आचार्यजयदेवप्रणीतः
चन्द्रालोकः
पञ्चमो मयूखः
(अथालङ्काराः)

पीयूषवर्षजयदेवेन विरचितः 'चन्द्रालोकः' इत्ययं लक्षणग्रन्थः दशसु मयूखेषु विभक्तः अस्ति। क्रमानुसारेणास्य पञ्चमे मयूखे अलङ्काराणां वर्णनं कृतमस्ति। अलङ्कारस्वरूपभेदादिकञ्च पञ्चममयूखस्य एकतः पञ्चाशत्कारिकापर्यन्तं कनिष्ठोपाध्याय (एकादश) कक्षायै स्वीकृते "काव्यशास्त्रालोकः (प्रथमो भागः)" इति पुस्तके वर्णितं पठितञ्च वर्तते। अतः पञ्चमे मयूखेऽत्र एकपञ्चाशत् कारिकातः अर्थालङ्काराणां वर्णनं क्रियते –

प्रसङ्गः – अथ तुल्ययोगितालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

क्रियादिभिरनेकस्य तुल्यता तुल्ययोगिता ॥५१॥
सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च।
प्राचीनाचलचूडाग्रचुम्बिबिम्बे सुधाकरे ॥५२॥

अन्वयः – क्रियादिभिः अनेकस्य तुल्यता–तुल्ययोगिता। (यथा) – सुधाकरे प्राचीनाचलचूडाग्रचुम्बिबिम्बे सति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च सङ्कुचन्ति।

व्याख्या – तुल्ययोगितामाह – **क्रियादिभिरिति।** क्रियादिभिः = क्रियाभिः गुणैश्च, अनेकस्य = प्रस्तुतस्य अप्रस्तुतस्य वा, तुल्यता = समानता, साम्यं, तुल्ययोगिता = एतन्नामालङ्कारो भवति।

उदाहरति – सङ्कुचन्तीति। सुधाकरे = चन्द्रे (चन्द्रमसि) प्राच्यां भवः प्राचीनः, प्राचीनश्चासौ अचलः = पर्वतः उदयाचलः इत्यर्थः, तस्य चूडायाः = शिखरस्य, अग्रम् = उपरितनं भागं, चुम्बति = स्पृशतीति प्राचीनाचल–चूडाग्रचुम्बि, तादृशं बिम्बं = मण्डलं यस्य तस्मिन्, पूर्वस्यां दिशि चन्द्र उदिते सति, सरोजानि = कमलानि, स्वैरिणीनां = व्यभिचारिणीनां, वदनानि = मुखानि च, सङ्कुचन्ति = सङ्कोचं यान्ति, मलिनतां भजन्ते ॥५१,५२॥

भावार्थः – यत्र अनेकेषां प्रस्तुताप्रस्तुतानां (वर्ण्यपदार्थानां) क्रियया गुणेन वा तुल्यता वर्ण्यते तत्र तुल्ययोगिताऽलङ्कारो भवति। उदाहरणेऽस्मिन् चन्द्रोदयवर्णन – प्रसङ्गे सरोजानां स्वैरिणीवदनानाञ्च सङ्कोचरूपैकया क्रियया सह तुल्यतायाः सम्बन्धप्रतिपादनात् तुल्ययोगितालङ्कारोऽस्ति। चन्द्रप्रकाशे यथा कमलानां सङ्कोचः प्रसिद्धः तथैव गमनभीरुणां स्वैरिणीं वदनानामिति। प्रस्तुतमिदमुदाहरणं प्रस्तुतानां पदार्थानामेकक्रियाभिसम्बन्धरूपायाः तुल्ययोगितायाः वर्तते।

विशेषः – अत्र हि प्राचीन इत्यस्यार्थो पुरातनं नास्ति अपितु प्राचीदिगर्थेऽस्ति। क्रियादि पदेऽपि आदि पदं क्रियया सहैव गुणविशेषणयोः कृते प्रयुक्तमस्ति।

प्रसङ्गः – अथ दीपकालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

प्रस्तुताप्रस्तुतानां च तुल्यत्वे दीपकं मतम्।
मेधां बुधः सुधामिन्दुर्बिभर्त्ति वसुधां भवान्॥५३॥

अन्वयः – प्रस्तुताऽप्रस्तुतानां च तुल्यत्वे दीपकम्। (यथा) – बुधः मेधाम्, इन्दुः सुधां, भवान् वसुधां बिभर्त्ति।

व्याख्या – दीपकालङ्कारलक्षणं वर्णयति – **प्रस्तुतेति।** प्रस्तुतानां = प्रकृतानाम् (वर्णनीयानाम्) अप्रस्तुतानाम् = अप्रकृतानाम् (अवर्णनीयानां) पदार्थानां गुणेन क्रियया च तुल्यत्वे = साम्ये, समानतायां, दीपकं = दीपकालङ्कारः, मतम् = इष्टं, स्वीकृतम्। अर्थात् प्रस्तुताप्रस्तुतनिष्ठसाधारणधर्मकथनत्वं दीपकत्वम्।

उदाहरति – मेधामिति। बुधः = पण्डितः, विद्वान्, मेधां = मतिम्, इन्दुः = चन्द्रः, सुधाम् = अमृतं, भवान् = (त्वं) नृपः, वसुधां = पृथिवीं, बिभर्ति = धारयति।

भावार्थः – यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतपदार्थानां समानगुणेन क्रियया वा सम्बन्धः वर्ण्यते तत्र दीपकालङ्कारो भवति। उदाहरणेऽस्मिन् राजा प्रस्तुतः वर्णनीयत्वाद्, बुधः इन्दुश्च इत्युभौ अप्रस्तुतौ। 'बिभर्ति' इति धारणरूपा क्रिया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः मध्ये स्थिता सति अर्थद्वयसम्बन्धकारणादत्र दीपकालङ्कारो ज्ञेयः।

विशेषः – दीपकालङ्कारो हि 'देहलीदीपन्यायेन' बोधनीयोऽस्ति। यथा देहलीस्थो दीपः अन्तर्बहिः च उभयत्रापि प्रकाशं करोति तद्वदेव दीपकालङ्कारेऽपि गुणक्रिययोः तुल्यसम्बन्धः प्रकृतम् अप्रकृतञ्च प्रकाशयति इत्यवधेयम्।

भेदः – तुल्ययोगितालङ्कारे प्रस्तुतानां प्रस्तुतैः अप्रस्तुतानाम् अप्रस्तुतैः सह धर्मैक्यं वर्ण्यते, किन्तु दीपकालङ्कारे तु प्रस्तुताप्रस्तुतानां पदार्थानां तुल्यत्वे गुणक्रियारूपैकधर्माऽभिसम्बन्धो दृश्यते इत्येवानयोर्भेदः।

प्रसङ्गः – अथावृत्तिदीपकालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

आवृत्ते दीपकपदे भवेदावृत्तिदीपकम्।
दीप्त्याग्निर्भाति भातीन्दुः कान्त्या भाति रविस्त्विषा॥५४॥

अन्वयः – दीपकपदे आवृत्ते – आवृत्तिदीपकं भवेत्। (यथा) – अग्निः दीप्त्या भाति, इन्दुः कान्त्या भाति, रविः त्विषा भाति।

व्याख्या – आवृत्त इति। अत्र दीपकपदे = दीपकं च तत् पदमिति दीपकपदं तस्मिन्निति, पद्यते = ज्ञायतेऽर्थो येनेति कर्मव्युत्पत्या पदशब्देन अर्थस्यापि ग्रहणं भवति, तेन पदस्थानीये पदे, अर्थे पदार्थयोर्वा, आवृते = पौनः पुन्येन, असत्कृत्पठिते सति, आवृत्तिदीपकम् = एतन्नामालङ्कारो भवति। एतेन पदावृत्तिदीपकम्, अर्थावृत्तिदीपकं पदार्थोभयावृत्तिदीपकं चेति त्रयो भेदाः दीपकालङ्कारस्य भवन्ति। यथोक्तं दण्डिना –

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि।
दीपकस्थानमेवेष्टमलङ्कारत्रयं बुधाः॥

उदाहरति – दीप्त्येति। अग्निः = वह्निः, दीप्त्या = प्रकाशेन, भाति = शोभते। इन्दुः = चन्द्रः, कान्त्या = आभया, प्रभामण्डलेन, भाति = शोभते। रविः = सूर्यः, त्विषा = तेजसा, भाति = शोभते।

भावार्थः – येन पदेन क्रियारूपेण गुणरूपेण वा दीपकालङ्कारो जायते तत्पदं दीपकपदं तस्मिन् पदे पुनः पुनः प्रयुक्ते सति आवृत्तिदीपकनामालङ्कारो भवति। उदाहरणेऽस्मिन् अग्नौ वर्णनीये इन्दुरवी अवर्णनीयौ तथैव रात्रिवर्णने इन्दुः वर्णनीयः दिनवर्णने च रविः वर्णनीय अन्यौ चौभौ अवर्णनीयौ इति प्रस्तुताप्रस्तुतपदार्थयोः भातीति क्रियाऽभिसम्बन्धात् भातिपदं दीपकालङ्कार-सम्पादकं दीपकपदमुच्यते। तस्मिन् दीपकपदे आवृत्ते सति आवृत्तिदीपकालङ्कारो बोध्यः।

विशेषः – अलङ्कारेऽस्मिन् प्रायेण त्रिविधा आवृत्तिः भवितुं शक्यते – पदावृत्तिः, अर्थावृत्तिः उभयावृत्तिश्चेति। प्रकृतेऽस्मिनुदाहरणे उभयावृत्तिरवबोध्या।

प्रसङ्गः – अथ प्रतिवस्तूपमालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

वाक्ययोरर्थसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता।
तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते॥५५॥

अन्वयः – वाक्ययोः अर्थसामान्ये (सति) प्रतिवस्तूपमा मता। (यथा) – सूर्यः तापेन भ्राजते, शूरः चापेन राजते।

व्याख्या – वाक्ययोरिति। वाक्ययोः = उपमेयवाक्यस्य उपमानवाक्यस्य च, अर्थस्य = वाच्यस्य, सामान्ये = समानतायां, प्रतिवस्तूपमा = प्रतिवस्तूपमानामालङ्कारः, मता = इष्टा, विद्वद्भिरालङ्कारिकैः। यत्र उपमेयोपमानवाक्ययोरेकः समानः धर्मो पृथक् पदेन निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा भवति।

उदाहरति – तापेनेति। सूर्यः = भास्करः, तापेन = तेजसा, भ्राजते = शोभते, शूरश्च = वीरश्च, चापेन = धनुषा, राजते = शोभते। अथ भ्राजते – राजते इत्येक एव धर्मः उपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः। अतः प्रतिवस्तूपमालङ्कारोऽस्ति।

भावार्थः – यत्र उपमानोपमेयवाक्ययोः वस्तु प्रतिवस्तु भावो भवति तत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारो भवति। अर्थात् यत्र उपमानोपमेयवाक्ययोरेकोऽपि समानो धर्मः पुनरुक्तिभयकारणात् पृथगुच्यते तत्र वस्तु प्रतिवस्तुभावो भवति। अयमेव वस्तुप्रतिवस्तुभावः अर्थसामान्येनोक्तोऽस्ति। उदाहरणेऽस्मिन् 'सूर्यस्तापेनभ्राजते' इत्युपमानवाक्यम्, 'शूरश्चापेन राजते' इत्युपमेयवाक्यम्। अनयोरुभयोरपि वाक्ययोः शोभनत्वं साधारणो धर्मोऽस्ति। एकोऽप्ययं धर्मः पुनरुक्तिभिया 'भ्राजते–राजते' इति पृथक्पदेन प्रतिपादितोऽस्तीति वस्तुप्रतिवस्तुभावात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारो मन्तव्यः।

प्रसङ्गः – अथ दृष्टान्तालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

चेद्बिम्बप्रतिबिम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः।
स्यान्मल्लप्रतिमल्लत्वे सङ्ग्रामोद्दामहुङ्कृतिः॥५६॥

अन्वयः – बिम्बप्रतिबिम्बत्वं चेत् तत् दृष्टान्तः अलङ्कृतिः। मल्ल – प्रतिमल्लत्वे सङ्ग्रामोद्दामहुङ्कृतिः स्यात्।

व्याख्या – दृष्टान्तं वर्णयति –चेदिति। बिम्बश्च प्रतिबिम्बश्च बिम्बप्रतिबिम्बौ तयोर्भावः बिम्बप्रतिबिम्बत्वं चेत् = यदि स्यात्तदा दृष्टान्तः = दृष्टान्तनामा, अलङ्कृतिः = अलङ्कारः स्यात्। अर्थात् यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोः भिन्नौ एव धर्मो बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ, तत्र दृष्टान्तालङ्कारो भवति। उदाहरणेन दृष्टः सम्यगवलोकितः अन्तो निश्चयो यस्य स दृष्टान्त इति व्युत्पत्या अर्थावगमनान्तरं दृष्टान्तनाम अन्वर्थक एव।

उदाहरति – स्यादिति। मल्लः = भटश्च प्रतिमल्लः = प्रतिभटश्चेति मल्लप्रतिमल्लौ तयोर्भावः मल्लप्रतिमल्लत्वं तस्मिन् सति, सङ्ग्रामे = रणे, उद्दाम्नी = निरर्गला, उत्कटा, हुङ्कृतिः = गर्जना चेति उद्दामहुङ्कृतिः, स्यात् = भवेत्। अत्र पूर्ववाक्यार्थोत्तरवाक्यार्थयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावात् इदमेव पद्यमुदाहरणमप्यस्ति।

भावार्थः – यत्र उपमानोपमेय वाक्ययोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः स्यात्तदा दृष्टान्तनामालङ्कारो भवति। अर्थात् यत्र उपमेयवाक्यगतो धर्मो भिन्न उपमानवाक्यगतश्च धर्मो भिन्नो भवति तथापि परस्परसादृश्याद् उभयोः अभिन्नता दृश्यते तथापि तयोः पृथक् पृथगुपादानं क्रियते तत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावो भवति। एवं बिम्बप्रतिबिम्बभावत्वे सति च

दृष्टान्तालङ्कारो जायते। कारिकायामस्यामेव दृष्टान्तसहितस्य, बिम्बप्रतिबिम्बत्वस्य हुङ्कृतिसहितस्य मल्लप्रतिमल्लस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावादत्र दृष्टान्तालङ्कारो ज्ञेयः।

प्रसङ्गः – अथ दृष्टान्तालङ्कारस्य अपरं स्पष्टमुदाहरणं प्रस्तौति –

दृष्टान्तश्चेद्भवन्मूर्तिस्तन्मृष्टा दैवदुर्लिपिः।
जाता चेत्प्राक् प्रभा भानोस्तर्हि याता विभावरी ॥५७॥

अन्वयः – अन्तः चेत् भवन्मूर्त्तिः दृष्टा तत् दैवदुर्लिपिः मृष्टा। प्राक् चेत् भानोः प्रभा जाता तर्हि विभावरी याता।

व्याख्या – पूर्वोदाहरणस्यास्पष्टत्वाद् दृष्टान्तालङ्कारस्य स्पष्टमुदाहरणमाह – दृष्टान्त इति। कस्यचिद् भगवद्भक्तस्य उक्तिरियं भगवन्तं प्रति यद् अन्तः = हृदि, चेतसि, चेत् = यदि, भवन्मूर्त्तिः = त्वत्स्वरूपं, दृष्टा = अवलोकिता, साक्षात्कृता वा, तत् = तदा, दैवदुर्लिपिः = दुर्भाग्यलेखः, मृष्टा = नष्टा। चेत् = यदि, भानोः = सूर्यस्य, प्रभा = तेजः, प्रकाशः, प्राक् = प्राच्यां, पूर्वस्यां दिशि, जाता = प्रादुर्भूता, तर्हि विभावरी = रात्रिः, याता = विनष्टा, व्यपगता इति।

भावार्थः – हे प्रभो मम हृदये भवतः मूर्त्तिः स्वरूपमिति यदि साक्षात्कृता स्यात्तर्हि दुर्भाग्यं स्वयमेव नष्टं जायेत। पूर्वस्यां दिशि यदि सूर्यप्रकाशः प्रकटितो भवति तर्हि रात्रिः नष्टा भवत्येव। अर्थात् सूर्योदये जाते सति रात्रिः स्वयमेव विनश्यति। अत्र साधारणधर्मादीनां (दैवदुर्लिपिः – मृष्टेति, विभावरी – यातेति) बिम्बप्रतिबिम्बभावः स्पष्टतया प्रतिपादितः। अतोऽत्र दृष्टान्तालङ्कारो वेदितव्यः।

प्रसङ्गः – अथ निदर्शनालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना।
या दातुः सौम्यता सेयं सुधांशोरकलङ्कता ॥५८॥

अन्वयः – सदृशयोः वाक्यार्थयोः ऐक्यारोपः – निदर्शना। यथा – या दातुः सौम्यता सा इयं सुधांशोः अकलङ्कता।

व्याख्या – निदर्शनां कथयति – वाक्यार्थयोरिति। सदृशयोः, वाक्यार्थयोः = वाच्यवाचकयोः, ऐक्यारोपः = एकतारोपणं, निदर्शना = निदर्शनानामकोऽलङ्कारः भवति। अयं भावः – द्वयोः पदार्थयोः धर्मौ अपि यत्र भिन्नौ भवतस्तथापि एकस्य धर्मस्य अन्यस्मिन् आरोपौ वर्ण्यते तत्र निदर्शनालङ्कारो भवति। यदुक्तं मम्मटाचार्येण – 'अभवन् वस्तुसम्बन्धः उपमापरिकल्पकः'।

उदाहरति – या दातु इति। दातुः = दानशीलस्य जनस्य या सौम्यता = यत् सौमनस्यं, सा इयम् = असौ, एषा, सुधांशो = चन्द्रस्य, अकलङ्कता = कलङ्कशून्यता, निष्कलङ्कता वा। अत्र दातुः सौम्यता चन्द्रस्य कलङ्कशून्यता च यत्तत्पदाभ्याम् (यत्तदोर्नित्यम्) एकभावेन उपकल्पितो वर्तते। सहैव उभयोः वाक्यार्थयोः सादृश्यवशाद् ऐक्यम् आरोपितमिति, तस्मादिह निदर्शनालङ्कारोऽस्ति।

भावार्थः – यत्र सादृश्यवशाद् द्वयोः भिन्नयोः वाक्यार्थयोः ऐक्यस्याभावेऽपि ऐक्यस्य प्रतिपादनं क्रियते, तत्र निदर्शनानामाऽलङ्कारो भवति। उदाहरणेऽस्मिन् दातुः सौम्यता दातर्येव भवितुमर्हति सा सुधांशौ नैव यास्यति, सुधांशोश्चाकलङ्कता सुधांशावेव भवति तथापि सादृश्यात् दातुः सौम्यतायाः 'सा इयम्' इति पदेन सुधांशौ आरोपत्वेन प्रतिपादनं कृतमस्ति। तस्मादिह निदर्शनानामकोऽलङ्कारो वर्तते।

भेदः – रूपकालङ्कारे शब्दस्यैवारोपो भवति, किन्तु निदर्शनायां तु अर्थस्यारोपो भवति। अर्थात् रूपके उपमेयोपमानयोः एकत्वेन कथ्यते परन्तु निदर्शनायां यत्तद्भ्याम् ऐकस्यारोपो दृश्यते।

प्रसङ्गः – अथ व्यतिरेकालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।
शैला इवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥५९॥

अन्वयः – उपमानोपमेययोः चेत् विशेषः (स्यात् – तर्हि) व्यतिरेकः । (यथा) – सन्तः शैलाः इव उन्नताः किन्तु प्रकृतिकोमलाः ।

व्याख्या – व्यतिरेकं लक्षयति – **व्यतिरेक इति।** चेत् = यदि, उपमानोपमेययोः = प्रकृताऽप्रकृतयोः, विशेषः = वैलक्षण्यं, विलक्षणता वा, स्यात्तर्हि व्यतिरेकः = तन्नामकोऽलङ्कारो भवति । उपमानात् उपमेयस्य आधिक्ये न्यूनतायां वा विवक्षितायां व्यतिरेकालङ्कारो भवति ।

उदाहरति – शैला इति । सन्तः = साधवः, शैलाः = पर्वताः इव, उन्नताः = उच्चैः स्थिताः सन्ति, किन्तु = परन्तु, प्रकृत्या = स्वभावेन कोमलाः = मृदुलान्तः करणाः, न तु पाषाणकठिना भवन्ति । अत्र हि सज्जनानां पर्वतानाञ्च उन्न्त्वं समानं सत्यपि सज्जनानां कोमलत्वमिति अधिकं वैशिष्ट्यं प्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारो वेदितव्यः ।

भावार्थः – सामान्यनियम – वैपरीत्यं व्यतिरेकपदस्यार्थः । एवञ्च 'अधिकगुणत्वमुपमानं, न्यूनगुणत्वमुपयेत्वम्' इति सामान्यनियमपरिहारेण उपमानापेक्षयोपमेये एव गुणाधिक्यं वर्णितं स्यात्तत्र व्यतिरेकालङ्कारः । प्रकृतोदाहरणे सन्तः उपमेयभूताः शैलाश्चोपमानभूताः सन्ति । औन्नत्यम् अनयोः सादृश्यप्रतिपादकं, किन्तु उपमेयभूते सज्जने प्रकृतिकोमलत्वं वर्णितमस्ति, यो खलुपमानभूते शैले नास्ति । इत्थं प्रकृतिकोमलत्वरूपगुणगतधर्मस्य उपमेयेवर्तमानत्वाद् उपमाने च असत्वाद् व्यतिरेकालङ्कारो वेदितव्यः ।

प्रसङ्गः – अथ सहोक्तिनामानम् अलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः ।
दिगन्तमगमद्यस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥६०॥

अन्वयः – जनरञ्जनः सहभावः चेत् भासते (तर्हि) सहोक्तिः । (यथा) – यस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह दिगन्तम् अगमत् ।

व्याख्या – सहोक्तिस्वरूपमाह – सहोक्तिरिति । जनरञ्जनः = लोकरञ्जनः, सर्वहृदयग्राही, सहभावः = साहित्यं, सहितत्वं वा, भासते = प्रकाशते, चेत् = तर्हि, सहोक्तिः = एतन्नामालङ्कारः स्यादिति । यत्र सहृदयहृदयाह्लादकः सहभावः उपमानोपमेयभावकल्पकः तत्र सहोक्तिः ।

उदाहरति – दिगन्तमिति । यस्य = वर्ण्यमानस्य राज्ञः, कीर्त्तिः = यशः, प्रत्यर्थिभिः = शत्रुभिः, सह = साकं, दिगन्तं = सर्वासु दिक्षु, अगमत् = अगच्छत्, प्रसृता जाता इति भावः ।

भावार्थः – यदि द्वयोः वस्तुनोः चमत्कारजनकः सहभावः समानधर्मकथनं जायते तत्र सहोक्तिनामालङ्कारोऽवगन्तव्यः । उदाहरणेऽस्मिन् शत्रवो भूयात् पलायिता दिगन्तं यावत् गतवन्तः । तेनास्य राज्ञः कीर्त्तिरपि अयं राजा महाबली इत्येवं रूपा दिगन्तं प्राप्तेति भावः । अत्र कीर्त्तिशब्दस्य प्रथमान्ततया प्राधान्यं, तृतीयान्तया प्रत्यर्थिपदस्य गुणत्वम् । उभयोः अनयोः युगपदेव दिगन्तगमनरूपः सहभावः प्रतिपादनात् सहोक्तिनामालङ्कारोऽस्ति ।

विशेषः – सहभावस्योक्तिः सहोक्तिः । सहयुक्तेऽप्रधाने (२/३/१८) इति पाणिनिसूत्रेण यत्र सहार्थे तृतीयाविभक्तिः भवति तत्रायमलङ्कारो भवति, न तु 'हेतवर्थकतृतीया (शशिना च निशा निशया च शशी) प्रसङ्गो इति सविशेषमवधेयम् ।

प्रसङ्गः – अथ विनोक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते।
विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम्॥६१॥

अन्वयः – चेत् किञ्चित् विना प्रस्तुतं हीनम् उच्यते (तर्हि) विनोक्तिः (यथा) – हृद्या अपि सा विद्या विनयसम्पदं विना अवद्या।

व्याख्या – विनोक्तिं लक्षयति – चेत् = यदि, किञ्चित् विना = किमपि वस्तु विना, प्रस्तुतं = वर्णनीयं, हीनं = न्यूनम्, उच्यते = कथ्यते, चेत्तदा, विनोक्तिः = एतन्नामालङ्कारो भवति।

उदाहरति – विद्येति। सा = वक्ष्यमाणा विद्या, हृद्या = मनोहराऽपि, विनयसम्पदं = विनम्रसम्पत्तिं, विना = अन्तरेण, अवद्या = निन्दनीया भवति। अत्र वर्णनीयविद्याया विनयसम्पदं विना हीनत्वप्रतिपादनात् विनोक्तिनामालङ्कारः।

भावार्थः – यत्र किञ्चिद् वस्तु विना (अभाववशाद्) वर्णनीयं पदार्थं हीनमुच्यते (न्यूनताप्रकटी क्रियते) तत्र विनोक्तिनामकोऽलङ्कारो भवति। प्रकृतेऽस्मिन्नुदाहरणे वर्णनीयायां विद्यायां विनयं विना हीनत्वप्रतिपादनाद् विनोक्तिः।

विशेषः – अत्र जयदेवेन विना इति शब्दार्थ एव विवक्षितस्तेन 'नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-हीन-विकलेत्यादि शब्दार्थानां प्रयोगेऽप्ययमेवालङ्कारोऽवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः – अथ समासोक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्।
अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा॥६२॥

अन्वयः – प्रस्तुते चेत् अप्रस्तुतस्य परिस्फूर्तिः (तर्हि) समासोक्तिः (यथा) – पश्य, अयं रक्तः चन्द्रमाः ऐन्द्रीमुखं चुम्बति।

व्याख्या – समासोक्तिं निरूपयन्नाह – समासोक्तिरिति। प्रस्तुते = प्रकृते, वर्णनीये, अप्रस्तुतस्य = अप्रकृतस्य, परिस्फुर्त्तिः = प्रतीतिः, चेत् = यदि जायते, तर्हि = तदा, समासोक्तिनामालङ्कारो भवति। समासेन = संक्षेपेणोक्तिरित्यन्वर्थेयं संज्ञा प्रस्तुतवृत्तान्ते यत्र कार्यसाम्येन, विशेषणसाम्येन च अप्रस्तुतव्यवहारारोप क्रियते तत्र समासोक्तिः। उदाहरणं यथा – अयमिति। पश्य = अवलोकय, अयम् = एष पुरोदृश्यमानः, रक्तः = रक्तवर्णः, रागयुक्तः, चन्द्रमाः = शशी, ऐन्द्रीमुखं = प्राचीमुखं, प्राची दिग्वदनं, चुम्बति = स्पृशति, पूर्वस्यां दिशि चन्द्र उदेति इति भावः। अत्र चन्द्रगतपुंस्त्वेन ऐन्द्रीगतस्त्रीत्वेन रक्तकामुकत्वरूपश्लिष्टविशेषणमहिम्नाऽप्रस्तुतनायकवृत्तान्तः प्रतीयते।

भावार्थः – यत्र प्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रतीतिरपि जायते तत्र समासोक्तिनामकोऽलङ्कारो भवति। प्रस्तुतेऽस्मिन् उदाहरणेऽपि वस्तुतः उदीयमानस्य चन्द्रस्य वर्णनप्रसङ्गे लिङ्गसाम्याच्चन्द्रे नायकव्यवहारस्यारोपः ऐन्द्रयाञ्चनायिकाव्यवहारस्यारोपः, एवञ्च रक्तोऽनुरक्तो कश्चननायकः कस्याश्चिन्नायिकायाः मुखं चुम्बतीति अप्रस्तुतार्थस्य प्रतीतिः कारणात् समासोक्तिरलङ्कारोऽवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः – अथ खण्डश्लेषालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

खण्डश्लेषः पदानां चेदेकैकं पृथगर्थता।
उच्छलद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः॥६३॥

अन्वयः – चेत् एकैकम् पदानाम् पृथगर्थता (तर्हि) श्लेषः स्यात्। (यथा) – उच्छलद्-भूरि-कीलालः वाहिनीपतिः शुशुभे।

व्याख्या - खण्डश्लेषं लक्षयन्नाह - खण्डश्लेष इति। चेत् = यदि, एकैकं = प्रत्येकं वाक्यार्थं प्रति, पदानां = समस्तपदावयवानां शब्दानां पृथगर्थता = भिन्नार्थकता स्यात्तदा खण्डश्लेषः = एतन्नामालङ्कारो भवति।

उदाहरति - उच्छलद् इति। उच्छलन्ति = उद्गच्छन्ति, भूरीणि = बहुनि, कीलालानि = जलानि रुधिराणि वा यस्मिन् स उच्छलद्भूरिकीलालः, वाहिनीपतिः = वाहिन्या = नद्याः सेनाया वा पतिः स्वामिति वाहिनीपतिः सेनापतिः नदीपतिः (समुद्रः) वा शुशुभे = शोभितोऽभूत्।

भावार्थः - यत्र एकेनापि पदेन अनेकार्थस्य प्रतीतिर्जायते तत्र खण्डश्लेषनामकोऽलङ्कारो भवति। यथाहि प्रकृतोदाहरणे 'कीलालः' इत्यस्य जलरुधिरयोः, 'वाहिनीपतिः' इत्यस्य समुद्र-सेनापतिरुभयोः द्वयोः अर्थयोः प्रतीतिकारणात् खण्डश्लेषनामालङ्कारोऽस्ति।

विशेषः - श्लेषो नाम नानार्थशब्दविन्यासः अनेकार्थवाचकपदानामनेकार्थाभिधानं वा। यथोक्तं कुवलयानन्दे-

''नानार्थसंश्रयश्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः।'' इति।

श्लेषो हि तावद् वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनमष्टधा भवति। पुनश्च स एव सभङ्गाभङ्गोभयरूपत्वात् त्रिविधः। खण्डश्लेषः अभङ्गश्लेषश्चेति उपर्युक्तेष्वाष्टसु भेदेषु पदश्लेषस्यैव द्वौ भेदौ अवगन्तव्यौ।

प्रसङ्गः - अथ भङ्गश्लेषालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

भङ्गश्लेषः पदस्तोमस्यैव चेत्पृथगर्थता।
अजरामरता कस्य नायोध्येव पुरी प्रिया॥६४॥

अन्वयः - पदस्तोमस्य एव चेत् पृथगर्थता (स्यात्तर्हि) भङ्गश्लेषः। (यथा) - अयोध्यापुरी इव अजरामरता कस्य न प्रिया?

व्याख्या - भङ्गश्लेषं व्याचष्टे - भङ्गश्लेष इति। चेत् = यदि, पदस्तोमस्य = पदसमूहस्यैव, पृथगर्थता = भिन्नार्थकता स्यात्तदा भङ्गाश्लेषो भवति। अर्थात् समस्तस्य पदसमूहस्यैवानेकार्थता भवति चेत्तदा भङ्गश्लेषनामकोऽलङ्कारोवगन्तव्यः।

उदाहरति - अजरामरतेत्यादि। अजः = रघुपुत्रः रामश्च दशरथपुत्रः अजश्च रामश्चेति अजरामौ तयोः रता इति अजरामरता = अज-रामानुरक्ता, यद्वा अजरः जरारहितश्च अमरः मरणरहितश्चेति अजरामरौ तयोर्भावः अजरामरता = अजरता अमरता वा, अयोध्यापुरी = साकेतं नाम नगरं, कस्य = कस्यजनस्य, प्रिया = इष्टा, प्रीतिदा न अपितु सर्वजनस्य प्रिया एव।

भावार्थः - आचार्यजयदेवेन श्लेषस्य भेदद्वयं प्रतिपादितम् - शब्दश्लेषः अर्थश्लेषश्चेति। शब्दश्लेषस्यापि भेदद्वयं खण्डश्लेषः भङ्गश्लेषश्चेति समस्तपदस्य खण्डं कृत्वा समस्तपदावयवभूतपदस्य अनेकार्थतायां खण्डश्लेषः समस्तस्य पदसमूहस्यैव अनेकार्थतायां भङ्गश्लेष इति स्पष्टम्। यथोदाहरणेऽस्मिन् 'अजरामरता' इति पदसमुदायस्य भिन्नार्थकत्वाद् भङ्गश्लेषालङ्कारः। अलङ्कारोऽयं जतुकाष्ठन्यायेन भवति। यथा मिलिते काष्ठजतुनी एकरूपे भवतः, भेदे सति च पृथक्-पृथक् दृश्येते तथैव यदा पदे मिलिते भवतः तदा ते एकरूपे स्तः, विश्लेषे च पृथक्-पृथक् भवति इत्येव भावः।

प्रसङ्गः – अथ अर्थश्लेषालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

अर्थश्लेषोऽर्थमात्रस्य यद्यनेकार्थसंश्रयः।
कुटिलाः श्यामलाः दीर्घाः कटाक्षाः कुन्तलाश्च ते ॥ ६५ ॥

अन्वयः – यदि अर्थमात्रस्य अनेकार्थसंश्रयः (तर्हि) अर्थश्लेषः (स्यात्)। (यथा) – ते कटाक्षाः कुन्तलाः च कुटिलाः श्यामलाः दीर्घाः च (सन्ति)।

व्याख्या – अर्थश्लेषं लक्षयति – अर्थश्लेष इति। अर्थमात्रस्य = वाच्यार्थमात्रस्य, यदि = चेत्, अनेकार्थसंश्रयः = बहूनां वाच्यार्थानाम् अन्वयः (सम्बन्धः) स्यात्तदा, अर्थश्लेषः = अर्थश्लेषालङ्कारो भवति। अर्थात् पर्यायशब्दपरिवर्तने सत्यपि यत्र श्लेषो (अनेकार्थता) न नश्यति तत्रार्थश्लेषः, यत्र च नश्यति तत्र शब्दश्लेषः। तथा च एकस्यैव अर्थस्य अनेकप्रकारेणानेकवाक्यार्थान्वियत्वं स्यात्तत्रार्थश्लेष इति।

उदाहरति – कुटिला इति। हे प्रिये ते = तव, कटाक्षाः = अपाङ्गदृष्टयः, कुन्तलाः = केशाश्च, कुटिलाः = वक्राः, श्यामलाः = कृष्णवर्णाः, दीर्घाः = लम्बायमानाश्च सन्ति।

भावार्थः – यत्र वाच्यार्थमात्रस्य अनेकैः पदार्थैः सह अन्वयः (सम्बन्धः) स्यात्तत्रार्थश्लेषो भवति। यथाऽत्रोदाहरणे कटाक्षगतं कुटिलत्वं, श्यामलत्वं दीर्घत्वञ्चान्यत्, कुन्तलगतं कुटिलत्वं, श्यामलत्वं दीर्घत्वञ्चान्यत् एवास्ति। अस्यैव यदि कुटिलपदस्थाने तत्पर्यायवाचिवक्रादिपदमुपन्यस्येत तदापि नार्थश्लेषत्वहानिः। अतः एकस्यार्थस्यानेकार्थसंश्रयत्वादर्थश्लेषाख्योऽलङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुतानुगा।
कार्यकारणसामान्यविशेषादेरसौ मता ॥ ६६ ॥

अन्वयः – यत्र प्रस्तुताऽनुगा अप्रस्तुत-प्रशंसा स्यात् (तत्र) सा (अप्रस्तुतप्रशंसा भवति)। असौ कार्य कारणसामान्य विशेषादेः मता।

व्याख्या – अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति – अप्रस्तुतप्रशंसेति। यत्र = यस्मिन् सन्दर्भे वाक्ये वा, प्रस्तुतस्य अनुगा इति प्रस्तुताऽनुगा = प्रस्तुतवृत्तानुसारिणी, अप्रस्तुतस्य = अप्रकृतस्य वृत्तान्तस्य, प्रशंसा = वर्णनमिति, अप्रस्तुतप्रशंसा = एतन्नामालङ्कारो भवति। कार्यं च कारणं च सामान्यं च विशेषश्चेति, कार्यकारणसामान्यविशेषाः ते आदौ यस्य स तथा भूतात् सम्बन्धात् असौ = अप्रस्तुतप्रशंसा, मता = इष्टा। सेयं पञ्चधा तथाहि – कार्यप्रतीतिरूपा, कारणप्रतीतिरूपा, सामान्यप्रतीतिरूपा विशेषप्रतीतिरूपा आदिपदेन सारूप्यप्रतीतिरूपा इत्येवं पञ्चविधा अप्रस्तुतप्रशंसा स्वीक्रियते।

भावार्थः – यत्र अप्रस्तुतवृत्तान्तकथनेन प्रस्तुतवृत्तान्तस्य अनुगमनं भवति तत्र अप्रस्तुतप्रशंसानामकोऽलङ्कारः स्यादित्यर्थः। वाच्यार्थमुखेन (अभिधया) अप्रस्तुतस्य, व्यंग्यार्थमुखेन (व्यञ्जनया) च प्रस्तुतस्य प्रतीतिर्नाम अप्रस्तुतप्रशंसा। अप्रस्तुतप्रशंसा पञ्चविधा मन्यते – कार्यप्रतीतिरूपा, कारणप्रतीतिरूपा, सामान्यप्रतीतिरूपा, विशेषप्रतीतिरूपा, सारुप्यप्रतीतिरूपा चेति। यथोक्तं साहित्यदर्पणे – 'अप्रस्तुताप्रस्तुतं चेद्गम्यते पञ्चधा ततः। अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

प्रसङ्गः – अथ अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारस्य उदाहरणद्वयं प्रस्तौति –

कमलैः कमलावासैः किं किं नासादि सुन्दरम्।
अप्यम्बुधे परं पारे प्रयान्ति व्यवसायिनः ॥ ६७ ॥

अन्वयः – कमलावासैः कमलैः किं किं सुन्दरं न आसादि ? व्यवसायिनः अम्बुधेः अपि परं पारं प्रयान्ति।

व्याख्या – अप्रस्तुत प्रशंसामुदाहरति – कमलैरिति। कमलायाः = लक्ष्म्याः आवासैः = स्थानभूतैः, कमलैः = सरोजैः किं किं सुन्दरं = किं किं रम्यं, न आसादि = न प्राप्तम्, अपितु सर्वमेव सुन्दरं प्राप्तमिति तात्पर्यम्। अत्र कमलानि अप्रस्तुतरुपाणि वर्णितानि तेषां विषये च सामान्यकथनमिदम्। एतञ्च कस्यचिद् धनिकस्य वृत्तान्तमुद्दिश्य सविशेषमुक्तम्। एवमत्र अप्रस्तुतसामान्यवर्णनद्वारा प्रस्तुतविशेषस्य प्रतीतिकारणात् विशेषप्रतीतिरूपाऽप्रस्तुतप्रशंसा विद्यते।

अप्रस्तुत विशेषप्रशंसया प्रस्तुतसामान्यमुदाहरति – अप्यम्बुधेरिति। व्यवसायिनः = उद्योगिनः पुरुषाः, अम्बुधेः = समुद्रस्य अपि, परं पारं = परतीरं, प्रयान्ति = गच्छन्ति।

भावार्थः – अत्र उद्योगिनां जनानां कृते किमपि कार्यं दुष्करं नास्ति इति सामान्यवृत्तं प्रस्तुतम्। तदर्थञ्च अम्बुधिपारगमनरूपाप्रस्तुतवृत्तान्तविशेषवर्णनमत्र कृतमस्ति। एवम् अप्रस्तुतविशेषवर्णनेन प्रस्तुतसामान्यस्य प्रतीतिकरणादिह सामान्यप्रतीतिरूपाऽप्रस्तुतप्रशंसाऽवगन्तव्या।

प्रसङ्गः – अथ अर्थान्तरन्यासालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

भवदेर्थान्तरन्यासोऽनुषक्तार्थान्तराऽभिधा।
हनूमानब्धिमतरद्दुष्करं किं महात्मनाम्॥ ६८॥

अन्वयः – अनुषक्तार्थान्तराभिधा अर्थान्तरन्यासः भवेत्। (यथा) – हनुमान् अब्धिम् अतरत्। महात्मनां किं दुष्करम्?

व्याख्या – अर्थान्तरन्यासं लक्षयति – भवेदर्थान्तरेत्यादि। अन्य अर्थः अर्थान्तरम् अनुषक्तं (सम्बद्धं) च तत् अर्थान्तरं चेति अनुषक्तार्थान्तरम्, अनुषक्तार्थान्तरस्य अभिधा (कथनम्) अनुषक्तार्थान्तराभिधा यत्र स्यात्तत्र अर्थान्तरन्यासः – अन्य अर्थः अर्थान्तरं तस्य न्यासः = न्यासो नाम स्थापनं प्रयोगो वा। अर्थान्तरन्यासः = एतन्नामालङ्कारः।

उदाहरति – हनूमानिति। हनूमान् = आञ्जनेयः, अब्धिं = समुद्रम्, अतरत् = तीर्णवान्, पारमगमत्। यतोहि महात्मनां = लोकोत्तराणां, महापुरुषाणां, किं = किं कार्यं, दुष्करं = कर्त्तुम् अशक्यं, कष्टसाध्यं वा? अपितु न किमपि दुष्करमित्यर्थः।

भावार्थः – यत्र मुख्यार्थस्य समर्थनार्थं सम्बद्धम् अर्थान्तरस्यग्रहणं क्रियते तत्रार्थान्तरन्यासो भवति। प्रकृतेऽस्मिन्नुदाहरणे हनूमान् समुद्रम् अतरत् इति विशेषः। तस्य च महात्मनां किं दुष्करम् इति सामान्येन समर्थमिति। इत्थं सम्बद्धेन अर्थान्तरेण मुख्यार्थस्य समर्थनादत्र अर्थान्तरन्यासनामालङ्कारोऽवगन्तव्यः।

विशेषः – अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारवदत्रापि कार्यकारणसामान्यविशेषादेः ग्रहणं भवति। एवञ्च सामान्येन विशेषस्य, विशेषेण सामान्यस्य, कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य च समर्थनाद् अर्थान्तरन्यासालङ्कारः चतुर्विधो भवति। चतुर्विधोऽप्ययं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदेनाष्टधा जायते। साहित्यदर्पणकारेण सर्वं प्रपञ्चितं – 'सामान्यं वा विशेषस्तेनवा यदि कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते। साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः। इति।

प्रसङ्गः – अथ विकस्वरालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः।
स न जिग्ये महान्तो हि दुर्धर्षाः क्ष्माधरा इव॥ ६९॥

अन्वयः – यस्मिन् विशेष – सामान्य – विशेषाः (स्युः) सः विकस्वरः। (यथा) – सः न जिग्ये। महान्तः हि क्ष्माधराः इव दुर्धर्षाः (भवन्ति)।

व्याख्या – विकस्वरालङ्कारं लक्षयन्नाह – यस्मिन्निति। यस्मिन् = यत्र वाक्ये, विशेषश्च सामान्यञ्च विशेषश्चेति – विशेषसामान्यविशेषाः अर्थाः भवेयुः तत्र विकस्वरः = विकस्वरनामालङ्कारो भवति। विशेषार्थस्य समर्थनाय सामान्यार्थस्य प्रयोगं कृत्वा पुनः विशेषार्थेन समर्थ्यते तत्राऽप्यमलङ्कारो वेदितव्यः।

उदाहरति – स न जिग्ये इत्यादि। रिपुभिराक्रान्तोऽपि सः = वीरः, न जिग्ये = नहि जितः, यतो महान्तः = महापुरुषाः, महात्मानः, क्ष्माधरा इव = पर्वता इव, दुर्धर्षाः = दुराक्रम्याः, दुरभिभवाः भवन्ति।

भावार्थः – यस्मिन् वाक्ये विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यस्य, तस्यापि च दृढतरं समर्थनार्थं पुनः विशेषस्य वर्णनं क्रियते तत्र विकस्वरालङ्कारो भवति। उदाहरणेऽस्मिन् 'स न जिग्ये' इति विशेषः, तस्य समर्थनार्थं – 'महान्तो हि दुर्धर्षाः' इति सामान्यस्य प्रतिपादनानन्तरं ततोऽपि समर्थनार्थं पुनः क्ष्माधरा इव इति विशेषस्य प्रतिपादनाद् विकस्वरनामालङ्कारोऽवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः – अथ पर्यायोक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

कार्याद्यैः प्रस्तुतैरुक्ते पर्यायोक्तिं प्रचक्षते।
तृणान्यङ्कुरयामास विपक्षनृपसद्मसु॥७०॥

अन्वयः – प्रस्तुतैः कार्याद्यैः (कारणाद्ये) उक्ते (सति) पर्यायोक्तिं प्रचक्षते। (यथा) – विपक्षनृप – सद्मसु (भवान्) तृणानि अङ्कुरयामास।

व्याख्या – पर्यायोक्तिं लक्षयति – कार्याद्यैरिति। प्रस्तुतैः = वर्णनीयैः, कार्याद्यैः = कार्यकारणादिभिः, फलादिभिः, उक्ते = अभिहिते, प्रतिपादिते सति विद्वांसः पर्यायोक्तिं = पर्यायोक्तिनामालङ्कारं, प्रचक्षते = वदन्ति। उदाहरति – तृणानीति। कस्यचिद् राज्ञः प्रशंसात्मकमिदं कथनं – हे राजन् = भवान्, विपक्षनृपसद्मसु =शत्रुनराधिपानां गृहेषु, तृणानि = घासान्, अङ्कुरयामास = उत्पादयामास, प्ररोहयामास। भवता शत्रवः हता इति तेषां गृहेषु परिमार्जनाद्भावे तृणानि समुत्पन्नानि सन्ति।

भावार्थः – यत्र वर्णनीयं वस्तु साक्षाच्छब्देन नोक्त्वा प्रकारान्तरेण कथ्यते, तत्र पर्यायोक्तिरलङ्कारोऽवगन्तव्यः। पर्यायः – प्रकारार्थकः, पर्यायेण प्रकारान्तरेण, उक्तिः कथनमिति पर्यायोक्तिः। वस्तुतस्तु व्यंग्यार्थस्य वाच्यरूपेण वर्णनमेव पर्यायोक्तिमूलं मन्तव्यम्। यथा प्रकृतोदाहरणे 'हे राजन् भवता शत्रवो व्यापादिता' इति प्रतिपाद्यं 'विपक्षनृपसद्मसु तृणाङ्कुरणेन' प्रतिपादनाद् व्यक्तव्यस्य प्रकारान्तरेण अमङ्गलरुपाश्लीलदोषस्य परिहार एव पर्यायोक्तिरलङ्काररूपेण परिणमतीति अतोऽत्र पर्यायोक्तिनामालङ्कारोऽवबोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ व्याजस्तुतिनामकम् अलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः।
कस्ते विवेको नयसि स्वर्गं पातकिनोऽपि यत्॥७१॥

अन्वयः – निन्दास्तुतिभ्यां स्तुति-निन्दयोः उक्तिः – व्याजस्तुतिः (कथ्यते)। (यथा) – ते कः विवेकः यत् पातकिनः अपि स्वर्गं नयसि।

व्याख्या – व्याजस्तुतिं निरूपयन्नाह – उक्तिरिति। निन्दा च स्तुतिश्चेति निन्दास्तुती ताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां = गर्हणाप्रशंसाभ्यां, स्तुतिनिन्दयोः = प्रशंसा-गर्हणयोः, उक्तिः = कथनं, व्याजस्तुतिः = एतन्नामालङ्कारः स्यादिति। निन्दया स्तुतेः स्तुत्या च निन्दायाः प्रकाशनं व्याजोक्तिरिति भावः।

उदाहरति – कस्त इति। हे गङ्गे अयं ते = तव, कः = कीदृशः, विवेक = विचारनिर्णयः यत् पातकिनः = पापिनः, नरकगमिनोऽपि जनान् स्वर्गं = स्वर्गलोकं, नयसि = प्रापयसि। अतः तव विवेको नास्तीति निन्दाव्याजेन तत्प्रभावातिशयरुपा स्तुतिरेव प्रकाशिता।

भावार्थः - यत्र वाच्यया निन्दया स्तुतिर्व्यज्यते तथा च वाच्यया स्तुत्या निन्दा व्यज्यते तत्र व्याजस्तुतिनामालङ्कारो भवति। यथोक्तं साहित्यदर्पणे - ''निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः व्याजस्तुतिः। 'प्रस्तुतेऽस्मिन्नुदाहरणेऽपि सम्यक् समाचरणशीलायां त्वयि (गङ्गायां) विवेको नास्तीति निन्दया गङ्गायाः प्रभावातिशयं वर्णितं, यत् सा गङ्गा स्वप्रभावतिशयेन नहि केवलं पुण्यवत एवापि तु पापिनोऽपि जनान् स्वर्गलोकं नयति, तारयतीति भावः। एवञ्चात्र निन्दामुखेन गङ्गायाः स्तुतिर्व्यज्यते इति। इत्थं निन्दाव्याजेन गङ्गायाः, स्तुतिकथनादत्र व्याजस्तुतिनामालङ्कारो बोध्यः।

प्रसङ्गः - अथ आक्षेपालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

आक्षेपस्तु प्रयुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्।
चन्द्र! सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम्॥७२॥

अन्वयः - प्रयुक्तस्य विचारणात् प्रतिषेधः - आक्षेपः। (यथा) - चन्द्र आत्मानं सन्दर्शय, अथवा प्रियामुखम् अस्ति।

व्याख्या - आक्षेपालङ्कारमाह - आक्षेप इति। प्रयुक्तस्य = कृतप्रयोगस्य उपमानत्वेन वर्णितस्य वस्तुनः, विचारणात् = विवेचनात्, उपमानापेक्षया उपमेयस्य एवोत्कृष्टवात्, प्रतिषेधः = निषेधः, आक्षेपः = आक्षेपनामालङ्कारो भवति।

उदाहरति - चन्द्रेति। हे चन्द्र आत्मानं = स्वस्वरूपं, संदर्शय = प्रदर्शय, अथवा यद्वा = अलमात्मदर्शनेन, प्रियायाः = नायिकायाः, प्रेयस्याः, मुखं = वदनम्, अस्ति = विद्यते, वर्तत एव।

भावार्थः - यत्र किञ्चित्कार्यविशेषसिद्ध्यर्थं गृहीतस्य अपि उपमानस्य पुनः कृतायां विचारणाायां तस्य उपमानत्वेन अनुपयुक्तत्वात् यद्वा तदपेक्षयोपमेयस्यैवोत्कृष्टत्वात् तन्निषेधः क्रियते तत्राक्षेपालङ्कारो भवति। यथा प्रस्तुतोदाहरणे पूर्वं मनसः आह्लादाय चन्द्रसन्दर्शनं - प्रार्थितं, पुनश्च प्रियामुख - विचारे समुपस्थिते सति प्रियामुखस्यैव समाह्लादकत्वं प्रतिपादयता नायकेन तस्य निषेधः कृतः। इत्थमिह आक्षेपालङ्कारो वर्तते। आक्षेपालङ्कारोऽयं द्विविधः भवति - अगूढाक्षेपः गूढाक्षेपश्चेति। प्रकृतोदाहरणेऽस्मिन् अगूढाक्षेपालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः - अथ गूढाक्षेपालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

गूढाक्षेपो विधौ व्यक्ते निषेधे चास्फुटे सति।
हर सीतां सुखं किन्तु चिन्तयान्तकढौकनम्॥७३॥

अन्वयः - विधौ व्यक्ते (सति), निषेधे च अस्फुटे सति गूढाक्षेपः (स्यात्)। (यथा) - सीतां सुखं हर, किन्तु अन्तक-ढौकनं चिन्तय।

व्याख्या - गूढाक्षेपं लक्षयन्नाह - गूढाक्षेप इति। विधौ = विधिवाक्ये, व्यक्ते = स्पष्टे, निषेधे = निषेध वाक्ये, च = समुच्यार्थे, अस्फुटे = अस्पष्टते सति, गूढाक्षेपः गूढक्षेपालङ्कारो भवति।

उदाहरति - हर सीतेति। हे दशमुख! त्वं सीतां = जानकीं, सुखं = सुखपूर्वकं, हर = चोरय, किन्तु = परन्तु, अन्तकस्य = यमराजस्य, ढौकनं = गतिं, गमनं, चिन्तय = विचारय/अर्थात् सीताहरणं सुखेन कुरु किन्तु यमलोकगमनमपि निश्चितं भविष्यतीति भावः।

भावार्थः - यत्र विधिवचनं स्पष्टं स्यात् किन्तु निषेधवचनम् अस्पष्टं (निगूढं) स्यात्तत्र गूढाक्षेपालङ्कारो भवति। प्रकृतोदाहरणे सीतायाः अपहरणरुपः विधिर्व्यक्तः सुस्पष्टः 'हर' इति स्पष्टविधानात्, किन्तु यमलोकगमनं चिन्तय इति निषेधः (तव मरणं सुनिश्चितम्) इति नैव स्फुटः अपितु निषधो निगूढो वर्तते। अतोऽत्र गूढाक्षेपनामालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ विरोधालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

विरोधोऽनुपपतिश्चेद्गुणद्रव्यक्रियादिषु ।
अमन्दचन्दनस्यन्दः स्वच्छन्दं दन्दहीति माम् ॥७४॥

अन्वयः – गुणद्रव्यक्रियादिषु चेत् अनुपपत्तिः (तर्हि) – विरोधः । (यथा) – अमन्दचन्दनस्यन्दः स्वच्छन्दं मां दन्दहीति ।

व्याख्या – विरोधालङ्कारं लक्षयति – विरोध इति । चेद् = यदि, गुणाश्च द्रव्याणि च क्रियाश्चेति गुणद्रव्यक्रियाः आदिपदेन जातिवाचकपदार्थानामपि ग्रहणमभीष्टम् । जातिगुणद्रव्यक्रियासु अनुपपत्तिः = असङ्गतिः स्यात्तदा, विरोधः = विरोधनामकोऽलङ्कारः स्यादिति ।

उदाहरति – अमन्दचन्दनेति । अमन्दः = अनल्पः, बहुलः चासौ चन्दनस्य = मलयजस्य, स्यन्दः = द्रवः, घनचन्दनद्रवलेपः, स्वच्छन्दं = यथेच्छम्, अत्यधिकं वा, मां = मां विरहिणीमिति, दन्दहीति = प्रज्वालयति, संतापयतीति । अत्र शीतलत्वेन प्रसिद्धस्य चन्दनस्यन्दस्य दाहक्रियान्वयात् अनुपपत्तेर्विरोधत्वम् ।

भावार्थः – यत्र गुण-द्रव्य-क्रिया-जातिवाचकेषु पदार्थेषु मिथः असङ्गतार्थता (अनुपपत्तिः) प्रतीयते तत्र विरोधनामकोऽलङ्कारोऽवबोध्यः । यथा – प्रस्तुते उदाहरणे शीतप्रकृतेः चन्दनस्य दाहकत्वेन वर्णनात् प्रथमं तु आपाततः विरोधः प्रतीयते, किन्तु कस्याश्चिद् विरहिण्याः उक्तिरियमिति ज्ञानं जाते सति विरहावस्थायां शीतलतासम्पादकानां पदार्थानां सन्तापजनकत्वनियमात्तन्निवृत्तिः भवति । पुनरपि वाच्यार्थे सङ्गतेरभावाद् विरोधालङ्कारो वर्त्तते ।

प्रसङ्गः – अथ विरोधाभासालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

श्लेषादिभूर्विरोधश्चेद्विरोधाभासता मता ।
अप्यन्धकारिणानेन जगदेतत्प्रकाश्यते ॥७५॥

अन्वयः – चेत् श्लेषादिभूः विरोधः (स्यात्, तर्हि) विरोधाभासता मता । (यथा) अन्धकारिणा अपि अनेन एतत् जगत् प्रकाश्यते ।

व्याख्या – विरोधाभासं लक्षयन्नाह – श्लेषादिभूरिति । चेत् = यदि, श्लेषः आदिर्यस्यासौ श्लेषादिः तेन भवतीति श्लेषादिभूः = श्लेषादिजन्यः, विरोधः = अनुपपत्तिः, असङ्गतार्थता, परस्परमसङ्गतिस्तदा, विरोधाभासता = विरोधाभासोनामालङ्कारः मता = अभिमता, इष्टा ।

उदाहरति – अपीति । अन्धं करोतीति अन्धकारी तेन अन्धकारिणा = अन्धकारवता अपि अनेन = शिवेन, एतत् = इदं दृश्यमानं, जगत् = विश्वं, प्रकाश्यते = देदीप्यते । अत्र यः स्वयमन्धकारवान्, अस्ति सः कथं जगत्प्रकाशको भवितुमर्हति इति विरोधः आभासते, किन्तु अन्धकारित्वेन महादेवभासमाने तत्परिहारः ।

भावार्थः – यत्र श्लेषादिकारणाद् वक्ताऽन्यमर्थमादाय कथयति, श्रोत्रा तदन्यर्थमादाय अर्थसङ्गतिः क्रियते, विरोधश्चानुभूयते तत्र विरोधाभासनामालङ्कारो भवति । यथा प्रस्तुतेऽस्मिन् उदाहरणे अन्धकारसम्पादकेनानेन एतत् जगत् प्रकाश्यतेऽत्रापाततः विरोधः प्रतीयते किन्तु अन्धकस्य अरिः इति अन्धकारिः अन्धको नाम दैत्य विशेषः तस्य अरिः, तेन अन्धकारिणा = भगवताशङ्करेण एतत् विश्वं प्रकाश्यते तदा विरोधस्य परिहारो जातः । इत्थं श्लेषकारणाद् उपकल्पित्वाद् विरोधत्वादत्र विरोधाभासनामालङ्कारोऽवबोध्यः ।

प्रसङ्गः – अथ असम्भवालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

असम्भवोऽर्थनिष्पत्तावसम्भाव्यत्ववर्णनम् ।
को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति ॥७६॥

अन्वयः – अर्थनिष्पत्तौ असम्भाव्यत्व-वर्णनम्-असम्भवः। (यथा) गोप-शिशुकः शैलम् उत्पाटयिष्यति (इति) कः वेद?

व्याख्या – असम्भवालङ्कारं लक्षयन्नाह – असम्भव इति। अर्थस्य = कार्यस्य, निष्पत्तौ = सिद्धे सति तस्मिन् कार्ये, असंभाव्यत्ववर्णनम् = असम्भवतायाः आख्यानम् (कथनम्) असम्भवः = एतन्नामालङ्कारः स्यात्।

उदाहरति – को वेद इति। कः = को जनः, वेदः = जानाति, यत् गोपस्य = आभीरस्य, गोपालकस्य, शिशुकः = अर्भकः, बालकृष्णः, शैलं = पर्वतम्, (गोवर्धनाख्यगिरिम्) उत्पाटयिष्यति = उत्तोलयिष्यति। अत्र गोपबालस्य श्रीकृष्णस्य गोवर्धनगिरिधारणमिति असम्भाव्यरूपेण वर्णनाद् असम्भवनामालङ्कारो वर्तते।

भावार्थः – यत्र कार्यसिद्धौ सत्यपि तस्मिन् असम्भवताया वर्णनं क्रियते, तत्र असम्भवनामकोऽलङ्कारो भवति। यथा प्रस्तुतोदाहरणे बालकृष्णेन गोवर्धनपर्वतधारणरुपकार्ये कृते सत्यपि तस्मिन् कार्ये असम्भाव्यत्वस्य वर्णनं कृतम्। अतोऽत्रासम्भवालङ्कारो बोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ विभावनाऽलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्।
पश्य लाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम्॥७७॥

अन्वयः – कारणं विना अपि चेत् कार्य-जन्म स्यात् (तर्हि) – विभावना। (यथा) – लाक्षारस – असिक्तं त्वत् – चरणद्वयं रक्तं पश्य।

व्याख्या – विभावना लक्षणमाह – विभावनेति। कारणं = निमित्तं, हेतुं, विनाऽपि = अन्तरेणापि (विनाशब्दोऽभावबोधकः) चेत् = यदि, कार्यजन्म = फलोत्पत्तिः, स्यात्तर्हि विभावना = विभावनानामकोऽलङ्कारो भवति। सति कारणे कार्यनियमः, परमत्र तद्वैपरीत्यं जायते अर्थात् प्रसिद्धकारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावनेति भावः।

उदाहरति – पश्येति। लाक्षारसेन = अलक्तद्रवेण, असिक्तम् = अलिप्तमिति, त्वच्चरणद्वयं = तव (नायिकायाः) पादयुगलं, रक्तं = रक्तवर्णं, पश्य = अवलोकय। अत्रालक्तरसाऽनुलेपनं विनाऽपि चरणयुगलस्य रक्तता प्रकटिता। अतोऽत्र विभावनाऽलङ्कारो ज्ञेयः।

प्रसङ्गः – अथ विशेषोक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

विशेषोक्तिरनुत्पत्तिः कार्यस्य सति कारणे।
नमन्तमपि धीमन्तं न लङ्घयति कश्चन॥७८॥

अन्वयः – कारणे सति कार्यस्य अनुत्पत्तिः – विशेषोक्तिः। (यथा) – नमन्तम् अपि धीमन्तं कश्चन न लङ्घयति।

व्याख्या – विशेषोक्तिं लक्षयति – विशेषोक्तिरिति। कारणे = निमित्ते, हेतौ, सति = विद्यमाने, कार्यस्य = फलस्य, अनुत्पत्तिः = उत्पत्तेरभावः, असिद्धिरिति, विशेषोक्तिः = एतन्नामालङ्कारः स्यात्।

उदाहरति – नमन्तमपीति। नमन्तमपि = प्रणमन्तमपि, नतमस्तकवन्तमपि, धीमन्तं = बुद्धिमन्तं, जनं, कश्चन = कश्चिदपि पुरुषः, न = नहि, लङ्घयति = अतिक्रामति, लङ्घयितुं शक्तो न भवति इत्यर्थः।

भावार्थः – यत्र विद्यमानोऽपि कारणे कार्यस्य अभावो वर्ण्यते तत्र विशेषोक्तिनामकोऽलङ्कारो भवति। विशेषोक्तिः विभावनाऽलङ्कारस्य विपर्यासो ज्ञेयः। यथोदाहरणेऽत्र नमनं लङ्घने कारणमस्ति पुनरपि लङ्घनरूपकार्यस्य अभावो दृश्यते। सति कारणे न कार्योत्पत्तिः। तस्मादिह विशेषोक्तिनामालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ असङ्गतिनामानम् अलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

आख्याते भिन्नदेशत्वे कार्यहेत्वोरसङ्गतिः ।
त्वद्भक्तानां नमत्यङ्गं भङ्गमेति भवक्लमः ॥७९॥

अन्वयः – कार्यहेत्वोः भिन्नदेशत्वे आख्याते (सति) असङ्गतिः। (यथा) – त्वद्भक्तानाम् अङ्गं नमति, भवक्लमः भङ्गम् एति।

व्याख्या – असङ्गतिं लक्षयन्नाह – आख्याते इति। कार्यं च हेतुश्च इति कार्यहेतू तयोः कार्यहेत्वोः = कार्यकारणयोः, भिन्नदेशत्वे = भिन्नाधिकरणत्वे, आख्याते = प्रतिपादिते सति, असङ्गतिः = एतन्नामालङ्कारः स्यादिति।

उदाहरति – त्वद्भक्तेति। भगवन्तं प्रति कस्यचिदुक्तिः हे भगवन्! त्वद्भक्तानां = भवत्सेवकानाम्, अङ्गम् = शरीरं, नमति = प्रणमति, नम्रं भवति, भवक्लमः = भवभीतिः, सांसारिकखेदः, भङ्गं = नाशम्, एति = प्राप्नोति, याति वा।

भावार्थः – यत्र कार्यस्य कारणस्य च आश्रयत्वं भिन्नं-भिन्नं वर्ण्यते तत्र असङ्गतिनामालङ्कारो भवति। उदाहरणेऽस्मिन् भङ्गस्य नमनरुपा कारणता भक्तानाम् अङ्गेषु वर्तते, किन्तु भङ्गरुपं कार्यं तु भवक्लमे वर्णितम्। अतोऽत्र कार्यकारणयोः भिन्नदेशत्वाद् असङ्गतिरलङ्कारो वेदितव्यः।

प्रसङ्गः – अथ विषमालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

विषमं यद्यनौचित्यादनेकान्वयकल्पनम्।
क्वातितीव्रविषाः सर्पाः क्वासौ चन्दनभूरुहः ॥८०॥

अन्वयः – यदि अनौचित्यात् अनेकाऽन्वय – कल्पनं (तर्हि) विषमम्। (यथा) – अतितीव्रविषाः सर्पाः क्व? असौ चन्दनभूरुहः च क्व?

व्याख्या – विषमालङ्कारं लक्षयति – विषममिति। यदि = चेत्, अनौचित्यात् = अननुरुपत्वात्, अनुचित्वात्, अनेकेषां (पदार्थानाम्) अन्वयस्य = सम्बन्धस्य, कल्पनं = वर्णनम् इति अनेकान्वयकल्पनं तदा विषमं = विषमनामालङ्कारः स्यादिति।

उदाहरति – क्वेति। अतितीव्रविषाः – अतितीव्रं विषं येषां ते अतितीव्रविषाः = अत्युग्रगरलाः, सर्पाः = भुजङ्गमाः, क्व = कुत्र? असौ = वर्ण्यमानः (सः) चन्दनभूरुहः = अतिशीतलः, अतिसुगन्धितः चन्दनवृक्षश्च क्व = कुत्र? इति।

भावार्थः – यत्र परस्परमन्वितयोः द्वयोः पदार्थयोः बहूनां पदार्थानां वा यत् अनौचित्यं परिकल्प्यते तत्र विषमालङ्कारो भवति। अत्रोदाहरणे सर्पचन्दनवृक्षयोः गुणगतं सामञ्जस्यं केनापि प्रकारेण नास्ति तथापि द्वयोः अननुरूपयोः सम्बन्धकल्पनत्वादत्र विषमालङ्कारोऽवबोध्यः।

प्रसङ्गः – अथा समालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

सममौचित्यतोऽनेकवस्तुसम्बन्धवर्णनम्।
अनुरूपं कृतं सद्म हारेण कुचमण्डलम् ॥८१॥

अन्वयः – औचित्यतः अनेकवस्तु-सम्बन्ध-वर्णनं समम्। (यथा) – हारेण कुचमण्डलम् अनुरूपं सद्म कृतम्।

व्याख्या – समनामकालङ्कारं लक्षयन्नाह – सममिति। औचित्यतः = अनुरुपत्वात्, अनेकेषां = बहूनां, वस्तूनां = पदार्थानां, सम्बन्धवर्णनम् = अन्वयकथनम्, अनेकवस्तुसम्बन्धवर्णनं, समं = समनामकमलङ्कारो भवति।

उदाहरति - हारेण = मुक्ताहारेण, कुचमण्डलं = स्तनमण्डलम्, अनुरूपम् = उचितं, सद्म = निकेतनं, कृतं = विहितम्। अत्र हारकुचयोः अन्योन्यशोभाजनकत्वात् अनयोः सम्बन्धकल्पनं करणादत्र समनामकालङ्कारो वर्तते।

भावार्थः - यत्र औचित्याद् बहूनां पदार्थानां सम्बन्धवर्णनं क्रियते तत्रायमलङ्कारो भवति। यथाऽत्रोदाहरणे मुक्ताहारेण कुचमण्डलस्य कुचमण्डलेन च मुक्ताहारस्य परस्परं शोभावर्धनं कृतम्। अतः अनुरूपयोः हारकुचमण्डलयोः समौचित्येन सम्बन्धवर्णनादत्र समनामकोऽलङ्कारो वेदितव्यः।

प्रसङ्गः - अथ विचित्रालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

विचित्रं चेत्प्रयत्नः स्याद्विपरीतफलप्रदः।
नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम्॥८२॥

अन्वयः - चेत् विपरीत-फल-प्रदः प्रयत्नः स्यात् (तर्हि) विचित्रम्। (यथा) - सन्तः त्रैलोक्यात् अपि समुन्नतिं लब्धुं नमन्ति।

व्याख्या - विचित्रमलङ्कारं लक्षयति - विचित्रमिति। चेत् = यदि, प्रयत्नः = प्रयासः, उद्योगः, विपरीतफलप्रदः = प्रतिकूलपरिणामदायकः, इच्छाविरुद्धफलजनकः, स्यात् = भवेत्, तर्हि विचित्रं = विचित्रनामालङ्कारो भवति।

उदाहरति - नमन्तीति। सन्तः = सत्पुरुषाः, महापुरुषाः, त्रैलोक्यात् = त्रिभुवनात् अपि, समुन्नतिं = सर्वोच्चतां, लब्धुम् = अधिगन्तुं, नमन्ति = नम्री भवन्ति। अत्र कृतः नमनरूपः प्रयत्नः तद्विपरीतस्य समुन्नतिफलस्य जनको वर्तते।

भावार्थः - यत्र इच्छाविरुद्धफलदायी प्रयत्नः कथ्यते तत्र विचित्रालङ्कारो भवति। अत्रोदाहरणे सज्जनाः लोकत्रयादपि उत्कृष्टतां प्राप्तुं प्रणमन्ति। नमनरूपस्य प्रयत्नस्य फलं नीचैः गमनं भवेत् किन्त्वत्र नमनरूपप्रयत्नेन त्रैलोक्यादपि समुन्नतिरूपा विपरीतफलप्राप्तिः कथनाद् विचित्रालङ्कारोऽवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः - अथ अधिकालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः-

अधिकं बोध्यमाधारादाधेयाधिकवर्णनम्।
यया व्याप्तं जगत्तस्यां वाचि मान्ति न ते गुणाः॥८३॥

अन्वयः - आधारात् आधेयाऽधिक-वर्णनम् - अधिकं बोध्यम्। (यथा) - यया जगत् व्याप्तं तस्यां वाचि ते गुणाः न मान्ति।

व्याख्या - अधिकमलङ्कारं लक्षयति - अधिकमिति। आधारात् =अधिकरणात्, आधेयस्य = आधेयपदार्थस्य, अधिकवर्णनम् = आधिक्यकथनम्, अधिकम् = एतन्नामालङ्कारः बोध्यं = ज्ञेयम्। आधाराद् आधेयपदार्थस्य आधिक्य प्रतिपादनमेव अधिकालङ्कार इति।

उदाहरति - ययेति। कस्यापि भक्तस्योक्तिः भगवन्तं प्रति - हे भगवन्! यया = वाण्या, वाचा, जगत् = विश्वं, व्याप्तं = परिच्छिन्नं, तस्यां वाचि = तस्यां वाण्यां, ते = तव, गुणाः = महिमानः, न मान्ति = न आविशन्ति, तव गुणा वचनातीता इत्यर्थः।

भावार्थः - यत्र आधारापेक्षया आधेयपदार्थस्य अधिकं वर्णनं क्रियते तत्र अधिकालङ्कारो बोध्यः। यथा प्रकृतोदाहरणे पूर्वं तु आधारभूतायाः वाण्याः जगद् व्यापनेनाधिक्यं समुपवर्णितं पुनश्च तस्यामेव वाण्याम् आधेयभूतानां भगवद्गुणानां कृते पर्याप्तमवकाशो नास्तीति समुपवर्ण्य आधारपेक्षयाऽऽधेयपदार्थस्य आधिक्यवर्णनादत्र अधिकनामकोलङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ अन्योऽन्यालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

अन्योऽन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्।
त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥८४॥

अन्वयः – यत्र परस्परम् उपकारः स्यात् (तत्र) अन्योन्यं नाम (अलङ्कारः भवति) (यथा) – त्रियामा शशिना भाति, शशी त्रियामया भाति।

व्याख्या – अन्योन्यालङ्कारं लक्षयन्नाह – अन्योन्यामिति। यत्र = यस्मिन् वाक्ये, परस्परम् = अन्योन्यम्, उपकारः = उपकृतिः, उपकार्युपकृतभावः, स्यात् = भवेत्, तत्र अन्योन्यं नाम = तत्र अन्योन्यनामालङ्कारो भवति।

उदाहरति – त्रियामा इति। त्रियामा = रात्रिः, शशिना = चन्द्रेण, भाति = शोभते, शशी = चन्द्रश्च, त्रियामया = रात्र्या, भाति = शोभते।

भावार्थः – यत्र द्वयोः पदार्थयोः परस्परम् उपकारिक-उपकृतभावो वर्ण्यते तत्रायमलङ्कारो भवति। यथाऽस्मिन् उदाहरणे शशी त्रियामायाः शोभां वर्द्धयति, त्रियामा च शशिनः शोभां वर्द्धयतीति द्वयोरपि परस्परं शोभावर्द्धनकारणात् अन्योन्यालङ्कारो ज्ञेयः।

प्रसङ्गः – अथ विशेषालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम्।
गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः ॥८५॥

अन्वयः – ख्यातम् आधारं विना अपि आधेयवर्णनं विशेषः। (यथा) – सूर्ये गते अपि दीपस्थाः तत्कराः तमः छिन्दन्ति।

व्याख्या – विशेषालङ्कारलक्षणमाह – विशेष इति। ख्यातं = विख्यातं, प्रसिद्धम्, आधारम् = अधिकरणं, विनापि = अन्तरेणापि, आधेयस्य = निधेयस्य, वर्णनं = कथनं, विशेषः = विशेषनामालङ्कारः स्याद्। अर्थात् प्रसिद्धाधारं विनैव आधेयवर्णने विशेषालङ्कारः इति अवगन्तव्यः।

उदाहरति – गतेऽपि सूर्य इति। सूर्ये = भास्करे, गतेऽपि = अस्तङ्गतेऽपि, दीपस्थाः = दीपकस्थिताः, तत्कराः = तस्य किरणाः, तमः = अन्धकारं, छिदन्ति = नाशयन्ति।

भावार्थः – यत्र प्रसिद्धम्, आधारं विनैव आधेयपदार्थस्य वर्णनं क्रियते तत्र विशेषालङ्कारो भवति। अत्रोदाहरणे सूर्यः प्रसिद्धः आधारः, तत्करास्तु तदाधेयभूता एव सन्ति। किन्त्वत्र सूर्यरूपमाधारं विनैव तदाधेयभूतानां कराणां तमश्च्छेदनरूपकार्यैकरणे सामर्थ्यस्य वर्णनाद् विशेषानामालङ्कारो बोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ व्याघातालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि वस्त्वन्यक्रियमुच्यते।
यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥८६॥

अन्वयः – अन्यक्रियं वस्तु (चेत्) अन्यथाकारि उच्यते (तर्हि) व्याघातः स्यात्। (यथा) – यैः कुसुमैः जगत् प्रीयते, कुसुमायुधः तैः एव हन्ति।

व्याख्या – व्याघातं लक्षयति – स्यादिति। अन्यक्रियम् = अन्यम् = अपरा, क्रिया = कार्यं यस्य तत् अन्यक्रियं, भिन्नक्रियं, वस्तु = पदार्थः, अन्यथाकारि = विरुद्धक्रियम्, उच्यते, तर्हि व्याघातः = एतन्नामालङ्कारः, स्यात् = भवेत्।

उदाहरति – यैरिति। यैः = कुसुमैः, जगत् = भुवनं, प्रीयते = प्रसन्नं क्रियते, तैरेव कुसुमैः कुसुमायुधः = कामदेवः, जगत् हन्ति = संसारं मारयति व्याकुलयति इति भावः।

भावार्थः - कश्चिज्जनः यम् उपायमवलम्ब्य यद्वस्तुना यत्कार्यं करोति, अन्यो जनः तेनैवोपायेन तद्विपरीतमाचरति चेत्तदा व्याघातालङ्कारोऽवगन्तव्यः। यथ अत्र पूर्वं यानि कुसुमानि जगत्प्रीतिजनकतया वर्णितानि पुनः तान्येव पूर्वक्रिया (जगत्प्रीतिरित्यस्य) विरोधिमारणक्रियारूपेण वर्णितानि। अतः कुसुमानां विरुद्धक्रियाजनकत्वेन वर्णनाद् व्याघातालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः - अथ कारणमालालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

गुम्फः कारणमाला स्याद्यथाप्राक्प्रान्तकारणैः।
नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः॥८७॥

अन्वयः - यथाप्राक्प्रान्तकारणैः गुम्फः कारणमाला स्यात्। (यथा) - नयेन श्रीः, श्रिया त्यागः, त्यागेन विपुलं यशः (भवन्ति)।

व्याख्या - कारणमालाऽलङ्कारमाह - गुम्फ इति। प्राक् च प्रान्तञ्चेति प्राक्प्रान्ते ते अनतिक्रम्येति यथाप्राक्प्रान्तं यानि कारणानि तैः यथाप्राक्प्रान्तकारणैः। यथा प्राक्कारणैः यथा प्रान्तकारणैः चेति भावः। परं परं प्रति पूर्वपूर्वस्य कारणै, पूर्वं पूर्वं परपरस्य कारणैश्च गुम्फः = रचनाविशेषः, कारणमाला = एतन्नामालङ्कारः, स्यात् = भवेत्। कारणानां माला कारणमाला इत्यर्थः।

उदाहरति - नयेनेति। नयेन = नीत्या, श्रीः = लक्ष्मीः, श्रिया = लक्ष्म्या, त्यागः = दानं, त्यागेन = दानेन, विपुलम् = अधिकं, यशः = कीर्त्तिः भवति। इह पूर्वं नयश्रीत्यागाः कारणानि, पुनश्च श्रीत्यागयशांसि तेषां कार्याणि कथितानि सन्ति।

भावार्थः - यत्र परं परं पदार्थं प्रति तत्पूर्वपूर्वस्य पदार्थस्य कारणतायां, कथितायां कारणानां माला इति व्युत्पत्त्या कारणमालानामकोऽलङ्कारो भवति। प्रस्तुतोदाहरणेऽत्र श्रियं प्रति नयस्य कारणता, ततश्च उत्तरवाक्ये परं त्यागं प्रति पूर्वस्य श्रीपदस्य कारणता, पुनश्च परं यशः प्रति पूर्वस्य त्यागस्य कारणतेति। इत्थं परं परं प्रति पूर्वपूर्वस्य कारणतायाः प्रतिपादनात् कारणमालाऽलङ्कारोऽवबोध्यः।

विशेषः - यथा परं परं पदार्थं प्रति तत्पूर्वपूर्वस्य पदार्थस्य कारणतायां कारणमाला भवति तथैव पूर्वं पूर्वं प्रति परस्यापि कारणतायां वर्णिते सति द्वितीया कारणमाला भवति। यथोक्तञ्च कुवलयानन्दे -

भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्रयसम्भवम्।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत्॥इति॥

अत्र पूर्वं नकरपापद्रारिद्र्याणि कार्याणि ततश्च तेषां कारणानि पापदारिद्र्याप्रदानानि गुम्फितानि सन्ति। अतोऽत्रापरा कारणमाला बोध्या।

प्रसङ्गः - अथ एकावलीं निरूपयन्नाह जयदेवः -

गृहीतमुक्तरीत्यर्थश्रेणिरेकावली मता।
नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोर्मूलदोलिनौ॥८८॥

अन्वयः - गृहीत-मुक्त-रीत्यर्थ-श्रेणिः एकावली मता। (यथा) - नेत्रे कर्णान्ते - विश्रान्ते, कर्णौ (च) दोर्मूलदोलिनौ।

व्याख्या - एकावलीं प्रदर्शयति - गृहीतेति। गृहीता स्थापिता च मुक्ता व्यक्ता चेति गृहीतमुक्ता सा चासौ रीतिः = पदसंस्थितिः, विशेष्यविशेषणत्वादिप्रतिपादनशैली इति, अर्थश्रेणिः = पदार्थपंक्तिः, एकावली = एतन्नामालङ्कारः, मता = मन्यते। उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः, पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर विशेष्यभावो वा गृहीतमुक्तरीतिः। एकावल्येकयष्टिका इत्यमरप्रामाण्याद् एकावली हारविशेषः। एका चासौ अवली चेति कर्मधारयः।

एकलतिका एकावली प्रोच्यते। तथा च तत्सादृश्यादलङ्कारे लक्षणेति। पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन लक्षणेति। पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च स्थापितमपोहितञ्च यत्र स्यात्तत्रैकावली। एवं च अलङ्कारस्य चत्वारो भेदाः परिगणनीया – पूर्वं प्रति परस्य विशेषणत्वे स्थापने अपोहने चेति द्वौ भेदौ। पूर्वं प्रति विशेष्यत्वेन स्थापनेऽपोहने च द्वौ भेदौ स्तः। पूर्वं पूर्वं प्रति परस्य विशेषणत्वस्थापनेऽपोहने चात्रोदाहरति – नेत्र इति। कस्यचिद् राज्ञः वर्णनमिदम्। तस्य राज्ञः नेत्रे = नयने, कर्णान्तयोः = कर्णमूलयोः, विश्रान्ते = श्रम-अपनोदनार्थं नेत्रप्रान्तपर्यन्तं कृतनिवासे आस्ताम्। कर्णौ च = कर्णयुगलं च, दोर्मूलदोलिनौ = भुजमूललम्बिनौ, स्कन्धावलम्बिनौ स्तः।

भावार्थः – यत्र गृहीतमुक्तरीत्या (क्रमशः ग्रहण-त्यागपूर्वकम्) अर्थपरम्परायाः प्रतिपादनम् एकावलीनामकोऽलङ्कारो भवति। उदाहरणेऽस्मिन् कर्णौ पूर्वं नेत्रयोः विशेषणत्वेन गृहीतौ तदनन्तरं विशेषणत्वेन गृहीतयोः तयोः विशेषणत्वेन त्यागः विशेष्यत्वेन ग्रहणाच्च एकावलीनामालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ मालादीपकालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते ।
स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥८९॥

अन्वयः – दीपक-एकावली – योगात् मालादीपकम् उच्यते। (यथा) – स्मरेण तस्याः हृदये स्थितिः कृता, तेन (हृदयेन च) त्वयि (स्थितिः कृता)।

व्याख्या – मालादीपकं लक्षयन्नाह – दीपकैकावलीति। दीपकं च एकावली च दीपकैकावल्यौ तयोः योगात् = सम्बन्धात् मालादीपकयोरेकत्र मेलनात् मालादीपकम् = एतन्नामालङ्कारः उच्यते = कथ्यते, विद्वद्भिरितिशेषः।

उदाहरति – स्मरेणेति। नायकं प्रति दूतीकथनमिदं – स्मरेण = कामदेवेन, तस्याः = नायिकायाः,, हृदये = मनसि, स्थितिः = अवस्थितिः, कृता = विहिता। तेन = नायिकाहृदयेन च, त्वयि = नायके, स्थितिः = स्थानं कृता = विहितम्। अत्र स्थितिपदं हृदये नायके चोभयत्र सम्बद्धम् अतो दीपकम्। एवमेव पूर्वं हृदयस्य मदनाधारतया ग्रहणं ततश्च नायकस्य आधारत्ववर्णनेन हृदयाधारत्वत्यागकारणात् एकावली। इत्थं दीपकैकावल्योरेकत्र समावेशान्मालादीपकमवबोध्यम्।

भावार्थः – यत्र दीपकालङ्कारस्यैकावल्याश्च चमत्कारो मिश्रितो भवति तत्र मालादीपकालङ्कारो वेदितव्यः। उदाहरणेऽस्मिन् स्थितिरुपकैक्रियायाः नायिकाहृदयनायकहृदयोः सम्बन्धात् दीपकालङ्कारः तथा च पूर्वं नायिकाहृदयं कामदेवस्य आधारत्वेन पुनश्च तदेव हृदयं नायकहृदयाधेयत्वेन वर्णनात् एकावलीनामालङ्कारो वर्तते। अनयोः दीपक-एकावली-उभयोरपि चमत्कारस्य मिश्रणात् मालादीपकस्योदाहरणं वर्तते।

प्रसङ्गः – अथ सारालङ्कारं निरूपयन्नाह जयेदवः –

सारो नाम पदोत्कर्षः सारतायाः यथोत्तरम्।
सारं सारस्वतं तत्र काव्यं तत्र शिवस्तवः ॥९०॥

अन्वयः – सारतायाः यथोत्तरं पदोत्कर्षः सारः नाम (अलङ्कारः)। (यथा) – सारस्वतं सारं तत्र काव्यं, तत्र शिवस्तवः।

व्याख्या – सारमलङ्कारं लक्षयति – सार इति। सारतायाः = उत्कृष्टतायाः, यथोत्तरम् = उत्तरोत्तरं, पदोत्कर्षः = पदस्य उत्कर्षः इति, वस्तूत्कर्ष इति, सारः नाम = सारनामालङ्कारः स्यात्। यथोत्तरं गुणगतोत्कर्षवर्णनमेव सारालङ्कार इति।

उदाहरति – सारं सारस्वतमिति। असारे संसारेऽस्मिन् सारस्वतं = वाङ्मयं, शास्त्रं, सारं = सारतत्त्वं वर्तते, तत्रापि = शास्त्रेऽपि, काव्यं = कविकर्म, कवितादि, सारं = श्रेष्ठं, तत्रापि च = काव्येऽपि च, शिवस्तवः = भगवतः

शङ्करस्य स्तुतिरूपं काव्यं सारमस्ति। एवम् अत्र उत्कृष्टताया उत्तरोत्तरं प्रतिपादनात् सारनामालङ्कारोऽवबोध्यः।

भावार्थः – यत्र सारतायाः यथोत्तरम् आधिक्यक्रमः कथ्यते तत्र सारनामकोऽलङ्कारो भवति। यथा ह्यस्मिन्नुदाहरणे सारस्वतकाव्यशिवस्तुतीनाम् उत्तरोत्तरमुत्कर्षतायाः वर्णनात् सारनामालङ्कारोऽस्ति।

विशेषः – अलङ्कारोऽयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षरूपः अश्लाघ्यगुणोत्कर्षरुपः, उभयोत्कर्षरुपश्चेति त्रिविधो भवति। रसगङ्गाधरकारेण पुनरयम् एकविषयोऽनेकविषयश्चाप्युक्तः। पूर्वोक्तमुदाहरणमिदं श्लाघ्यगुणोत्कर्षरुपोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ उदारसारालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

उदारसारश्चेद भाति भिन्नोऽभिन्नतया गुणः।
मधुरं मधु पीयूषं तस्मात्तस्मात्कवेर्वचः॥९१॥

अन्वयः – चेत् (उत्कृष्टतया वर्ण्यमानः) गुणः भिन्नः (अपि) अभिन्नतया भाति (तर्हि) उदारसारः। (यथा) – मधु मधुरं, तस्मात् पीयूषं, तस्मात् कवेः वचः।

व्याख्या – उदारसारमलङ्कारमाह – उदारेति। चेत् = यदि, यथोत्तरम् = उत्कृष्टतया वर्ण्यमानो वस्तुगुणः, भिन्नः = विसदृशोऽपिगुणः अभिन्नतया = एकरूपतया, अभिन्नरुपेण, भाति = प्रतीयते, शोभते, तर्हि उदारसारनामालङ्कारः स्यात्।

उदाहरति – मधुरमिति। अत्र संसारे मधुः = क्षौद्रं, मधुरं = मिष्टं भवति, तस्मात् = मधुनो मधुरं पीयूषम् = अमृतं वर्तते, तस्मात् = पीयूषादपि मधुरं, कवेः वचः = कविवचनं, काव्यं विद्यते। काव्यादधिकं मधुरं नास्ति किमपि संसारेऽस्मिन्निति भावः।

भावार्थः – अलङ्कारेऽस्मिन्नपि यथोत्तरमुत्कृष्टताप्रतिपादनमेव मूलम्। अर्थात् यत्र उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टरूपेण वर्ण्यमानो वस्तुगुणो भिन्नोऽपि अभिन्नतया प्रतीयते तत्रोदारसारः अलङ्कारो भवति। प्रकृतेऽस्मिन् उदाहरणे मधुगतं पीयूषगतं कविवचनगतञ्च माधुर्यं वस्तुतो भिन्नं भिन्नमिति स्पष्टमेव। तथापि तद् माधुर्यम् अभिन्नरूपेण वर्णितोऽस्ति। इत्यस्मादत्र उदारसारोनाम अलङ्कारो ज्ञेयः।

प्रसङ्गः – अथ यथासंख्यालङ्कारं निरूपयन्नाह जयेदवः –

यथासंख्यं द्विधार्थाश्चेत्क्रमादेकैकमन्विताः।
शत्रुं मित्रं द्विषत्पक्षं जय रञ्जय भञ्जय॥९२॥

अन्वयः – चेत् द्विधा अर्थाः क्रमात् एकैकम् अन्विताः (स्युः, तर्हि) – यथासङ्ख्यम्। (यथा) – शत्रुं मित्रं, द्विषत्पक्षं – जय, रञ्जय, भञ्जय।

व्याख्या – यथासंख्यमलङ्कारमाह – यथासंख्यमिति। चेत् = यदि, द्विधा = द्विप्रकारकाः, उभयप्रकारकाः, क्रियाकारकरुपा वा, अर्थाः = वाच्यार्थाः, क्रमात् = क्रमेण, एकैकं = एकम् एकं प्रति, अन्विताः सम्बद्धाः स्युः, तर्हि यथासंख्यं = एतन्नामालङ्कारो भवति। क्रमेणोक्तानां कारकाणां क्रियाणां वा तेनैव क्रमेण कारकेण क्रियासु अन्वयो नाम यथासंख्यमित्यर्थः।

उदाहरति – शत्रुमिति। हे राजन्! त्वं शत्रुं = रिपुं, जय = विजयस्व, मित्रं = सुहृदं, रञ्जय = आनन्दय, द्विषत्पक्षं = रिपुपक्षं, भञ्जय = विनाशय। अत्र हि शत्रुं मित्रं द्विषत्पक्षमिति कारकपदैः जय रञ्जय भञ्जयेति क्रियापदानां क्रमिकोऽन्वयोऽस्ति।

भावार्थः – यत्र क्रमिकाणां क्रियाकारकरुप-पदार्थानां क्रमेणैव कारकेषु क्रियासु वा अन्वयो विधीयते तत्र संख्यानतिक्रम्येति यथासंख्यमन्वयाद् यथासंख्यनामालङ्कारो भवति। प्रकृतोदाहरणे पूर्वं कर्मकारकार्थान् पदार्थान् शत्रुं मित्रं द्विषत्पक्षञ्च अभिधाय ततः यथाक्रमं जय, रञ्जय, भञ्जयादिनि क्रियापदानि प्रयुक्तानि। इत्थं प्रत्येकं कर्मकारकस्य

क्रमशः क्रियान्वये शत्रुं जय, मित्रं रञ्जय द्विषत्पक्षं भञ्जयेति अर्थस्य उपस्थितित्वादत्र यथासंख्यनामालङ्कारोऽवबोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ पर्यायालङ्कारं प्रदर्शयन्नाह जयदेवः –

पर्यायश्चेदनेकत्र स्यादेकस्य समन्वयः।
पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रं कामिनीवदनोपमा॥ ९३॥

अन्वयः – चेत् एकस्य अनेकत्र समन्वयः स्यात् (तर्हि) पर्यायः। (यथा) – कामिनीवदनोपमा पद्मं मुक्त्वा चन्द्रं गता।

व्याख्या – पर्यायमलङ्कारमाह – पयार्य इति। एकस्य = एकपदार्थस्य, अनेकत्र = अनेकेषु स्थानेषु, समन्वयः = सम्बन्धः, स्यात्तर्हि = भवेत्तदा, पर्यायः = एतन्नामालङ्कारो भवति।

उदाहरति – पद्ममिति। कामिन्याः = सुन्दर्या नायिकायाः, वदनस्य = मुखस्य, उपमा = सादृश्यमिति कामिनीवदनोपमा = सुन्दरीमुखसादृश्यं, पद्मं = कमलं, मुक्त्वा = त्यक्त्वा, चन्द्रं = चन्द्रमसं, गता = प्राप्ता। अयमाशयः कामिनीवदनस्योपमा दिने कमले आसीत्, रात्रौ कमलानि सङ्कुचन्ति अतो मुखसादृश्यं चन्द्रे तिष्ठति। अत्र एकस्याः कामिनीवदनोपमायाः पूर्वं पद्मेन ततश्च चन्द्रेण समन्वयात् पर्यायालङ्कारो बोध्यः।

भावार्थः – यत्र एकस्यैव पदार्थस्य पर्यायेण एकाधिकपदार्थेषु सम्बन्धवर्णनं भवति तत्र पर्यायालङ्कारो वर्तते। यथा प्रकृतोदाहरणे एकस्याः कामिनीवदनोपमायाः पर्यायेण (पद्मे चन्द्रे च) उभयत्र सम्बन्धवर्णनादत्र पर्यायालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ परिवृत्तिनामकम् अलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूयाभ्यधिकयोर्मिथः।
जग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षान् शत्रुयोषिताम्॥ ९४॥

अन्वयः – न्यून+अभ्यधिकयोः मिथः विनिमयः – परिवृत्तिः। (यथा) – एकं शरं मुक्त्वा शत्रु – योषितां कटाक्षान् जग्राह।

व्याख्या – परिवृत्तिं लक्षयति – परिवृत्तिरिति। न्यूनाभ्यधिकयोः = न्यूनस्य = अल्पस्य, अभ्यधिकस्य = महतः, मिथः = परस्परं, विनिमयः = परिवर्तनम्, आदान–प्रदानं वा, परिवृत्तिः = एतन्नामालङ्कारः। उदाहरति – जग्राहेति। कश्चित् राजा एकं शरं = एकं बाणं, मुक्त्वा = त्यक्त्वा, शत्रुयोषितां = वैरिवनितानां, कटाक्षान् = नेत्रप्रान्तभागान्, वक्रप्रेक्षितानि, जग्राहः = गृहीतवान्। एकेन बाणेन शत्रून् विजित्य तत्कामिनीनां कटाक्षान् स्वीकृतवान्। शत्रुयोषितः स्वपतिहन्तारं राजानं भूयो भूयो सकटाक्षम् अवलोकयन्तीति भावः॥

भावार्थः – यत्र न्यूनेन अधिकग्रहणवर्णने अधिकेन वा न्यूनग्रहणवर्णने परिवृत्तिनामकोलङ्कारो भवति। परिवर्तनमिति परिवृत्तिः सा च न्यूनवस्तु दत्त्वा किञ्चिदधिकमादानरुपा स्यात्। यथा उदाहरणेऽस्मिन् एकेन बाणेन अनेकवनितानां कटाक्षग्रहणकारणादत्र विनिमयात्मकः परिवृत्तिनामालङ्कारोऽवबोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ परिसंख्यालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

परिसंख्या निषिध्यैकमन्यस्मिन्वस्तुयन्त्रणम्।
स्नेहक्षयः प्रदीपेषु स्वान्तेषु न नतभ्रुवाम्॥ ९५॥

अन्वयः – एकं निषिध्य अन्यस्मिन् वस्तु–यन्त्रणं परिसङ्ख्या। (यथा) – स्नेहक्षयः प्रदीपेषु, न (तु) नतभ्रुवां स्वान्तेषु।

व्याख्या – परिसंख्यां लक्षयति – परिसंख्येति। एकस्मिन् स्थले एकं = किमपि वस्तु निषिध्य = प्रतिषिध्य, अन्यस्मिन् स्थले तस्यैव वस्तुनः यन्त्रणं = नियन्त्रणं, नियमनं, परिसंख्या = एतन्नामालङ्कारः स्यादिति। उदाहरति – स्नेहेति। प्रदीपेषु = दीपकेषु, स्नेहस्य = तैलस्य, (अनुरागस्य वा), क्षयः = नाशः इति, स्नेहक्षयः = तैलक्षयः, न तु नतभ्रुवां = सुन्दरीणां, कामिनीनां, स्वान्तेषु = मनःसु। श्लेषमहिम्नाऽत्र स्नेहशब्दस्य तैलानुरागोभयरुपार्थोपस्थापितः।

भावार्थः – यत्र एकस्मिन् स्थाने कस्यचिद् वस्तुनो निषेधं कृत्वा अन्यत्र तस्यैव वस्तुनः सद्भावकथनं भवति, तत्र परिसंख्यानामकः अलङ्कारो बोध्यः। प्रकृतोदाहरणे श्लेषमहिम्ना स्नेहशब्दस्य तैलानुरागोभयरूपार्थोपस्थापकतया तैलस्य रात्रौ दीपकेषु अभावमुक्त्वा तस्यैव वस्तुनः (स्नेहस्य) कामिनीहृदयेषु स्थितिवर्णनात् परिसंख्यानामकः अलङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ विकल्पालङ्कारं निरूपयन्नाह जयेदवः –

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः।
कान्ताचित्तेऽधरे वाऽपि कुरु त्वं वीतरागताम्॥ ९६॥

अन्वयः – तुल्य-बलयोः चातुरी-युतः विरोधः-विकल्पः। (यथा) – त्वं कान्ताचित्ते अधरे वाऽपि वीतरागतां कुरु।

व्याख्या – विकल्पं लक्षयति – विकल्पेति। तुल्यबलयोः = तुल्यं समानं बलं = सामर्थ्यं प्रभावो वा ययोस्तयोः द्वयोर्वस्तुनः, चातुरीयुतः = कविकौशलचातुर्येण विहितः, विरोधः = युगपत् कथनं, विकल्पः = एतन्नामालङ्कारः। युगपत् कर्तुम् अशक्ययोः द्वयोः कार्ययोः युगपत् कथनमेव विकल्पालङ्कारो भवति।

उदाहरति – कान्ताचित्ते इत्यादि। कस्यश्चित् खण्डितायाः नायिकायाः नायकं प्रति उक्तिरियं यत् – त्वं, कान्तायाः चित्ते इति कान्ताचित्ते, मम हृदये, अधरे = स्वस्य अधरे, वीतरागतां = अनुरागशून्यत्वं, रक्तताराहित्यं वा, कुरु = विधेहि। स्वस्य अधरस्य परनायिकाकृत चुम्बनेन जातं रक्तवर्णं तन्मार्जय, मम चेतसि च अनुरागशून्यतां कुरु इति भावः।

भावार्थः – यत्र समानबलयुक्तयोः द्वयोः विरुद्धकार्ययोः चातुर्यपूर्वकमेककालेन सम्बन्धं वर्ण्यते तत्र विकल्पनामालङ्कारो भवति। प्रस्तुतोदाहरणे अनुरागरहितत्वं रक्तिमाशून्यत्वञ्च विरुधौ धर्मौ, उभावपि कविना चातुर्येण कार्यत्वे वर्णितौ एतस्मादत्र विकल्पालङ्कारो बोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ समुच्चयालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

भूयसामेकसम्बन्धभाजां गुम्फः समुच्चयः।
नश्यन्ति पश्चात्पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव द्विषः॥ ९७॥

अन्वयः – एक-सम्बन्ध-भाजां भूयसां गुम्फः समुच्चयः। (यथा) – तवः द्विषः नश्यन्ति, पश्चात् पश्यन्ति, भ्रश्यन्ति च।

व्याख्या – समुच्चयालङ्कारमाह – भूयसामिति। एकं सम्बन्धं भजन्तीति एकसम्बन्धभाज, तेषामिति एकसम्बन्धभाजाम्, एकत्र अन्वितानामिति, भूयसां = बहूनां, बहूनां क्रियाणां, गुणानां कारणानां वा, गुम्फः = वर्णनं, रचनाविशेषः, समुच्चयः = एतन्नामालङ्कारः स्यादिति।

उदाहरति – नश्यन्तीति। हे राजन्! तव = भवतः, द्विषः = शत्रवः, नश्यन्ति = राज्यच्युता भवन्ति, पश्यन्ति = विलोकयन्ति, पश्चाद् = अनन्तरं च, भ्रश्यन्ति = भ्रष्टाश्च भवन्ति। अत्रानेक क्रियाणां नाश-दर्शन-भ्रंशरुपाणाम् एकशत्रुरुपपदार्थकथनात् समुच्च्यालङ्कारोऽस्ति।

भावार्थः – यत्र अनेकगुणक्रियाकारकादीनाम् एकत्रैव सम्बन्धवर्णनं क्रियते तत्र समुच्चयालङ्कारो भवति। यथा प्रकृतेऽस्मिन्नुदाहरणे एकस्मिन् शत्रुरूपपदार्थे नाश-अवलोकन-भ्रंशाद्यनेकक्रियाणां सम्बन्धवर्णनात्

समुच्चयालङ्कारोऽस्ति। एवमेव गुणसमुच्चयात् कारणसमुच्चयाच्च समुच्चयालङ्कारोऽवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः – अथ समाधि अलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः।
उत्कण्ठितां च कलयन् जगामास्तं च भानुमान्॥ ९८॥

अन्वयः – कारणान्तरसन्निधेः कार्य-सौकर्यं – समाधिः (यथा) – उत्कण्ठितां च कलयन् भानुमान् अस्तं च जगाम।

व्याख्या – समाधिं लक्षयति – समाधिरिति। अन्यत् कारणं कारणानारं तस्य सन्निधिः = सामीप्यं तस्मात् कारणान्तरसन्निधेः कार्यस्य सौकर्यमिति कार्यसौकर्यं = फले सारल्यमिति कार्यसौकर्यं, फल-सुलभता इत्याशयः, स्यात्तदा समाधिः = एतन्नामालङ्कारो भवेत्। एकस्मिन् कारणे सत्यपि कारणान्तरेण कार्यसिद्धौ सौकर्यं स्यात्तर्हि समाधिनामकोऽलङ्कारो भवति।

उदाहरति – उत्कण्ठितामित्यादि। नायिकाम् उत्कण्ठितां = प्रियतमस्यान्तिकं गन्तुमुत्सुकतां, कलयन् = अवगच्छन्, जानन्, भानुमान् = भगवान् सूर्यः, अस्तं जगाम = अस्तमगच्छत् इति। अर्थात् अभिसाराय गन्तुं समुत्सुकता एव पर्याप्ताऽऽसीत् तथापि सूर्यास्तजन्येन कारणेन अभिसारकर्मणि सारल्यमुपस्थापितमिति।

भावार्थः – यत्र एकेनैव कारणेन कार्यस्य सिद्धिर्जायते तथापि तत्र कारणान्तरद्वारा तत्कार्य सम्पादने सुगमता वर्ण्यते तत्र समाधिनामालङ्कारो भवति। यथा प्रकृतोदाहरणेऽत्र अभिसारिकायाः कृते अभिसारणोत्कण्ठा एव पर्याप्तकारणमासीत् पुनरपि संयोगवशात् सूर्यास्तरुपं कारणान्तरमपि उपस्थाप्य कार्ये सौकर्यं वर्णितम्। अतोऽत्र समाधिनामालङ्कारो बोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ प्रत्यनीकालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः।
जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधः कृतौ॥ ९९॥

अन्वयः – बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः – प्रत्यनीकम्। (यथा) – उत्पलाभ्यां जैत्र – नेत्र + अनुगौ कर्णौ अधः कृतौ।

व्याख्या – प्रत्यनीकमलङ्कारं लक्षयति – प्रत्यनीकमिति। बलवतः = शक्तिमतः, शत्रोः = रिपोः, पक्षे = सहायके, पराक्रमः = बलप्रयोगः, शक्तेः प्रदर्शनं, प्रत्यनीकम् = एतन्नामालङ्कारो भवेत्। बलवतः शत्रोः सहायकस्य पराभवर्णने प्रत्यनीकमलङ्कारः।

उदाहरति – जत्रैति। उत्पलाभ्यां = कमलाभ्यां, जैत्रयोः = जयनशीलयोः, नेत्रयोः = नयनयोः, अनुगौ = अनुगामिनी इति जैत्रनेत्रानुगौ, कर्णौ = श्रोत्रे, अधः कृतौ = तिरस्कृतौ, पराजितौ।

भावार्थः – यत्र बलवति शत्रौ विजयस्य सामर्थ्याभावकारणात्तस्य सहायकोपरि विजयस्य तस्य तिरस्कारवर्णनं वा क्रियते तत्र प्रत्यनीकनामालङ्कारो भवति। यथा अत्रोदाहरणे कमलाभ्यां नेत्रे विजेतुं काम्येते, किन्तु नेत्रे विजेतुम् असमर्थाभ्यां ताभ्यां नेत्र-पक्षपातिनौ सहायकौ वा कर्णौ एव तिरस्कृतौ इति। इत्थमत्र नेत्रानुगयोः कर्णयोः पराभवप्रतिपादनादत्र प्रत्यनीकालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ प्रतीपालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

प्रतीपमुपमानस्य हीनत्वमुपमेयतः।
दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना॥ १००॥

अन्वयः - उपमेयतः उपमानस्य हीनत्वं प्रतीपम्। (यथा) - चेत् तस्याः वदनं दृष्टं (तर्हि) पद्मेन किम्? इन्दुना किम्?

व्याख्या - प्रतीपालङ्कारं लक्षयन्नाह - प्रतीपमिति। उपमेयतः = उपमेयात्, उपमेयाऽपेक्षया, उपमानस्य = उपमानपदार्थस्य, हीनत्वं = न्यूनत्वं वर्णितं भवेत्तदा प्रतीपालङ्कारो भवति।

उदाहरति - दृष्टमिति। तस्याः = कामिन्याः, वदनं = मुखं, दृष्टम् = अवलोकितं तर्हि पद्मेन किं = कमलेन किम्?इन्दुना किं = चन्द्रेण वा किं प्रयोजननम्। अत्र पद्मचन्द्रौ निष्फलौ इत्याशयः।

भावार्थः - न्यूनगुणत्वमुपमेयत्वम्, अधिकगुणत्वमुपमानमिति सामान्यनियमस्य यत्र वैपरीत्यं वर्ण्यते, अथवा उपमेयाद् उपमानस्य हीनताया वर्णनं यत्र क्रियते तत्र प्रतीपनामकोऽलङ्कारो भवति। यथोदाहरणे प्रेयसीमुखावलोकनान्तरं पद्मचन्द्रयोः अवलोकनं निष्प्रयोजनं व्यर्थमिति भावः। अतः अधिकगुणत्वसिद्धयोः पद्मचन्द्रयोरपेक्षया न्यूनगुणत्वसिद्धकामिनीमुखस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादनादत्र प्रतीपनामकोऽलङ्कारोऽवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः - अथ उल्लासालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

उल्लासोऽन्यमहिम्ना चेद्दोषो ह्यन्यत्र वर्ण्यते।
तद्भाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम्॥१०१॥

अन्वयः - चेत् अन्यमहिम्ना अन्यत्र हि दोषः वर्ण्यते (तर्हि) उल्लासः (यथा) - धनस्य एव तत् अभाग्यं - यत् सज्जनं न आश्रयति।

व्याख्या - उल्लासं लक्षयति - उल्लास इति। चेत् = यदि, अन्यमहिम्ना = परमहत्त्वेन, अन्यत्र = अन्यस्मिन्, दोषः = दूषणम्, अवगुणो वा, वर्ण्यते = कथ्यते, तदा उल्लासः एतन्नामालङ्कारो भवेत्।

उदाहरति - तदिति। यत् धनं = वित्तं, सज्जनं = सत्पुरुषं न आश्रयति = न प्राप्नोति, तत् धनस्यैव = वित्तस्यैव, अभाग्यं = दुर्भाग्यं वर्तते। अत्र सज्जनमहिम गुणेन धनस्यैव दोषो दर्शितः। अतः उल्लासनामालङ्कारोऽवगन्तव्यः।

भावार्थः - यत्र दोषयुक्तस्यापि कस्यापि वस्तुनो गुणवर्णनेन तद्दोषः अन्यस्मिन् वस्तुनि यदि वर्ण्यते तत्रोल्लासनामकोऽलङ्कारो भवति। यथा उदाहरणेऽस्मिन् 'सज्जनो दरिद्रो भवति' प्रायोवादः श्रूयते। पुनरप्यत्र दरिद्रत्वदोषयुक्तस्यापि सज्जनस्य गुणत्वेन वर्णनेन दोषत्वं तु धन एव प्रतिपादितं वर्तते। अतोऽत्रोल्लासनामकोऽलङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः - अथ तद्गुणालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यतः स्वगुणोदयः।
पद्मरागारुणं नासामौक्तिकं तेऽधराश्रितम्॥१०२॥

अन्वयः - यत्र स्वगुण-त्यागात् अन्यतः स्वगुणोदयः (तत्र) तद्गुणः। (यथा) - आश्रितं ते नासा-मौक्तिकं पद्मरागाऽरुणम् (विद्यते)।

व्याख्या - तद्गुणं लक्षयन्नाह - तद्गुण इति। स्वगुणत्यागात् = स्वस्यगुणस्य त्यागः स्वगुणत्यागः तस्मात् स्वगुणत्यागात् = निजगुणविसर्जनात्, अन्यतः = अन्यस्मात् कारणात्, स्वगुणोदयः = स्वस्मिन् = आत्मनि गुणोदयः = गुणप्राप्तिः, गुणलाभो वा वर्ण्यते, तत्र तद्गुणः = तद्गुणालङ्कारः स्यादिति।

उदाहरति - पद्मेति। अधराश्रितं = रक्तवर्णाधरोष्ठसंलग्नं, ते = तव, नासामौक्तिकं = नासिकामुक्ताफलं, पद्मरागारुणं = पद्मरागवद्, रक्तमणिवत्, अरुणं, रक्तं = लोहितमस्ति। अत्र श्वेतगुणयुक्तस्य नासामौक्तिकस्य अधरोष्ठसम्पर्ककारणात् रक्तवर्णता वर्णनकारणादत्र तद्गुणालङ्कारोऽवबोध्यः।

भावार्थः - यत्र वस्तुनः स्वगुणत्यागपूर्वकम् अन्यगुणग्रहणं वर्ण्यते तत्र तद्गुणनामालङ्कारः। प्रकृतोदाहरणे

नासा-मौक्तिकेन स्वकीयस्य शुभ्रत्वगुणस्य त्यागं कृत्वा अधरोष्ठसम्पर्काद् अधरस्थितारुणत्वस्य ग्रहणं कृतमिति। एतस्मात् कारणादत्र तद्गुणनामालङ्कारो वर्तते।

प्रसङ्गः - अथ पूर्वरूपतालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

पुनः स्वगुणसम्प्राप्तिर्विज्ञेया पूर्वरूपता।
हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥१०३॥

अन्वयः - पुनः स्वगुण-सम्प्राप्तिः पूर्वरूपता विज्ञेया। (यथा) - हर-कण्ठांशु-लिप्तः अपि शेषः त्वद्-यशसा सितः।

व्याख्या - पूर्वरुपताऽलङ्कारं लक्षयति - पुनरिति। यदा अन्यगुणसम्बन्धवर्णनान्तरमपि स्वगुणसंप्राप्तिः - स्वगुणस्य = निजगुणस्य, सम्प्राप्तिः = लाभ इति स्वगुणसंप्राप्तिः, पूर्वरुपता विज्ञेया = एतन्नामाऽलङ्कारोऽवबोध्यः।

उदाहरति - हरेति। कस्यचिद् राज्ञः स्तुतिकथनमिदं - हे राजन्! हरस्य = भगवतः नीलकण्ठस्य, कण्ठांशुभिः = कण्ठकिरणैः, लिप्तोऽपि = नीलवर्णमाप्तोऽपीतिभावः, शेषः = शेषनागः, त्वद्यशसा = तवकीर्त्या, सितः = श्वतेवर्ण एवास्ति। अत्र श्वेतवर्णस्य शेषनागस्य भगवतः शङ्करस्य नीलकण्ठनीलिम्ना श्वेतवर्णनिरसन पूर्वकनीलगुणप्राप्तावपि पुनः स्वतः सिद्धस्य श्वेतगुणस्य प्राप्तिकथनात् पूर्वरुपतानामालङ्कारो वर्तते।

भावार्थः - अन्यगुणप्रभाववर्णनान्तरमपि पुनः स्वगुणग्रहणं यत्र वर्ण्यते तत्र पूर्वरुपतानामालङ्कारो भवति। प्रकृतेऽस्मिन् उदाहरणे पूर्वं श्वेतवर्ण शेषेण नीलकण्ठमहिम्ना नीलवर्णत्वमाप्तं, पुनश्च राज्ञः कीर्त्या शुभ्रवर्णत्वमाप्तमिति पूर्वस्वरूपतां प्राप्तवान् इत्यस्मादत्र पूर्वरूपतानामालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः - अथ पूर्वरूपतालङ्कारं प्रकारान्तरेण निरूपयन्नाह जयदेवः -

यद्वस्तुनोऽन्यथा रूपं तथा स्यात्पूर्वरूपता।
दीपे निर्वापिते ह्यासीत्काञ्चीरत्नैरहर्महः ॥१०४॥

अन्वयः - यत् वस्तुनः अन्यथारूपं (पुनः) तथा स्यात् (तर्हि) पूर्वरूपता। (यथा) - दीपे निर्वापिते हि काञ्चीरत्नैः अहर्महः आसीत्।

व्याख्या - पूर्वरूपतां प्रकारान्तरेणाह - यदिति। वस्तुनः = पदार्थस्य यद्रूपं बाह्योगुणः अन्यथारूपं = उच्छिन्नरूपं, नष्टरूपं, पुनः तथा स्यात् = पूर्वसदृशं स्वाभाविकं भवेद् तर्हि पूर्वरूपतानामालङ्कारः स्यात्।

उदाहरति - दीप इति। दीपे = दीपके, निर्वापिते = शमिते अपि, काञ्च्याः = रशनायाः, रत्नैः = मणिभिः इति काञ्चीरत्नैः = रशनामणिभिः, अहर्महः = अह्नो = दिनस्य महः = तेजः, प्रकाशः, आसीत् = अभूत्। अत्र दीपे निर्वापिते सत्यपि पूर्ववत् प्रकाशो वर्णितः। इत्यस्मादत्र पूर्वरूपताऽवबोध्या।

भावार्थः - यत्र वस्तुनः नष्टमपि रूपं पुनः कारणविशेषाद् पूर्ववदेव वर्ण्यते, तत्र पूर्वरूपताऽलङ्कारो भवति। यथा प्रस्तुतोदाहरणे दीपे शान्तिं नीतेऽपि काञ्चीरत्नैः दिनसम्बन्धी प्रकाशो (दीपनिर्वापणात् प्रागवत्) वर्णितः। अतः लुप्तस्य प्रकाशस्य पुनरवाप्तेः कारणात् पूर्वरूपताऽलङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः - अथ अतद्गुणालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः -

सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्।
विशन्नपि रवेर्मध्यं शीत एव सदा शशी ॥१०५॥

अन्वयः - सङ्गतः + अन्यगुण+अङ्गीकारम् आहुः। (यथा) - रवेः मध्यं विशन् अपि शशी सदा शीतः एव।

व्याख्या - अतदगुणमाह - सङ्गतेति। अन्यस्य = अपरस्य, पदार्थस्य गुणः = अन्यगुणः, सङ्गताः = प्रसक्ताश्च ते अन्यगुणाः सङ्गतान्यगुणाः तेषाम् अनङ्गीकारं सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारम्, अतद्गुणः = एतन्नामालङ्कारः,

आहु: = कथ्यन्ते विद्वांस: । अन्यपदार्थसङ्गतौ अपि तस्य गुणान् न गृह्णातीति भाव: ।

उदाहरति – विशन्निति । रवे: = सूर्यस्य, मध्ये = अभ्यन्तरे, विशन्नपि = प्रविशन्नपि, शशी = चन्द्र:, सदा = सर्वदा, शीत एव = शीतल एव । एकराशिस्थित: चन्द्र: सूर्यस्य सङ्गतिं प्राप्यापि सूर्यस्य तापगुणं न अङ्गीकरोति, अपितु शीतल एव तिष्ठति ।

भावार्थ: – सङ्गता अपि अन्यपदार्थगुणानां प्रभावो यदि नाङ्गीक्रियते तर्हि [नास्ति तद्‌गुणो यस्मिन् स अतगुण इति व्युत्पत्त्या] अतद्‌गुणनामालङ्कारो भवति। यथाऽत्रोदाहरणे सूर्यसम्बन्धेन चन्द्रस्य तापजनकताग्रहणमुचितमेवाऽऽसीत् किन्तु तदनङ्गीकारवर्णनेन अत्र अतद्‌गुणानामकोऽलङ्कारोऽवबोध्य: ।

प्रसङ्ग: – अथानुगुणालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेव: –

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुण: परसन्निधे: ।
कर्णोत्पलानि दधते कटाक्षैरपि नीलताम् ॥ १०६ ॥

अन्वय: – पर-सन्निधे: प्राक्-सिद्ध-स्वगुणोत्कर्ष: अनुगुण: । (यथा) – कर्णोत्पलानि कटाक्षै: अपि नीलतां दधते ।

व्याख्या – अनुगुणं लक्षयति – प्रागिति । परसन्निधे: – परस्य = अन्यस्य सन्निधे: = सामीप्यात्, प्राक्सिद्धस्य अपि = पूर्वत एव स्थितस्य स्वगुणस्य = आत्मगुणस्य, उत्कर्ष: = आधिक्यम्, अनुगुण: = अनुगुणालङ्कारो भवति। अन्यपदार्थस्य सन्निधिवशात् प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षवर्णनाद् अनुगुणालङ्कार: इति भाव: ।

उदाहरति – कर्णोत्पलानीति । कर्णोत्पलानि = कर्णोऽवतंसभूतानि कमलानि, कटाक्षै: = अपाङ्गदृष्टिभि:, अपि = भूयो, नीलतां = नीलवर्णतां, मेचकतां, दधते = धारयन्ति ।

भावार्थ: – यत्र पूर्वमेव विद्यमानस्यापि स्वगुणस्य यदि अन्यपदार्थसम्पर्कवशाद् उत्कर्षवर्णनं क्रियते तर्हि अनुगुणाऽलङ्कारो भवति। प्रस्तुतोदाहरणे नायिकया कर्णलङ्कृतानि नीलकमलानि स्वत एव नीलानि सन्ति तथा तद्नुरुपै: नीलनीलै: कटाक्षै: इतोऽपि नीलतां प्राप्नुवन्ति। इत्थं कर्णोत्पलानां स्वाभाविके नीलगुणे कटाक्षसामीप्यात् नीलगुणस्योत्कर्षवर्णनादत्र अनुगुणालङ्कारोऽस्ति ।

प्रसङ्ग: – अथ अवज्ञालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेव: –

अवज्ञा वर्ण्यते वस्तु गुणदोषाक्षमं यदि ।
म्लायन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युते: ॥ १०७ ॥

अन्वय: – यदि गुण-दोष+अक्षमं वस्तु वर्ण्यते (तर्हि) अवज्ञा । (यथा) – यदि पद्मानि म्लायन्ति (तर्हि) अमृतद्युते: का हानि: ?

व्याख्या – अवज्ञालङ्कारं लक्षयन्नाह – अवज्ञेति । यदि = चेत्, गुणदोषयो: अक्षमम् = अयोग्यं वस्तु वर्ण्यते = कथ्यते तर्हि अवज्ञा = अवज्ञानामालङ्कारो भवति। अन्यवस्तुन: गुणदोषाविष्करणे यदि असमर्थं वस्तु वर्ण्यते तदाऽवज्ञेति। उदाहरति – म्लायन्तीति। यदि = चेत्, पद्मानि = कमलानि, चन्द्रं दृष्ट्वा म्लायन्ति = सङ्कुचन्ति, तदाऽमृद्युते: = सुधांशो:, चन्द्रमस:, का हानि: = का क्षति ? स तु अमृतद्युतिरेवास्ति ।

भावार्थ: – यत्र अन्यवस्तुसम्पर्काद् वर्ण्यमाने वस्तुनि न गुणोत्कर्षो जायते न च कश्चिदपकर्ष: तर्हि अवज्ञानामकोऽलङ्कारो भवति। यथोदाहरणेऽस्मिन् चन्द्रोदये जाते सति कमलानि सङ्कुचन्ति। अनेन कमलसङ्कोचरुपदोषेण चन्द्र: प्रभावितो न भवति इत्युक्ते न तस्मिन् कोऽप्युत्कर्षो भवति न च कश्चिदपकर्ष: इत्येवं निरपेक्षभावो विद्यमानादत्र अवज्ञालङ्कारो वर्तते ।

विशेष: – अलङ्कारोऽयम् उल्लासालङ्कारस्य विपयर्यरूपोऽस्ति ।

प्रसङ्गः – अथोत्तरालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

प्रश्नोत्तर – क्रमेणोक्तौ स्यूतमुत्तरमुत्तरम्।
यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रासौ सुतरा सरित्॥ १०८॥

अन्वयः – उक्तौ प्रश्नोत्तर-क्रमेण स्यूतम् उत्तरम् – उत्तरम्। (यथा) – पान्थ यत्र असौ वेतसी, तत्र असौ सरित् सुतरा।

व्याख्या – उत्तरालङ्कारं लक्षयति – प्रश्नोत्तरमिति। उक्तौ = कथने, वाक्ये, वाचने वा, प्रश्नोत्तरयोः क्रमेण इति प्रश्नोत्तरक्रमेण = प्रश्नोत्तरप्रकारेण, स्यूतं = संलग्नं, निबद्धम्, उत्तरं = प्रतिवचनम् तत्र उत्तरम् = एतन्नामालङ्कारः स्यात्। यदि प्रस्तुते वाक्ये एव प्रश्नोत्तररूपेण गूढाभिप्रायोऽपि प्रतिवचनरूपेण वर्ण्यते तदा उत्तरनामालङ्कारो भवति।

उदाहरति – यत्रेति। हे पान्थ! पथिक! यत्र = यस्मिन् स्थले, असौ = पुरोदृश्यमाना, वेतसी = वानीरवृक्षः, तत्र = तस्मिन् स्थले, असौ = दृश्यमाना, सरित् = नदी, सुतरा = सुखेन तरितुं शक्या विद्यते। सरित्तरणमार्गं पृच्छन्तं पान्थं प्रति यत्रासौ वेतसी इत्युत्तरमिति।

भावार्थः – यत्र सामान्यप्रश्नोत्तरक्रमेण गूढोऽभिप्रायः प्रकटी क्रियते तत्र उत्तरनामकोऽलङ्कारोऽवबोध्यः। यथा हि प्रस्तुतोदाहरणे कश्चित् कामुकः पथिकः सङ्केतस्थलकामनया कामिनीं पृच्छति – नदी कुत्र सुखपूर्वकं तरितुं योग्याऽस्ति? निगूढोऽभिप्रायः – निर्विघ्नं सुखपूर्वकञ्च रमणं कुत्र कर्त्तुं शक्यते तदा सा कामिनी वदति – यत्रासौ वेतसीवृक्षः तिष्ठतीति सामान्यमुत्तरम्। निगूढोऽभिप्रायः – सुखपूर्वकं निर्विघ्नञ्च रमणपुरस्सरं कामिन्याः स्वीकृतिः। इत्थं सामान्यप्रश्नोत्तरक्रमेण मनोऽभिप्रायोऽभिव्यक्तकारणादत्रोत्तरनामालङ्कारोऽस्ति।

विशेषः – एतमलङ्कारं केचित् प्रश्नोत्तरालङ्कारनाम्नाऽपि शास्त्रान्तरे कथितवन्तः। तन्मतानुसारम् अङ्गीकुर्मश्चेत् लक्षणश्लोके अर्थसङ्गतेः क्लेशोपजायते। अतोऽत्र उत्तराऽलङ्कारत्वेन स्वीकृतम् अस्माभिः।

प्रसङ्गः – अथ पिहितालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुरन्यस्य चेष्टितम्।
प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्॥ १०९॥

अन्वयः – पर-वृत्तान्त-ज्ञातुः अन्यस्य चेष्टितं – पिहितम्। (यथा) – प्रातः प्रिये गृहागते कान्ता तल्पम् अकल्पयत्।

व्याख्या – पिहितं लक्षयन्नाह – पिहितमिति। परस्य = अन्यस्य, वृत्तान्तस्य = वृत्तस्य, ज्ञाता = वेदिता, तस्य परवृत्तान्तज्ञातुः, अन्यस्य = परस्य, चेष्टितं = क्रियाकलापाः, चेष्टा, पिहितं = पिहितनामालङ्कारः। गोपितोऽपि परवृत्तान्तः केनचित् तदनुगुणक्रियाकलापैः प्रकटीक्रियते तदाऽयमलङ्कारो भवति। **उदाहरति** – प्रिय इति। प्रातः = प्रभाते, प्रिये = कान्ते, गृहागते = गृहमायाते सति, कान्ता = पत्नी, तल्पं = शय्याम्, अकल्पयन् = अरचयत्। रात्रौ अन्यस्याः गृहे रमणं कृत्वा कान्तः स्वगृहमायातः प्रातः। अतः श्रान्तोऽसि, साम्प्रतमस्मिन् सुखशयने निःशङ्कं यथासुखञ्च शयनं कुरु इति भावः।

भावार्थः – यत्र परस्य गोपनीयं रहस्यात्मकं वृत्तान्तं ज्ञात्वा यदि कश्चित्किमपि चेष्टां करोति यया तद्रहस्य-प्रकटनं जायते तत्र पिहितनामालङ्कारो भवति। यथा प्रस्तुतोदाहरणे प्रियस्य सपत्नीरमणं बुध्यमाना कान्ता किमपि अनुक्तवैव केवलं शय्यां रचितवती। एवमत्र कान्तस्य गुप्तवृत्तान्तं ज्ञात्वा कान्तायाः तदनुकूलचेष्टावर्णनादत्र पिहितनामालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ व्याज्योक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

व्याजोक्तिः शङ्कमानस्य छद्मना वस्तुगोपनम्।
सखि! पश्य गृहाराम – परागैरस्मि धूसरा॥ ११०॥

अन्वयः – शङ्कमानस्य छद्मना वस्तु–गोपनं – व्याजोक्तिः। (यथा) – सखि गृहाराम – परागैः धूसरा अस्मि, पश्य।

व्याख्या – व्याजोक्त्यलङ्कारं लक्षयन्नाह – व्याजोक्तिरिति। शङ्कमानस्य = रहस्यभावं वृत्तान्तं तर्कयतः छद्मना = कपटेन, वाक्चातुर्येण, वस्तु गोपनं = तथ्यगोपनं, व्याजोक्तिः = एतन्नामालङ्कारः स्यात्। अन्यथा शङ्कमानं प्रति अन्यथा कथनद्वारा वृत्तस्य गोपने व्याजोक्तिरलङ्कारः इति भावः।

उदाहरति – सखीति। हे सखि अहं गृहारामपरागैः = गृहोद्यानपुष्परजकणैः, धूसरा = मलिना, अस्मि = वर्त्ते इति त्वं पश्य। चौर्यरताप्रसङ्गे भूमिधूलिभिः धूसरिता नास्मीति भावः।

भावार्थः – यत्र स्वस्य गुप्तवृत्तप्रकाशनम् आशङ्कमानः जनः व्याजेन वस्तुगोपनं करोति तत्रायं व्याजोक्तिनामालङ्कारो भवति। यथा प्रकृतेऽस्मिन्नुदाहरणे नायिकया चौर्यरतं कृतं, तद्रतं तत्सखी तल्लक्षणैः जानाति। प्रकटितमपि तत् सा पुनः कपटपूर्णोक्त्या – गृहारामपरागैः धूसराऽस्मि न तु चौर्यरमण.........इति गोपयति। इत्थमत्र व्याजेन वस्तुगोपनं वर्णितत्वाद् व्याजोक्तिनामालङ्कारो बोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ वक्रोक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यां वाच्यार्थान्तरकल्पनम्।
मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं मन्द नन्दी हरान्तिके॥१११॥

अन्वयः – श्लेष–काकुभ्यां वाच्यार्थान्तर–कल्पनं–वक्रोक्तिः। (यथा) – मुञ्च मानं, दिनं, प्राप्तम्। मन्द नन्दी हरान्तिके।

व्याख्या – वक्रोक्तिं लक्षयति – वक्रोक्तिरिति। श्लेषश्च काकुश्च श्लेषकाकू ताभ्यां श्लेषकाकुभ्यां = श्लेषेण काक्वा वा (श्लेषोनाम अनेकार्थत्वं, काकुः नाम भिन्नकण्ठध्वनिः) वाच्यार्थान्तरस्य = अभिधेयापेक्षया भिन्नस्य अर्थस्य, कल्पनं = संयोजनमिति वाच्यार्थान्तरकल्पनं, वक्रोक्तिः = एतन्नामालङ्कारः स्यात्।

उदाहरति – मुञ्चेति। मानिनीं प्रति कथयन्नाह कश्चित् प्रिये मानं = प्रणयकोपं, मुञ्च = त्यज, यतोहि दिनं = दिवसः, प्राप्तं = समागतः, रात्रिस्तु गता। मुञ्च मानं दिनम् इति श्रुत्वा मानिनी श्लेषेण अन्यार्थकल्पनं कृत्वा प्रत्युत्तरं ददाति – मन्द = मूर्ख, नन्दी = शङ्करस्यवृषभः इह क्वास्ति, स तु हरान्तिके = भगवतः शङ्करस्य समीपे अस्ति। एवमत्र कामिन्या नायकोक्तेः श्लेषवशादन्यार्थकल्पनेन वक्रोक्तिः।

काकुवक्रोक्तेरुदाहरणं यथा – काले कोकिलवाचाले सहकारमनोरमे।
कृतागसः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते॥

अत्र दूत्या निषेधार्थे प्रतिपादितस्य नञ्शब्दस्य काक्वा न दूयते, अपितु दूयत एवेति विध्यर्थे परिणमते इति काकुवक्रोक्तिः।

भावार्थः – श्लेषेण काक्वा वा यत्र भिन्नस्य वाच्यार्थस्य कल्पनं क्रियते तत्र वक्रोक्तिनामकोऽलङ्कारो भवति। यथाऽत्रोदाहरणे श्लेषेण वाच्यार्थापेक्षया भिन्नस्य अर्थस्य कल्पनाद् वक्रोक्तिनामकोऽलङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ स्वभावोक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह –

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिषु च वर्णनम्।
कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षि स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते॥११२॥

अन्वयः – जात्यादिषु च स्वभावस्य वर्णनं स्वभावोक्तिः। (यथा) – उत्तरङ्गाक्षि स्तब्ध–कर्णैः कुरङ्गैः उदीक्ष्यते।

व्याख्या – स्वभावोक्तिं लक्षयन्नाह – स्वभावोक्तिरिति। जात्यादिषु = जाति–गुण–द्रव्य–क्रियादिपदार्थेषु,

स्वभावस्य = प्रकृतेः, स्वाभाविकक्रियाकलापस्य, वर्णनं = कथनं, स्वभावोक्तिः = एतन्नामालङ्कारः स्यादिति।

उदाहरति – कुरङ्गैरिति। उत्तरङ्गाक्षि! हे चञ्चललोचने! स्तब्धकर्णैः – निश्चलकर्णैः, निस्तब्धश्रुतिभिः, कुरङ्गैः = मृगैः, उदीक्ष्यते = विलोक्यते। मृगाणामयं जातिगतस्वभावो यन्ते स्तब्धकर्णाः सन्तः एव किमपि वस्तु पश्यन्तीति।

भावार्थः – यत्र जातिगुणद्रव्यक्रियासु कस्यापि स्वभावस्य चारुवर्णनं क्रियते तत्र स्वभावोक्तिनामालङ्कारो भवति। प्रकृतेऽस्मिन्नुदाहरणे मृगाणां दर्शनक्रियास्वभाववर्णनादत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारोऽस्ति।

विशेषः – स्वभावस्य = स्वभाविकगुणस्य, उक्तिः = कथनमिति स्वभावोक्तिः अनया व्युत्पत्त्यानुसारं स्वभावोक्तिरिति नामान्वर्थकमेवाऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ भाविकालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षाद्दर्शनवर्णनम्।
अलं विलोकयाद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः ॥ ११३ ॥

अन्वयः – भूत-भावि-अर्थ-साक्षाद्-दर्शन-वर्णनं – भाविकम् (यथा) – अत्र सुर+असुराः अद्य अपि युध्यन्ते (इति) अलं विलोकय।

व्याख्या – भाविकमिति। भूताश्च = अतीताश्च, भाविनश्च = अनागताश्चेति भूतभाविनः तथाभूता येऽर्थाः = पदार्थाः तेषां साक्षात्दर्शनस्य = प्रत्यक्षावलोकनस्य, वर्णनं = कथनं, भाविकं = भाविकनामालङ्कारः स्यात्। अतीतानागतयोर्वर्तमानत्वे भाविकम्।

उदाहरति – अलमिति। अत्र = अस्मिन् स्थाने, सुरासुराः = देवदानवाः, अद्यापि = साम्प्रतमपि, युध्यन्ते = युद्धं कुर्वन्ति इति त्वम्, अलं = पर्याप्तं, विलोकय = पश्य।

भावार्थः – यत्र भूत-भविष्य-पदार्थानां दर्शनं हस्तामलकवत्प्रत्यक्षमिव जायते तत्र भाविकनामालङ्कारो भवति। यथा अत्रोदाहरणे अतीतभयङ्करदेवासुरसंग्रामस्य साक्षात् दर्शनवर्णनाद्भाविकालङ्कारोऽस्ति।

प्रसङ्गः – अथ भाविकच्छव्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

देशात्मविप्रकृष्टस्य दर्शनं भाविकच्छविः।
त्वं वसन् हृदये तस्याः साक्षात्पञ्चेषुरीक्ष्यसे ॥ ११४ ॥

अन्वयः – देशात्मविप्रकृष्टस्य दर्शनं भाविकच्छविः। तस्याः हृदये वसन् त्वं साक्षात् पञ्चेषुः ईक्ष्यसे।

व्याख्या – भाविकच्छविं लक्षयति – देशात्मेति। देशः = स्थानं च आत्मा = शरीरं च देशात्मानौ ताभ्यां विप्रकृष्टस्य = दूरवर्तिनः पदार्थस्य, दर्शनं = प्रत्यक्षीकरणं यत्र वर्ण्यते तत्र भाविकच्छविः = एतन्नामालङ्कारः स्यादिति।

उदाहरति – त्वमिति। नायकं प्रति दूतीवाक्यमिदं – त्वं = भवान्, तस्याः नायिकायाः, हृदये = चित्ते, मनसि, वसन् = वर्तमानः, साक्षात् = प्रत्यक्षं, पञ्चेषुः = पञ्चबाणः, कामदेवः इव, ईक्ष्यसे = दृश्यसे।

भावार्थः – यत्र देशेन आत्मना च दूरस्थितस्यापि पदार्थस्य साक्षाद्दर्शनं वर्ण्यते तत्र भाविकच्छविनामालङ्कारो भवति। भाविकस्य छविः इव छविः यस्य असौ भाविकच्छविः। यथा उदाहरणेऽस्मिन् देशेन आत्मना च दूरस्थितायाः नायिकायाः हृदये दूरस्थस्य नायकस्य कामदेवरुपेण दर्शनवर्णनाद् भाविकच्छविनामकोऽलङ्कारो वेदितव्यः।

प्रसङ्गः – अथ उदात्तालङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

उदात्तमृद्धेश्चरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम्।
सानौ यस्याभवद्युद्धं तद्धूर्जटिकिरीटिनो ॥ ११५ ॥

अन्वयः – ऋद्धेः श्लाघ्यम् अन्योपलक्षणं च चरितम् – उदात्तम्। (यथा) – यस्य सानौ तद् धूर्जटि – कीरीटिनोः युद्धम् अभवत्।

व्याख्या – उदात्तालङ्कारं लक्षयन्नाह – उदात्तमिति। ऋद्धेः = समृद्धेः, ऐश्वर्यस्य वा, श्लाघ्यं = प्रशंसनीयम्, अन्यस्य उपलक्षणं यस्मिन् तद् अन्योपलक्षणम् = अन्यस्य पदार्थविशेषस्य, महापुरुषस्य वा उद्धरणं यस्मिन् तत् तादृशं चरितं = माहात्म्यं वर्ण्यते, तत्र उदात्तम् = एतन्नामालङ्कारः स्यात्। उत्कर्षेण आदीयते = गृह्यते इत्युदात्तम्। तत्र सम्पदाधिक्यमेकमुदात्तं, महतां चरितस्य चाङ्गत्वमपरमुदात्तम्।

उदाहरति – सानाविति। यस्य = हिमालयस्य, सानौ = शिखरे, धूर्जटिकिरीटनोः – धूः = भारभूता, जटिः = जटा यस्य सः धूर्जटिः = शिवः, किरीटमस्यास्तीति किरीटी = अर्जुनः तयोः शिवार्जुनयोः तत् प्रसिद्धं युद्धं = सङ्ग्रामः, अभवत् = अजायत।

भावार्थः – यत्र कस्यापि समृद्धेः ऐश्वर्यस्य वा महनीयं चरित्रं यद्वा अन्याङ्गत्वेन महतां चरित्रं वर्ण्यते तत्रोदात्तनामालङ्कारो भवति। यथा प्रस्तुतोदाहरणे हिमालयस्य महिमवर्णनप्रसङ्गे शिवार्जुनयोः युद्धप्रसङ्गः हिमालयाङ्गत्वेनैवोद्धृतः। अतोऽत्र उदात्तनामालङ्कारोऽस्ति। पुनश्च समृद्धिवर्णनरूपस्योदाहरणं यथा – अधः

कृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम्।
ज्योत्स्नानिपातात्क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति॥

अर्थात् यत्र एकोऽपि चन्द्रकान्तमणिः दुष्प्राप्यस्ति किन्तु तस्यां नगर्यां तु तैरेव भवनोर्ध्वभूमयो वृद्धाः सन्तीति सर्वथा श्लाघ्यः सम्पत्तिवर्णनादत्र समृद्धिवर्णनरुपमुदात्तनामकोऽलङ्कारो वर्तते।

प्रसङ्गः – अथ अत्युक्त्यलङ्कारं निरूपयन्नाह जयदेवः –

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ।
त्वयि दातरि राजेन्द्रः याचकाः कल्पशाखिनः॥११६॥

अन्वयः – अद्भुत+अतथ्य – शौर्य+औदार्य+आदिवर्णनम् – अत्युक्तिः। (यथा) – राजेन्द्र! त्वयि दातरि (सति) कल्पशाखिनः (अपि) याचकाः।

व्याख्या – अत्युक्त्यलङ्कारं लक्षयति – अत्युक्तिरिति। अद्भुतम् = आश्चर्यजनकम्, अतथ्यम् = असत्यं च शौर्यस्य = वीरतायाः, औदार्यादेः = उदारतादीनां च वर्णनं = कथनं यत्र क्रियते तत्र अत्युक्तिनामकोऽलङ्कारो भवति। अद्भुत-असत्य-शौर्य-औदार्यादि-वर्णनरुपा अत्युक्तिरेव अत्युक्तिनामकोऽलङ्करो बोध्यः।

उदाहरति – त्वयीति। हे राजेन्द्र! = हे नृपश्रेष्ठ! त्वयि = भवति, दातरि = वदान्ये सति, कल्पशाखिनः = कल्पवृक्षाः अपि, याचकाः = याचनाकारकाः, भवन्तं याचन्ते वा। कल्पवृक्षास्तु सर्वमनोरथान् पूरयितं समर्थाः भवन्ति, तेऽपि प्रस्तुते याचकत्वेन वर्णिताः इत्यहो राज्ञः दानमहिमाऽतिशयो वर्तते।

भावार्थः – शौर्य-औदार्यादीनां गुणानां वर्णनं यत्र अद्भुत-असत्य-लोकातीतरुपेण क्रियते तत्रात्युक्तिनामकोऽलङ्कारो भवति। यथा प्रकृतोदाहरणे राज्ञः अद्भुताऽतथ्यदानशीलता वर्णिता तस्मादत्र अत्युक्तिनामकोऽलङ्कारो वर्तते।

विशेषः – प्रस्तुतस्योदाहरणस्यार्थविषये यदि एवं विचारयामश्चेत् 'हे राजन् भवतां दानातिशयमहिम्ना महान्तं धनराशिं संगृह्य याचका अपि कल्पवृक्षसमदातारः सञ्जाताः इति। अनेनापि अर्थकरणेनापि कल्पवृक्षाणां याचकत्वे, याचकानां वा कल्पवृक्षत्वे राज्ञः मिथ्यौदार्योक्तिरेवास्ति।

प्रसङ्गः – अथ उपर्युक्तानुसारं स्वाभिमतान् अलङ्कारान् निरुप्येदानीं कैश्चिदालङ्कारिकैः परिगणिता वक्ष्यमाणा रसवदादयः सप्तालङ्कारान् अपि निरूपयन्नाह –

रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ।
रसवत्प्रेय ऊर्जस्वित्समाहितमयाभिधाः ॥११७॥
भावानामुदयः सन्धिः शबलत्वमिति त्रयः ।
अलङ्कारानिमान् सप्त केचिदाहुर्मनीषिणः ॥११८॥

अन्वयः - रस-भाव-तदाभास-भावशान्ति-निबन्धनाः रसवत्प्रेयऊर्जस्वत्समाहितमयाभिधाः (इति चत्वारः) भावानाम् उदयः, सन्धिः, शबलत्वम् इति त्रयः (इत्थम् समाहृत्य) इमान् सप्त अलङ्कारान् केचित् मनीषिणः आहुः।

व्याख्या - पीयूषवर्षजयदेवः स्वाभिमतान् अलङ्कारान्प्रतिपाद्य सम्प्रति कैश्चिदालङ्कारिकैः प्रतिपादिता रसवदादीन् अलङ्कारान् निरूपयति - रसभावेति। रसाश्च भावाश्च तदाभासाश्च भावशान्तिश्चेति रस-भाव-तदाभास-भावशान्तयः ताः निबन्धनानि = कारणानि येषां ते रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः। रसवांश्च प्रेयांसश्च ऊर्जस्विच्च समाहितश्चेति रसवत्प्रेयऊर्जस्वत्समाहिताः तन्मया तद्रूपाः अभिधा = नामानि येषां ते रसवत्प्रेयऊर्जस्वित्समाहितमयाभिधाः = रसवत्प्रेयऊर्जस्वित्समाहित्याख्या अलङ्काराः भवन्ति। रस-भाव-रसाभास-भावाभास-भावशान्ति मूलका एते चत्वारः अलङ्काराः - रसवदलङ्कारः, प्रेयोलङ्कारः, ऊर्जस्वदलङ्कारः, समाहितालङ्कारश्चेति। तथा च भावानामुदयः = निर्वेदादिभावानामुद्गमावस्था - भावोदयः, द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः सन्धिः = परस्परस्पर्धा-भावसन्धिः, अनेकेषां भावानां शबलत्वं = भिन्नत्वं - भावशबलता चेति त्रयः अलङ्काराः। एवं प्रकारेण समाहृत्य एतान् सप्त अलङ्कारान् केचित् मनीषिणः = विद्वांसः, आचार्याः, आहुः = कथयन्ति। एवम् उपर्युक्तानां सप्त-अलङ्काराणां सामान्यलक्षणोदाहरणानि प्रस्तूयन्तेऽत्र -

१. रसवदलङ्कारः - काव्ये शृङ्गारादयो नवरसाः प्रसिद्धाः। यत्रैकोरसः रसान्तरस्य अङ्गत्वेन वर्ण्यते तत्र रसवदलङ्कारो भवति।

उदाहरणं यथा - अयं स रशनोत्कर्षी, पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥

अत्र शृङ्गाररसः करुणरसस्याऽङ्गत्वेन रसवदलङ्कारः।

२. प्रेयोऽलङ्कारः - निर्वेदादयः त्रयस्त्रिंशद्भावाः प्रसिद्धाः। देवता-गुरु-राजविषयिणी रतिश्च भाव इत्युच्यते। यत्र कश्चिद् भावोऽपरस्य भावस्य अङ्गं भवति तत्र प्रेयोऽलङ्कारः।

उदाहरणं यथा - कदा वारणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्, वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम्।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन प्रसीदेत्याक्रोशान् निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्॥

अत्र चिन्ताख्यो व्यभिचारिभावः शान्तरसस्याङ्गमिति प्रेयोऽलङ्कारः।

३. ऊर्जस्वदलङ्कारः - यत्र रसो भावश्च अनौचित्येन प्रवृत्तो भवति तत्र रसाभासः भावाभासश्च विद्यते। तयोः अपरस्याङ्गत्वाद् ऊर्जिस्विदलङ्कारो बोध्यः। उदाहरणं यथा -

वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः।
त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दा कुर्वते रतिम्॥

अत्र परस्त्रीसुरतवर्णनेन शृङ्गाराभासः। स च राजविषयकरतिभावस्याङ्गमिति रसाभासरुपोर्जस्विदलङ्कारः।

भावाभासस्योदाहरणं यथा -

त्वयि लोचनगोचरं गते सफल नृसिंह ! भूपते।
अजनिष्ट ममेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषां गणः॥

अत्र प्रभुविषयक रतिभावस्य तद्विषयक द्विषद्भय इति रूपोऽङ्गमिति भावाभासः।

४. समाहितालङ्कारः – भावस्य प्रशाम्यावस्था भावशान्तित्वेन प्रसिद्धाः, सा च यत्र पराङ्गत्वेन वर्ण्यते तत्र समाहितालङ्कारः। उदाहरणं यथा –

अविरलकरवाल–कम्पनैर्भ्रुकुटि–तर्जन–गर्जनैर्मुहुः।
ददृशे तव वैरिणां मदः सः गतः क्वापि तवेक्षणं क्षणात्॥

अत्र राज्ञोऽवलोकनान्तरमेव वैरिमदस्य शान्तत्वाद् मदाख्यभावस्य शान्तिः। सा च पुनः नृपतिविषयकरतिभावस्याङ्गत्वादत्र समाहितालङ्कारः।

सम्प्रति भावोदयादीन् अलङ्कारान् आह –

१. भावोदयालङ्कारः – भावस्य उद्गमावस्था – भावोदयः। यत्र भावोदयः अपरस्य रसादेः अङ्गं भवति तत्र भावोदयालङ्कारः। उदाहरणं यथा –

मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः।
श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नामलेभिरे विषमां दशाम्॥

अत्र त्वन्नाम श्रुत्वा ते शत्रवस्त्रस्ता इति त्रासभावोदयो राजस्तुतावङ्गमिति भावोदयाऽलङ्कारः।

२. भावसन्ध्यलङ्कारः – यत्र द्वयोः विरुद्धयोः भावयोः परस्परस्पर्धाभावो भावसन्धिः। यत्र भावसन्धिः अपरस्य रसभावादेः अङ्गं भवति तत्र भावसन्धिनामालङ्कारः। उदाहरणं यथा –

जन्मान्तरीण–रमणस्याङ्ग–सङ्ग–समुत्सुका।
सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा॥

अत्रौत्सुक्यलज्जाख्यभावयोः सन्धिः पार्वतीविषयकरतिभावस्याङ्गमिति भावसन्धिरलङ्कारः।

३. भावशबलताऽलङ्कारः – बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्दनपूर्वकम् उद्गमो भावशबलता। यत्र भावशबलता अपरस्य रसभावादेः अङ्गं भवति तत्र भावशबलतानामकोऽलङ्कारः। उदाहरणं यथा –

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा ! व्युत्क्रमः क्वासि यासि।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः,
कन्या कश्चित् फलकिसलयान्यादानाऽभिधत्ते॥

अत्र शङ्का–असूया–धृति–स्मृति–श्रम–दैन्य–विबोधौत्सुक्यानां भावानां शबलता, राजविषयक दूतीभावस्याङ्गमिति भावशबलतालङ्कारः।

प्रसङ्गः – अथ शुद्धिप्रभृतीनां चतुर्णाम् अलङ्कारत्वं निरस्यति –

शुद्धिरेकप्रधानत्वं तथा संस्सृष्टिसङ्करौ।
एतेषामेव विन्यासान्नालङ्कारान्तराण्यमी॥११९॥

अन्वयः – शुद्धिः, एकप्रधानत्वं तथा संसृष्टिः – सङ्करौ अमी (अलङ्काराः) एतेषाम् एव (पूर्वोक्तानाम् अलङ्काराणाम् एव) विन्यासात् अलङ्कारान्तराणि न (सन्ति)।

व्याख्या – शुद्ध्यादीनां चतुर्णामलङ्कारान्तरत्वं निराकुरुते – शुद्धिरिति। शुद्धिः, एकप्रधानत्वं, तथा संसृष्टिसङ्करौ = संसृष्टिः सङ्करश्च, एतेषां = पूर्वोक्तानाम् अलङ्काराणामेव विन्यासात् = रचनाविशेषात्, अमी = चत्वारः अलङ्कारान्तराणि न सन्ति, प्रत्युत पूर्वोक्तानामालङ्काराणामेव विन्यासविशेषा वर्तन्ते, योग–विभागजन्या इति। एतेषां स्वरुपम् एवं ज्ञातव्यं–

१. शुद्धिः – यत्र एक एव अलङ्कारः तत्र शुद्धिः ।

२. एकप्रधानता – यत्र द्वयोः अलङ्कारयोः विद्यमानयोः एकस्य प्राधान्यं तत्रैकप्रधानता।

३. संसृष्टिः – तिलतण्डुलन्यायेन यत्र परस्परापेक्षाविरहेण शब्दार्थालङ्काराणां पृथक् पृथक् स्थितिः तत्र संसृष्टिः।

४. सङ्करः – नीरक्षीरन्यायेन यत्रालङ्काराणां स्थितिः तत्र सङ्करः। एतस्यापि प्रायेण त्रयो भेदाः स्वीक्रियन्ते – अङ्गाङ्गिभावसङ्करः, एकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः, सन्देहसङ्करश्चेति।

भावार्थः – शुद्धिः, एकप्रधानता, संसृष्टिः, सङ्करश्चेति अमी अतिरिक्ता अलङ्कारा न सन्ति अपितु पूर्वोक्तालङ्कारेष्वेवान्तर्भूताः, न तेभ्यः पृथग्भूता इति भावः।

प्रसङ्गः – अथ शुद्ध्यादीनाम् अलङ्काररुपेण स्वीकरणे दोषं प्रदर्शयति –

सर्वेषां च प्रतिद्वन्द्वप्रतिच्छन्दभिदाभृताम्।
उपाधिः क्वचिदुद्भिन्नं स्यादन्यत्रापि संभवात्॥१२०॥

अन्वयः – प्रतिद्वन्द्व-प्रतिच्छन्द-भिदा-भृतां सर्वेषाम् (अलङ्कारणाम्) उद्भिन्नः उपाधिः क्वचित् अन्यत्र अपि सम्भवात् स्यात्।

व्याख्या – शुद्ध्यादीन् निराकर्त्तुं दूषणान्तराणि कथयन्नाह – सर्वेषामिति। प्रतिद्वन्द्वः = विरोधितया न्यूनतया च प्रतिच्छन्दः = आधिक्यञ्च प्रतिद्वन्द्वप्रतिछन्दौ ताभ्यां भिदां बिभर्त्ति इति प्रतिद्वन्द्व- प्रतिच्छन्दभिदाभृत्, तेषां प्रतिद्वन्द्वप्रतिछन्दभिदाभृतां = न्यूनाधिक्यभेदवताम्। यद्वा प्रतिद्वन्द्वः = विसदृशं, प्रतिच्छन्दः = सदृशं ताभ्यां भिन्नानां सर्वेषां = सकलानाम् अलङ्काराणाम्, उद्भिन्नः = प्रकटितः, उपाधिः = प्रकारविशेषः, क्वचित् = कुत्रापि, अन्यत्रापि = अन्यस्मिन् स्थानेऽपि, सम्भवात् = उत्पन्नत्वात्, अलङ्कारत्वं स्यात्।

भावार्थः – यावन्तः अलङ्काराः सर्वैरालङ्कारिकैः स्वीकृता विद्यन्ते तेषु प्रत्यलङ्कारं न्यूनाधिक्यपरिवर्तनरूपः कश्चित् भेदो भवत्येव। यदि तमेव भेदं स्वीकृत्य अलङ्काराणां गणना क्रियते चेत्तर्हि तेषां परिगणनमेवासम्भवं भवेत्। अतः शुद्ध्यादयश्चत्वारो विन्यासविशेषा एव, एतेषाम् अलङ्कारत्वेन गणना कथमपि नोचिता।

प्रसङ्गः – अथ मालारशनोपमादीनामपि अलङ्कारत्वं निराकरोति –

माला परम्परा चैषां भूयसामनुकूलके।
मनुष्ये भवतः क्वापि ह्यलङ्काराङ्गतां गते॥१२१॥

अन्वयः – अलङ्काराङ्गतां गते हि माला परम्परा च मनुष्ये (इव) क्वापि (काव्ये) भूयसाम् एषाम् (अलङ्काराणाम्) अनुकूलके भवतः।

व्याख्या – मालारुपकादीनाम् अलङ्कारत्वं खण्डयन्नाह – मालेति। अलङ्काराङ्गतां गते = अलङ्कारोपकारकत्वं प्राप्ते, हि = निश्चयेन, माला = मालोपमा, मालारूपकं, मालादीपकञ्चेत्यादयः, परम्परा = रशना, शृंखला वा, रशनोपमादयो भेदाः, एवं मालापरम्परा च मनुष्ये इव = मानवे इव, क्वापि = कुत्रचित् काव्येऽपि इति भावः, भूयसां = बहूनाम्, एषां = एतेषाम् अलङ्काराणाम्, अनुकूलके = सहायकरूपे, सौन्दर्यवर्धनेऽनुकूले, भवतः = जायेते।

भावार्थः – मनुष्ये यथा मालापरम्परा च शोभाजनके भवतः तथैव काव्येऽपि अलङ्काराणां माला परम्परा च शोभाजनके भवतः। जयदेवमतानुसारम् एते अलङ्काराणाम् अङ्गरूपेणैव स्वीकरणीयाः पृथगलङ्कारत्वेन ग्राह्या न सन्ति।

प्रसङ्गः – अथ अतिशयोक्तिवादं खण्डयितुमादौ तत्स्वरूपं प्रदर्शयति –

शब्दे पदार्थे वाक्यार्थे वाक्यार्थस्तबके तथा।
एते भवन्ति विन्यासाः स्वभावातिशयात्मकाः ॥१२२॥
कस्याप्यतिशयस्योक्तेरित्यन्वर्थविचारणात्।
प्रायेणामी ह्यलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तितः ॥१२३॥

अन्वयः – शब्दे, पदार्थे, वाक्यार्थे तथा वाक्यार्थस्तबके एते विन्यासाः स्वाभावातिशयात्मकाः भवन्ति। कस्य अपि अतिशयस्य उक्तेः इति अन्वर्थविचारणात् अमी हि अलङ्काराः प्रायेण अतिशयोक्तितः भिन्नाः न (सन्ति)।

व्याख्या – अतिशयोक्तितो न भिन्ना इमेऽलङ्काराः इति मतं खण्डयितुं तत्स्वरूपमाह – शब्द इति। शब्दे = शब्दालङ्कारे–अनुप्रासयमकादयः, पदार्थे = अर्थालङ्कारे – उपमारुपकादयः, वाक्यार्थे = वाक्यार्थगतालङ्कारे – दृष्टान्तादयः तथा वाक्यार्थस्तबके = अनेकवाक्यार्थगतालङ्कारे – निदर्शनादयः इत्येते = इमे, विन्यासाः = रचनाविशेषाः, स्वभावातिशयात्मकाः = स्वभावात् – निसर्गतात् अतिशयः – अतिशयोक्तिः आत्मनि येषां ते स्वभावातिशयात्मकाः = अतिशयोक्तिमूला एव भवन्ति = सन्ति। अथ = तत्रापि अतिशयोक्तेः, प्राधान्यं वर्णयन्नाह – कस्यापीति। प्रायेण = प्रायः, अमी = पूर्वोक्ताः सर्वेः अनुप्रासोपमादयोऽलङ्काराः, कस्यापि = कस्यचनापि, अतिशयस्य = आधिक्यस्य, उक्तेः = कथनात्, अन्वर्थं = सार्थकं, विचारणं = विचारः तस्मात् अन्वर्थविचारणात् = सार्थकता–विमर्शनात्, अतिशयोक्तितः = अतिशयोक्त्यलङ्कारात् भिन्ना न सन्ति प्रत्युत सर्वेऽपि अलङ्काराः अतिशयोक्त्यात्मका एव सन्तीति भावः।

भावार्थः – उपर्युक्तानुसारमेते अलङ्कारविन्यासाः (रचनाविशेषाः) शब्दे, पदार्थे, वाक्यार्थे, वाक्यार्थसमूहे च अतिशयोक्त्यात्मका एव भवन्तीति भावः।

प्रसङ्गः – साम्प्रतम् अतिशयोक्तिवादिनां मतं खण्डयति –

अलङ्कारप्रधानेषु दधानेष्वपि साम्यताम्।
वैलक्षण्यं प्रतिव्यक्ति प्रतिभाति मुखेष्विव ॥१२४॥

अन्वयः – अलङ्कारः प्रधानेषु मुखेषु इव साम्यतां दधानेषु अपि (अलङ्कारेषु) प्रतिव्यक्ति वैलक्षण्यं प्रतिभाति।

व्याख्या – अतिशयोक्तिवादं खण्डयन्नाह – अलङ्कारेति। अलङ्काराः = उपमादयः, प्रधानानि = प्रमुखानि यत्र तानि तेषु वाक्येषु, मुखेषु इव = वदनेषु इव, साम्यतां = समानतां, दधानेष्वपि = धारयत्सु अपि, काव्येषु = कवि कर्मसु, वैलक्षण्यं = विलक्षणता, प्रतिव्यक्ति = प्रतिजनं, प्रतिभाति = स्पष्टं प्रतीयते, प्रत्यक्षत उपलभ्यत एव।

भावार्थः – यथा अनेकमुखेषु मुखत्वेन समानेष्वपि मुखेषु प्रतिव्यक्तिमुखं विलक्षणं भवति सर्वेषां समानं न जायते तथैव अतिशयोक्तित्वे समानेष्वपि उपमाद्यलङ्कारेषु प्रातिस्विकभेदो भवत्येवेतिभावः। वस्तुतः ते अतिशयोक्तितः भिन्ना एव इत्याशयः।

प्रसङ्गः – अथैवं प्रपञ्चपूर्वकम् अलङ्कारान् निरुप्य तावत् स्वकल्पितेषु अलङ्कारेषु अलङ्कारत्वं स्थापयन्नाह –

अलङ्कारेषु तथ्येषु यद्यनास्था मनीषिणाम्।
तदर्वाचीनभेदेषु नाम्नां नाम्नाय इष्यताम्॥१२५॥

अन्वयः – यदि तथ्येषु अलङ्कारेषु मनीषिणाम् अनास्था (अस्ति) तत् अर्वाचीन–भेदेषु नाम्नाम् आम्नायः न इष्यताम्।

व्याख्या – निजकल्पितेष्वलङ्कारेष्वलङ्कारत्वं व्यवस्थापयन्नाह जयदेवः – अलङ्कारेष्विति। यदि = चेत्,

तथ्येषु = वास्तविकेषु प्राचीनैः स्वीकृतेषु अलङ्कारेषु = कटक-कुण्डलादिषु अलङ्कारेषु, मनीषिणां = विदुषाम्, अनास्था = अनादरः विद्यते, तत् = तर्हि, अर्वाचीनभेदेषु = आधुनिककविकल्पितेषु उपमादिषु, नाम्नाम् = उपमादिसंज्ञानाम्, आम्नायः = पाठः कथनं वा, न इष्यतां = न क्रियताम्।

भावार्थः – यदि नवीनशैल्या निर्मितेषु स्वर्णालङ्कारेषु अलङ्कारत्वं न स्वीक्रियते तर्हि प्राचीनाचार्यलिखितेषु उपमादिषु अलङ्कारेष्वपि अलङ्कारता न स्वीकरणीया। यदि उपमादिषु स्वीक्रियते तदाऽस्मिन् ग्रन्थे कल्पिताः नवीनाः अलङ्कारा अपि अलङ्कारधर्मत्वेन स्वीकरणीया सन्ति। तेषाम् अङ्गीकरणे नास्ति कोऽपि दोष इत्याशयः।

प्रसङ्गः – अथेदानीं मयूखसमाप्तिं सूचयति –

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
चतुर्थः सैकोऽयं सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः॥१२६॥

॥ इति चन्द्रालोके पञ्चमो मयूखः॥

अन्वयः – सत्र-प्रमुख-मख-विद्या+एक-चतुरः महादेवः, तद्भक्तिप्रणिहितमतिः सुमित्रा यस्य पितरौ, अनेन सुकविजयदेवेन रचिते चन्द्रालोके अयं सैकः चतुर्थः मयूखः सुमनसः चिरं सुखयतु।

व्याख्या – अथ ग्रन्थकर्त्ता जयदेवः सुकविः स्वपरिचयपूर्वकं पञ्चममयूखसमाप्तिं सूचयन्नाह – महादेव इति। आदौ स्वपित्रोः परिचयं प्रस्तौति – महादेवः सुमित्रा च यस्य पितरौ वर्तेते इति। महादेवः पिता, सुमित्रा च माता इति। कीदृशः पिता महादेवः ? इत्याह – सत्राणि = अनेकदिनसाध्या यज्ञाः प्रमुखानि = प्रधानानि येषां ते तथाभूता ये मखाः = यज्ञाः तेषां या विद्या = श्रौत-स्मार्त-कर्मकाण्डरुपाः तस्याम् एक चतुरः = परम प्रवीणः इति सत्रप्रमुखविधैकचतुरः महादेवः = महादेवनामापरमपण्डितः इत्यर्थः, तस्य = महादेवस्य, भक्तौ = सेवायां, प्रणिहितमतिः = प्रकर्षेण निहिता स्थापिता मतिः = बुद्धिः यस्याः सा तद्भक्तिप्रणिहितमतिः = पतिव्रता, सुमित्रा = सुमित्रानाम्नी च अस्य = जयदेवकवेः, पितरौ = माता च पिता च पितरौ = जननी जनकौ आस्ताम्। अनेन = एतेन, सुकविजयदेवेन रचिते = प्रणीते, चन्द्रालोके – चन्द्रस्य आलोक इव आलोको यस्मिन् स चन्द्रालोकः, तस्मिन् चन्द्रालोके = चन्द्रालोकाख्ये ग्रन्थे, अयम् = एषः, एकेन सह सैकः = एकाधिकः, चतुर्थः = पञ्चमः, मयूखः = मिमीते इति मयूखः = किरणः, सुमनसः = सहृदयान् शास्त्ररुचीन् विद्वज्जनान् पण्डितान् देवान् वा, चिरं = चिरकालपर्यन्तं, सुखयतु = आनन्दयतु, प्रीणयतु इति।

भावार्थः – अखण्डयज्ञविशेषविधीनां परमनिपुणविद्वान् श्रीमहादेवः यस्य पिता वर्तते, पतिभक्तिसमर्पितहृदया सुमित्रानाम्नी च यस्य माता विद्यते, तेन सुकविना जयदेवनामकेन ग्रन्थकारेण प्रणीते चन्द्रालोकनामके ग्रन्थेऽयं प्रस्तुतः सैकश्चतुर्थोनाम पञ्चमो मयूखः सहृदयान् विद्वज्जनान् चिरकालपर्यन्तम् आह्लादयतु इति।

॥ इति पीयूषवर्षेण श्रीजयदेवकविना प्रणीते चन्द्रालोके अलङ्कारनिरूपणो नाम पञ्चमो मयूखः समाप्तः॥

योग्यता-विस्तारः

अलङ्कारस्वरूपम्

अलङ्कारशब्दो द्विधा निष्पन्नो भवति – 'अलङ्कृतिरलङ्कारः' इति भावव्युत्पन्नः, 'अलङ्क्रियतेऽनेन' इति करणव्युत्पन्नश्च। तत्र भावव्युत्पन्नोऽलङ्कारः शास्त्ररूपेऽर्थे प्रयुज्यते, अत एव काव्यस्वरूप-तद्भेद-गुण-दोष-रीति-वृत्ति-रसादिनिरूपणात्मकस्य ग्रन्थस्य 'काव्यालङ्कारः' इति नामकरणं कृतं पूर्वाचार्यैः।

अलङ्कारनिरूपणात्मके पञ्चम मयूखेऽलङ्कारशब्दः अलं क्रियतेऽनेनेत्यलङ्कार इति करणव्युत्पत्त्या काव्यशोभा- सम्पादकत्वेन अनुप्रासोपमादीनामलङ्काराणां वाचको वर्तते। तथा च यथा मनुष्याणां शरीरे शरीरसौन्दर्याधायकत्वेन हारादयोऽलङ्कारा उपकारका भवन्ति तथैव अनुप्रासोपमादय अलङ्कारा अपि काव्यशरीरे चमत्कृतिजनकत्वेन अलं-शोभां करोतीति व्युत्पत्त्या तदुपकारका जायन्ते। अलङ्कारः सौन्दर्यधायकत्वेन काव्येऽवश्यमेव स्वीकरणीयो वर्तते। यथोक्तं भामहेन – 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्' इति। अलङ्कारस्य काव्ये कोपादेयता? अस्मिन् विषये महर्षिव्यासेनोक्तम् – 'अलङ्काररहिता विधवेव सरस्वती' (अग्निपु०– ३३४/२) चन्द्रालोककारेण जयदेवेन तु मम्मटाचार्यस्य 'अनलङ्कृती पुनः क्वापि' इत्यंशमाक्षिप्ता कथितम् –

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती॥

इत्युक्तेऽलङ्कारेण विना काव्यस्य काव्यत्वमेव न सम्भवतीति।

अलङ्कारस्वरूपं प्रतिपादयन्नाह जयदेवः –

शब्दार्थयोः प्रसिद्ध्या वा कवेः प्रौढिवशेन वा।
हारादिवदलङ्कारः सन्निवेशो मनोहरः॥

कवेः परम्परया प्रगल्भकल्पनया वा शब्दानाम् अर्थानाञ्च हारकुण्डलादिवत् रमणीयः प्रयोगः अलङ्कारः कथ्यते। सः चालङ्कारः प्रथमं द्विविधो भवति। शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारश्चेति।

अभ्यास-प्रश्ना:

बहुविकल्पात्मका: प्रश्ना: -

१. चन्द्रालोकेऽलङ्कारा: वर्णिता: सन्ति -

(क) तृतीयमयूखे (ख) चतुर्थमयूखे

(ग) पञ्चममयूखे (घ) षष्ठमयूखे ( )

२. साभिप्राये विशेष्येऽलङ्कारो भवति -

(क) परिकर: (ख) रुपकम्

(ग) परिकराङ्कुर: (घ) प्रहर्षणम् ( )

३. वाक्ययोरर्थसामान्येऽलङ्कारो भवति -

(क) दृष्टान्त: (ख) व्यतिरेक:

(ग) प्रतिवस्तूपमा (घ) आवृत्तिदीपकम् ( )

४. ''त्वद्‌भक्तानां नमत्यङ्गं भङ्गमेति भवक्लम:'' अत्रालङ्कारो अस्ति -

(क) विषमम् (ख) विशेष:

(ग) विचित्रम् (घ) असङ्गति: ( )

अतिलघूत्तरात्मका: प्रश्ना: -

१. दृष्टान्तालङ्कारस्य लक्षणं लिखत।

२. दीपकालङ्कारस्योदाहरणं लिखत।

३. वक्रोक्ति-अलङ्कारस्य लक्षणं लिखत।

४. विभावनालङ्कार: कुत्र भवति?

५. ''अमन्दचन्दनस्यन्द: स्वच्छन्दं दन्दहीतिमाम्' इत्यत्र कोऽलङ्कारो वर्तते?

६. अर्थश्लेष: कुत्र भवति?

लघूत्तरात्मका: प्रश्ना: -

१. व्यतिरेकालङ्कारं सोदाहरणं विलिख्य तद्भेदान् प्रदर्शयत।

२. दीपकालङ्कारं सोदाहरणं विवेचयत।

३. प्रतिवस्तूपमालङ्कारं सोदाहरणं विवेचयत।

४. निदर्शनालङ्कारं सोदाहरणं विवेचयत।

५. खण्डश्लेषं निरूपयत।

६. विरोधालङ्कारं सोदाहरणं विवेचयत।

निबन्धात्मका: प्रश्ना: -

१. तुल्ययोगिताया: लक्षणं विलिख्य तदुदाहरणमपि प्रदर्शयत।

२. दीपकावृत्तिदीपकयोरन्तरं प्रदर्श्योभयोरुदाहरणेऽपि प्रस्तोतव्ये।

३. अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारं सोदाहरणं विवेचयत।

४. अर्थान्तरन्यासालङ्कारस्य लक्षणं विलिख्य तदुदाहरणमपि प्रदर्शयत।

५. केषाञ्चन चतुर्णामलङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि सङ्गतिपूर्वकं प्रदर्शनीयानि।

(क) विभावना (ख) विशेषोक्तिः

(ग) समासोक्तिः (घ) स्वभावोक्तिः

(ङ) विनोक्तिः (च) वक्रोक्तिः

(छ) व्यतिरेकः (ज) व्याजस्तुतिः

६. निम्नलिखितालङ्कारयुग्मेषु चतुर्णां परस्परं भेदः प्रदर्शनीयः -

(क) विभावना - विशेषोक्तिः

(ख) अप्रस्तुतप्रशंसा - व्याजस्तुतिः

(ग) सहोक्तिः - समासोक्तिः

(घ) तद्गुणः - अतद्गुणः

(ङ) विशेषः - व्याघातः

(च) यथासंख्यम् - पर्यायः

७. केषाञ्चन चतुर्णामलङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि सङ्गतिपूर्वकं प्रदर्शनीयानि -

(क) अर्थान्तरन्यासः (ख) असङ्गतिः

(ग) विषमम् (घ) समाधिः

(ङ) अप्रस्तुतप्रशंसा (च) विरोधः

(छ) उदात्तम् (ज) प्रतीपम्

८. कारणमाला-मालादीपक-एकावली अलङ्कारान् सोदाहरणं विवेचयत।

९. समुच्य-विकल्प-परिसंख्यालङ्कारान् सोदाहरणं विवेचयत।

१०. खण्डश्लेषभङ्गश्लेषयोरन्तरं प्रदर्श्योभयोरुदाहरणेऽपि प्रस्तोतव्ये।

षष्ठो मयूखः

अथ रसाः

अथालङ्कारान्निरुप्य 'रसानेकवृत्तिर्वाक्काव्यनामभाक्' इति काव्यलक्षणोद्देशक्रमेणेदानीं रसान् निरूपयति - अथ रसा इति। रस्यते आस्वाद्यते इति रसः। रस शब्दो हि वेदे सोमरसजलादिवाचकः। रसौ वै सः, रसं हि एवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति (२/७) इति तैत्तिरीयोपनिषदि आनन्दार्थकोऽपि दृश्यते। 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति रसनिष्पत्तिप्रतिपादकभरतसूत्रे प्रतिपादिता तदभिमतत्वेन रसाङ्गभूताः विभावादयो निरूप्यते -

आलम्बनोद्दीपनात्मा विभावः कारणं द्विधा।
कार्योऽनुभावो भावश्च सहायो व्यभिचार्यपि॥ १ ॥

अन्वयः - कारणम् विभावः। (सः) द्विधा - आलम्बनोद्दीपनात्मा। अनुभावः कार्यः। सहायः भावः व्यभिचारी अपि (उच्यते)।

व्याख्या - विभावादीन् परिचयन्नाह - आलम्बनेति। कारणं = रसमात्रं प्रति कारणं, विशेषेण भावयन्ति = आस्वाद् योग्यान् जनयन्ति रत्यादीन् इति व्युत्पत्त्या विभावः रसमात्रं प्रति कारणमित्यर्थः। सोऽयं विभावो आलम्बनश्च उद्दीपनश्चेति आलम्बनोद्दीपनौ तौ आत्मा = स्वरूपं यस्य स आलम्बनोद्दीपनात्मा = आलम्बनस्वरूप उद्दीपनस्वरूपश्चेति भेदात् द्विधा = द्विप्रकारको भवति। यथोक्तम् अग्निपुराणे -

विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते।
विभावो नाम स द्वेधाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः॥

तथा च आलम्बनोद्दीपनतया द्विप्रकारको विभावो रसमात्रे कारणम्। यमालम्ब्य रत्यादिर्भवति स आलम्बनविभावो यथा - नायक-नायिकादिः। यश्च रत्यादिकम् उद्दीपयति स उद्दीपनविभावो यथा - चन्द्रचन्द्रिका नदीपर्वतादिः।

अनुभावः - अनुभावयन्ति इति अनुभावः। रत्यादिभावानाम् उद्‌बोधनान्तरम् आस्वादं जनयन्ति भावयन्ति इति अनुभावाः। यद्वा अनु= पश्चाद् भावः = उत्पत्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्याऽनुभावः। अनुभावा यथा -

स्मितं गीतं कटाक्षश्च भुजक्षेपश्च हुङ्कृतिः।
तनु मोहन-जृम्भादिश्चानुभावः प्रकीर्ततः॥

अपि च -

भ्रूविक्षेपकटाक्षादि-विकारो हृदयस्थितम्।
भावं व्यनक्ति यः सोऽयमनुभाव इतीरितः॥

अनुभाव: कार्यरूप: कथ्यते। विभावो रसमात्रं प्रति कारणम्, अनुभावश्च कार्यं भवति।

व्यभिचारिभाव: – विशेषेण अभित: स्थायिभावान् शरीरे चारयति = सञ्चारयति य: स व्यभिचारिभाव:। व्यभिचारिभावमेव सञ्चारिभाावनाम्नाऽपि ज्ञायते। वस्तुतोऽयं भाव: सहकारीरूपो भवति। एते निर्वेद–ग्लानि–शङ्कादय: व्यभिचारिभावा त्रयस्त्रिंशद् संख्यात्मका: परिगणिता:।

भावार्थ: – लोके यत् कारणमभिधीयते तदेव काव्ये नाट्ये च विभावपदेनोच्यते। तथा च यत्कार्यमुच्यते तदेव काव्ये नाट्ये च अनुभावपदेनोच्यते। लोके यत्सहकारिणं तदेव काव्ये व्यभिचारिपदेन कथ्यते। इत्थम् एभि: विभावै: अनुभावै: व्यभिचारिभावै: च परिपुष्ट: रत्यादि–स्थायिभावो रसरूपतां प्राप्नोति। तथा चोक्तं –

विभावेनानुभावेन व्यक्त: सञ्चारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादि: स्थायीभाव: सचेतसाम्॥

प्रसङ्ग: – अथ रसस्वरूपं निरूपयति –

गलद्वेद्यान्तरोद्भेदं हृदयेष्वजडात्मनाम्।
मिलन्मलयजालेप इवाह्लादं विकासयन्॥२॥
काव्ये नाट्ये च कार्ये च विभावाद्यैर्विभावित:।
आस्वाद्यमानैकतनु: स्थायिभावो रस: स्मृत:॥३॥

अन्वय: – काव्ये नाट्ये कार्ये च विभावाद्यै: विभावित:, आस्वाद्यमानैकतनु:, अजडात्मनाम् हृदयेषु मिलन्मलयजालेप: इव गलद्–वेद्यान्तरोद्भेदम् आह्लादं विकासयन् स्थायी भाव: रस: स्मृत:।

व्याख्या – रसस्वरूपं वर्णयन्नाह – गलदिति। काव्ये = श्रव्यकाव्ये, गद्यपद्यादिरूपे, नाट्ये = दृश्यकाव्ये, नृत्यगीतात्मके नाटके, कार्ये = नाटकावलोकने च, विभावाद्यै: = विभावानुभावव्यभिचारिभावै:, विभावित: = अभिव्यक्त:, रूपान्तरे परिणत:, आस्वाद्यमाना = व्यञ्जनया ज्ञायमाना, एका तनु: = शरीरं यस्य स आस्वाद्यमानैकतनु: = चर्व्यमाणा शरीरमित्याशय:, आस्वादन–स्थितावेव रत्यादि–स्थायिभावरूपो रस:, अजडात्मनां = न जड: इति अजड: अजड: आत्मा यस्य स अजडात्मा तेषाम् अजडात्मनां = रसज्ञानां, विदुषामित्यर्थ:, हृदयेषु = अन्त:करणेषु, मलयजस्य आलेप: इति मलयजालेप: मिलंश्चासौ मलयजालेपश्च मिलन्मलयजालेप: = मृगमदसंवलितचन्दनालेप: इव गलद्वेद्यान्तरोद्भेदं = ज्ञानान्तरानुभावशून्यम्, आह्लादम् = आनन्दम्, उल्लासयन् = विकासयन्, प्रकाशयन्, स्थायीभाव: = रत्यादिस्थायीभाव इति, रस: = रस इति नाम्ना, स्मृत: = विद्वद्भि: कथित:। तथा च उक्तविध: सामाजिकनिष्ठो रत्यादिस्थायिभावो रस्यते = आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रस इत्युच्यते। उक्तञ्चापि –

रसते स्वादनार्थत्वात् रस्यन्ते इति ते रसा:।

दशरूपककारेणापि –

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभि:।
आनीयमान: स्वादुत्वं स्थायिभाव: रस: स्मृत:॥

अथ नव रसा: – शृङ्गार–हास्य–करुण–रौद्र–वीर–भयानका:।
बीभत्साद्भुत–शान्तश्च रसा: पूर्वैरुदाहृता:॥

क्रमश: एतेषां स्थायिभावा: – रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा–विस्मयशमा: स्थायिभावा नव क्रमात्॥

प्रसङ्ग: – इत्थं रसस्वरूपमुक्त्वाऽधुना नवसु रसेषु शृङ्गाररसं निरूपयति पद्यद्वयेन –

रत्याख्यस्थायिभावात्मा वल्लभादिविभावित:।
आलस्येर्ष्याजुगुप्साभ्यो विना सञ्चारिभिर्युत:॥४॥

अनुभावैः कटाक्षाद्यैरुन्मादाद्यैर्यथाक्रमम्।
संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥५॥

अन्वयः - रत्याख्य-स्थायिभावात्मा, वल्लभादि-विभावितः, आलस्येर्ष्याजुगुप्साभ्यः विना सञ्चारिभिः युतः, कटाक्षाद्यैः अनुभावैः उन्मादाद्यैश्च यथाक्रमं (युतः) शृङ्गारः द्विविधः मतः, सम्भोगः (कटाक्षाद्यैः अनुभावैः), विप्रलम्भः च (उन्मादाद्यैः)।

व्याख्या - शृङ्गाररसमाह - रत्याख्येति। रतिः = मनोनुकूलविषयं सुखात्मकं संवेदनम् आख्या = नाम यस्य सः रत्याख्यः, रत्याख्यः = रतिनामधेयस्थायिभावः, आत्मा = स्वरूपं यस्य सः, रत्याख्यस्थायिभावात्मा = रतिनामकस्थायिभावात्मा इत्यर्थः, वल्लभादिभिः = कान्ताकान्तरूपैः आलम्बनविभावैः, चन्द्रचन्द्रिकारोलम्बादिभिः उद्दीपनविभावैश्च, विभावितः = एभिः द्विविधैः विभावैः युक्तः इत्यर्थः, आलस्यं च ईर्ष्या च जुगुप्सा च आलस्येर्ष्याजुगुप्साः ताभ्यः व्यभिचारिभावेभ्यः, विना = अन्तरेण, सञ्चारिभिः = व्यभिचारिभिः, युतः = युक्तः, निर्वेदादिषु उपर्युक्तं त्रीन् विहाय शेषाः त्रिंशद्-व्यभिचारिभावैः युक्तः, कटाक्षाद्यैः - नयनविक्षेपाद्यैः अनुभावैः, उन्माद्यैः = उन्मादादि-व्यभिचारिभिः युक्तः, शृणाति चरमदशा प्रापणेन हिनस्ति कामुकानिति शृङ्गं = मन्मथोद्भेदः, शृङ्गमृच्छति = प्राप्नोति अनेनेति शृङ्गाररसः, द्विविधः = द्विप्रकारकः, मतः = विद्वद्भिः कथितः, यथाक्रमं सम्भोगशृङ्गारः विप्रलम्भशृङ्गारश्चेति।

भावार्थः - शृङ्गाररसस्य रतिः स्थायीभावो वर्तते, नायकनायिकादयः आलम्बनविभावाः चन्द्रिकादयः उद्दीपनविभावाः कटाक्षादयः अनुभावाः, आलस्येर्ष्याजुगुप्साभिन्न चिन्तादयो व्यभिचारिभावाः भवन्ति। रसोऽयं द्विविधः - संभोगशृङ्गारः, विप्रलम्भशृङ्गारश्चेति। तत्र सम्भोगशृङ्गारस्योदाहरणं यथा -

'शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं,
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता॥'

अत्र नायकः आलम्बनविभावः, शून्यं वासगृहम् उद्दीपनविभावः, चुम्बनमनुभावः, लज्जा व्यभिचारिभावः। एभिः विभावादिभिः विभावितः नायिकानिष्ठरत्याख्यस्थायिभावः शृङ्गारो रसः। स च रतेः पुष्टत्वात् सम्भोगशृङ्गारो वर्तते।

विप्रलम्भशृङ्गाररसस्योदाहरणं यथा -

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे,
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥

विप्रलम्भशृङ्गारे उन्मादाद्या व्यभिचारिभावा भवन्ति।

विशेषः - शृङ्गाररसः श्यामवर्णो विष्णुदैवतश्च कथितः।

प्रसङ्गः - अथ हास्यरसं निरूपयन्नाह जयदेवः -

हासस्थायी रसो हास्यो विभावाद्यैर्यथाक्रमम्।
वैरूप्यफुल्लगण्डत्वावहित्थाद्यैः समन्वितः ॥६॥

अन्वयः - वैरूप्य-फुल्लगण्डत्व+अविहत्था+आद्यैः विभाव+आद्यैः यथाक्रमं समन्वितः हासस्थायी - हास्यः रसः।

व्याख्या – हास्यरसस्वरूपमाह – हासस्थायीति। वैरूयं च फुल्लगण्डत्वं च अवहित्था चेति वैरूप्य-फुल्ल-गण्डत्वावहित्था: सा आद्या येषां तै: वैरूप्यफुल्लगण्डत्वावहित्थै:, विभावाद्यै: = विभावानुभावव्यभिचारिभि:, यथाक्रमं = क्रमश:, वैरूप्यादिभि: विभावै:, फुल्लगण्डत्वादिभि: अनुभावै: अवहित्थादिभि: व्यभिचारिभावै:, समन्वित: = सहित:, हासस्थायी = हास: स्थायी भावो यस्य स हासस्थायी रस: = हास्यरस: ।

भावार्थ: – यस्य स्थायीभावो हास:, वैरूप्यादिरुद्दीपनविभाव:, फुल्लगण्डत्वादि: अनुभाव:, अवहित्थादि व्यभिचारिभाव:, स हास्यरसो भवति। उदाहरणं यथा –

गुरोर्गिर: पञ्चदिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च।
अमी समाघ्राय च तर्कवादान् समागत: कुक्कुटमिश्रपादा: ॥

अत्र कुक्कुटमिश्रपाद: आलम्बनविभाव:, तद्वैरूप्यमुद्दीपनविभाव:, गतिवैलक्षण्यं व्यभिचारिभाव:, अध्ययनागमनादिकमनुभाव:। एभि: विभावाद्यै: अभिव्यक्त: सन् हास: स्थायी भावो हास्यरसतां प्राप्नोति इति। हास्यरस: श्वेतवर्ण: प्रमथादिशिवगणा देवताश्च।

प्रसङ्ग: – अथ करुणरसं निरूपयति –

अभीष्टविप्रयोगाश्रुपातग्लान्यादिभि: क्रमात्।
विभावाद्यैर्युत: शोकस्थायी स्यात् करुणो रस: ॥७॥

अन्वय: – क्रमात् अभीष्ट-विप्रयोग + अश्रुपात - ग्लानि + आदिभि: विभावाद्यै: युत: शोकस्थायी करुण: रस: स्यात्।

व्याख्या – करुणरसं निरूपयन्नाह – अभीष्टेति। क्रमात् = क्रमश:, अभीष्टस्य = प्रियस्य, विप्रयोग: = वियोग:, अभीष्टविप्रयोग:, अभीष्ट विप्रयोगश्च अश्रुपातश्च ग्लानिश्चेति अभीष्टविप्रयोगाश्रपातग्लानय: आदौ येषां ते तै: अभीष्टविप्रयोगाश्रुपातग्लान्यादिभि: विभावाद्यै: = विभावानुभावव्यभिचारिभावै:, युत: = सहित:, शोच्यत इति शोक:, शोक: स्थायी यस्य स: शोकस्थायी इति रस: करुण: = करुणरसो भवेत्।

भावार्थ: – करुणरसस्य शोक: स्थायीभाव:, नायको नायिका चालम्बनविभाव:, अभीष्टस्य प्रियजनविप्रयोगो दूरगमनरूपो मरणञ्च उद्दीपनविभाव:, अश्रुपातादिरनुभाव:, ग्लान्यादिर्व्यभिचारिभावा: भवन्ति। कपोतवर्णोऽयं यमदैवतश्च।

उदाहरणं यथा – प्रतिमानाटके रामवियोगविह्वलस्य दशरथस्य –

'हा वत्स! राम! जगतां नयनाभिराम! हा वत्स! लक्ष्मण! सलक्षणसर्वगात्र!।
हा साध्वि! मैथिलि! पतिस्थितचित्तवृत्ते! हा हा गता: किल वनं गत मे तनुजा: ॥'

अत्र हि रामादिवियोग: आलम्बनविभाव:, तत्स्मरणञ्चोद्दीपनविभाव:, विलापादयोऽनुभावाा:, ग्लान्यादयश्च व्यभिचारिभावा:। एतैर्विभावितो दशरथस्य शोक एव करुणो रस:।

प्रसङ्ग: – अथ रौद्ररसं निरूपयति –

क्रोधस्थायी रसो रौद्रो विभावाद्यै: समन्वित:।
मात्सर्यहस्तनिष्पेषसम्मोहाद्यैर्यथाक्रमम् ॥८॥

अन्वय: – यथाक्रमं मात्सर्य-हस्तनिष्पेष-सम्मोहाद्यै: विभावाद्यै: समन्वित: क्रोधस्थायी रौद्र: रस: (कथित:)।

व्याख्या – रौद्ररसस्वरूपमाह – क्रोधस्थायीति। यथाक्रमं = क्रममनतिक्रम्य क्रमश:, मात्सर्यं च

हस्तनिष्पेषश्च सम्मोहश्चेति आद्या: येषां तै: - मात्सर्यहस्तनिष्पेषसम्मोहाद्यै:, विभावाद्यै: = विभावानुभावव्यभिचारिभि:, समन्वित: = युक्त:, क्रोधस्थायी = क्रोधनामकस्थायिभाव: रस:, रौद्र: = रौद्रनामास्मृत: सूरिभि:। रुद्रोऽस्य देवता, वर्णश्चास्य रक्तोऽस्ति।

भावार्थ: - मात्सर्यादि विभावै:, हस्तनिष्पेषाद्यनुभावै:, सम्मोहादिव्यभिचारिभावैरभिव्यज्यमान: क्रोधनामक: स्थायिभावत्वेन रौद्ररसोच्यते।

उदाहरणं यथा - वेणीसंहारनाटके द्रोणाचार्यस्य वधानन्तरं क्रुद्धस्य तत्पुत्रस्य अश्वत्थाम्नो गर्वोक्ति: -

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं,
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधै: ।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनाम्,
अयमहमसृङ्मेदोमांसै: करोमि दिशां बलिम् ॥

अत्र पाण्डवपक्षीया: आलम्बनविभाव:, नि:शस्त्रे तत्पितरिशस्त्रप्रहार: मृत्युश्चोद्दीपनविभाव:, अहङ्कारात् हस्तयो: संघर्षणं तर्जनादिकञ्च अनुभाव:, गर्व-अमर्ष-पितृसम्मोहादयश्च व्यभिचारिभावा:। एभि: अभिव्यक्त: अश्वत्थामानिष्ठ: क्रोध एव रौद्र: रस इति।

प्रसङ्ग: - अथ वीररसं निरूपयति -

उत्साहाख्यस्थायिभाव: प्रभावादिविभावभू:।
वीरोऽनुभावै: स्थैर्याद्यैर्भावैर्गर्वादिभिर्युत: ॥ ९ ॥

अन्वय: - प्रभावादि-विभावभू:, स्थैर्याद्यै: अनुभावै:, गर्वादिभि: भावै: (सञ्चारिभि:) युत:, उत्साहाख्यस्थायिभाव: (रस:) वीर: (भवति)।

व्याख्या - वीररसं प्रतिपादयन्नाह - उत्साहेति। प्रभावादिभ्यो विभावादिभ्यो: भवति इति प्रभावादिविभावभू:, स्थैर्याद्यै: = स्थिरत्वादिभि: अनुभावैरिति, गर्वादिभि: भावै: = गर्वादिव्यभिचारिभावैरिति, युत: = समन्वित:, उत्साहाख्यस्थायिभाव: = उत्साहनामक: स्थायिभावो यस्मिन् स: वीर: = वीर रसो भवति।

भावार्थ: - वीररसे उत्साहस्थायिभाव:, प्रभावोदय: विभाव:, स्थैर्यादयोऽनुभावा:, गर्वादयश्च व्यभिचारिभावा: भवन्ति।

उदाहरणं यथा - वेणीसंहारनाटके द्रौपदीं प्रति भीमसेनस्योक्ति: -

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाऽभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानाऽवनद्ध-घनशोणित-शोणपाणि:,
उत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीम: ॥

अत्र हि दुर्योधन आलम्बनविभाव:, तस्यदुश्चेष्टोद्यताशक्ति: उद्दीपनविभाव:, गदायुद्धस्य कृते भीमस्य दृढसङ्कल्पादय: अनुभावा:, गर्वादयश्च व्यभिचारिभावा:। एभि: विभावादिभि: अभिव्यक्तो भीमसेनस्य उत्साह एव वीररसोऽस्ति। वीररसो हि महेन्द्रदैवत: हेमवर्णश्च भवति।

प्रसङ्ग: - अथ भयानकरसं निरूपयति -

व्याघ्रादिभिर्विभावैस्तु वेपिताद्यनुभावकृत्।
भावैर्मोहादिभिर्युक्तो भयस्थायी भयानक: ॥ १० ॥

अन्वयः - व्याघ्रादिभिः विभावैः, मोहादिभिः भावैः (सञ्चारिभिः) युक्तः वेपित-आदि अनुभावभृत् भयस्थायी (रसः) तु भयानकः (कथ्यते)।

व्याख्या - भयानकरसस्वरूपमाह - व्याघ्रादिभिरिति। व्याघ्रादिभिः विभावैः, वेपितादिभिः अनुभावैः, मोहादिभिः व्यभिचारिभावैश्च युक्तो भयं स्थायी भाव एव भयानकरसो जायते।

उदाहरणं यथा -

घोरमम्भोधरध्वानं निशम्यव्रजबालकाः।
मातुरङ्के निलीयन्ते सकम्पविकृतस्वराः॥

अत्र हि व्रजबालकाः आलम्बनविभावः, मेघध्वनिरुद्दीपविभावः कम्पोऽनुभावः आवेगादिर्व्यभिचारिभावः भयं च स्थायी भावः।एतैर्विभावाद्यैः अभिव्यक्तः सन् भयमेव भयानकरसः।रसोऽयं भूताधिदैवतः कृष्णवर्णयुक्तश्च विद्यते।

प्रसङ्गः - अथ बीभत्स रसं निरूपयति -

स्थायी जुगुप्सा बीभत्सो विभावाद्यैर्यथाक्रमम्।
अनिष्टेक्षणनिष्ठीवमोहाद्याः सम्मताः क्रमात्॥११॥

अन्वयः - यत्र स्थायी (भावः) जुगुप्सा, यथाक्रमम् अनिष्टेक्षण-निष्ठीव-मोहाद्याः (च) विभावाद्याः सम्मताः (इति तादृशः रसः) बीभत्सः (कथितः)।

व्याख्या - बीभत्सस्वरूपमाह - स्थायीति। यत्र = यस्मिन् रसे, स्थायी जुगुप्सा = जुगुप्सानामकः, स्थायिभावः, यथाक्रमं = क्रमशः, अनिष्टस्य ईक्षणमिति अनिष्टेक्षणम्, निष्ठीवः = वान्तिः, मोहः = मूर्च्छा, एते आद्या यत्र ते अनिष्टेक्षणनिष्ठीवमोहाद्याश्च, सम्मता = अङ्गीकृताः, स्वीकृताः इति तादृशो रसः बीभत्सनाम्ना ज्ञायते।

भावार्थः - जुगुप्सा यस्य स्थायिभावः, अनिष्टस्य वस्तुनः दुर्गन्धमांसादेः दर्शनम् आलम्बनविभावः, कृमिपातादिरुद्दीपनविभावः, निष्ठीवादिरनुभावः, सम्मोहादिर्व्यभिचारिभावः स बीभत्सरसो भवतीति भावः। सोऽयं बीभत्सरसो नीलवर्णो महाकालदैवतश्च कथितः।

उदाहरणं यथा -

नखैर्विदारितान्त्राणां शवानां पूयशोणितम्।
आननेष्वनुलिम्पन्ति हृष्टा वेतालयोषितः॥

अत्र शवाः आलम्बनविभावः, अन्त्रादिविदारणम् उद्दीपनविभावः, नेत्रनिमीलन-निष्ठीवनादयोऽनुभावाः, आवेगादिश्च व्यभिचारिभावाः।एभिः परिपुष्टा जुगुप्सा एव बीभत्सनामको रसोऽवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः - अथ अद्भुतरसं निरूपयति -

अद्भुतो विस्मयस्थायी मायादिकविभावभूः।
रोमाञ्चाद्यनुभावोऽयं स्तम्भादिव्यभिचारिकः॥१२॥

अन्वयः - मायादिक-विभावभूः, रोमाञ्चादि + अनुभावः, स्तम्भादि-व्यभिचारिकः, विस्मयस्थायी अयम् (रसः) अद्भुतः (कथितः)।

व्याख्या - अद्भुतरसं प्रतिपादयन्नाह - अद्भुत इति। मायादिभिः विभावैः, रोमाञ्चादिभिः अनुभावैः, स्तम्भादिभिः व्यभिचारिभावैः अभिव्यक्तो विस्मयनामकः स्थायिभावः एव अद्भुतरसः कथ्यते।

भावार्थः - अद्भुतरसस्य विस्मयः स्थायिभावः, लोकोत्तरवस्तु आलम्बनविभावः, मायादिः (इन्द्रजालादि) उद्दीपनविभावः, रोमाञ्चादिः अनुभावः, स्तम्भादिर्व्यभिचारिभावयुक्तो रसः एव अद्भुतरसो भवति। तथा च पीतवर्णो गन्धर्वदैवतश्च कथितो रसोऽयम्।उदाहरणं यथा -

चराचरजगज्जालसदनं वदनं तव।
गलद्गगनगाम्भीर्यं वीक्ष्यास्मि हृतचेतना: ॥

भगवत: बालकृष्णस्य मुखे ब्रह्माण्डदर्शनं कृतवत्या: मातुर्यशोदाया: उक्तिरियम्। अत्र श्रीकृष्णस्य वदनम् आलम्बनविभाव:, अन्तर्जगच्चराचरदर्शनम् उद्दीपनविभाव:, रोमाञ्चादि: अनुभाव:, हृत्चेतनत्वस्तब्धादयश्च व्यभिचारिभावा:। एभि: परिपुष्टो यशोदाया विस्मय एव अद्भुतो रसो जायते।

विशेष: - विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु।
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृत: ॥

प्रसङ्ग: - अथ शान्तरसं निरूपयन्नाह -

निर्वेदस्थायिक: शान्त: सत्सङ्गादिविभावभू:।
क्षमादिकानुभावोऽयं स्तम्भादिव्यभिचारिक: ॥१३॥

अन्वय: - सत्सङ्गादि-विभावभू:, क्षमादिकाऽनुभाव: स्तम्भादि-व्यभिचारिक:, निर्वेद-स्थायिक: अयं (रस:) शान्त: (कथित:)।

व्याख्या - शान्तरसं निरूपयति - निर्वेदेति। सत्सङ्गादिभ्यो विभावेभ्य: भवतीति सत्सङ्गादि विभावभू: = सज्जनपुरुषसङ्गमाद्युद्दीपनविभावजन्य:, क्षमादिकोऽनुभावो यस्य स: क्षमादिकानुभाव:, स्तम्भादयो व्यभिचारिणो यस्य स: स्तम्भादिव्यभिचारिक: निर्वेद: = संसारदु:खानुभव: स्थायिभाव: यस्य स: निर्वेदस्थायिक: अयं = प्रस्तुतो रस: शान्त: = शान्तरसो भवति।

भावार्थ: - आत्मन: अवमानरूप:, संसारे हेयत्वबुद्धिरुपो वा निर्वेद: स्थायीभाव:, परमात्मस्वरूपम् आलम्बनविभाव:, सत्सङ्गादि: उद्दीपनविभाव:, क्षमादिरनुभाव:, स्तम्भादि: व्यभिचारिभाव: स: रस: शान्तरसाभिधो भवतीति भाव:। उदाहरणं यथा हि वैराग्यशतके -

अहो वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा,
मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसा:,
क्वचित् पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपत: ॥

अयं सत्सङ्गादिभि: विभावादिभि: व्यज्यमानो निर्वेद: शान्तरसोऽस्ति। तथा चायं हि श्वेतवर्ण: नाराणदैवतश्च कथित:।

विशेष: - शान्तरसे शमनामकं स्थायिभावमपि अङ्गीकुर्वन्ति केचिद् विद्वांस:। तत्स्वरूपं यथा - शमो निरीहावस्थायां स्वात्मविश्रामजं सुखम्।

प्रसङ्ग: - अथ भावान् निरूपयति -

रतिर्देवादिविषया सन्ति च व्यभिचारिण:।
वेद्यमाना निगद्यन्ते भावा: साहित्यवेदिभि: ॥१४॥

अन्वय: - देवादि-विषया रति:, (ये) च व्यभिचारिण: सन्ति (ते) वेद्यमाना: साहित्यवेदिभि: भावा: निगद्यन्ते।

व्याख्या - रसनिरूपणानन्तरं भावान् निरूपयन्नाह - रतिरिति। देवा:, आदिपदेन मुनि-नृप-गुरुप्रभृतय: गृह्यन्ते, विषया: यस्या: सा रति: = अनुराग: तथा च ये व्यभिचारिण: = व्यभिचारिभावा:, निर्वेदादय: सञ्चारिभावा: सन्ति ते यदा वेद्यमाना: = व्यञ्जनया प्रतीयमाना भवन्ति तदा साहित्यवेदिभि: = साहित्यशास्त्रविद्भि: आलङ्कारिकैर्वा

भावा निगद्यन्ते = भावनाम्ना कथ्यन्ते, भावपदेनोच्यन्ते वेति। एवं देवादिविषया: रति: भाव: इति भावस्य प्रथमं लक्षणं, वेद्यमाना व्यभिचारिणो भावा इत्यपरं लक्षणमिति।

भावार्थ: – देव-द्विज-मुनि-नृपादि-विषयक रति:, निर्वेदादय: व्यभिचारिभावाश्च यदा व्यञ्जनाद्वारा प्रकटीक्रियन्ते तदा ते भावशब्देन कथ्यन्ते।

देवविषयिणी रतिर्यथा –

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात्।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने॥

अत्र भक्तनिष्ठ-श्रीकृष्णविषया रतिरस्ति।

प्रसङ्ग: – अथ यथाक्रमं व्यभिचारिभावान् निरूपयति –

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्रमा: ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोह: स्मृतिर्धृति: ॥१५॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च॥१६॥
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च॥१७॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिण:।
त्रयस्त्रिंशदिमे भावा: समाख्यातास्तु नामत: ॥१८॥

अन्वय: – निर्वेद-ग्लानि-शङ्काख्या: तथा असूया-मदश्रमा:, आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता, मोह:, स्मृति:, धृति:, व्रीडा, चपलता, हर्ष:, आवेग: तथा जडता, गर्व:, विषाद:, औत्सुक्यं, निद्रा, अपस्मार: एव च, सुप्तं, प्रबोध:, अमर्ष: च अपि अवहित्थम्, अथ उग्रता, मति: व्याधि: तथा उन्माद: तथा मरणम् एव च, त्रास: चैव वितर्क: च व्यभिचारिण: विज्ञेया:। इमे त्रयस्त्रिंशत् भावा: नामत: तु समाख्याता:।

व्याख्या – भावान् निरुप्य त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिभावान्निरूपयन्नाह – निर्वेदेति। निर्वेदश्च ग्लानिश्च शङ्का चेति आख्या = नाम येषां ते निर्वेदग्लानिशङ्काख्या:, तत्र –

१. **निर्वेद:** – तत्त्वज्ञाननापदीर्ष्यादेनिर्वेद: स्वावमाननम्। तत्त्वज्ञानाद्, आपत्कारणाद् ईर्ष्यादिवशाद् वा स्वस्य अवमाननमिति।

२. **ग्लानि:** – आयासाद्वा मनस्तापाद् ग्लानिर्निष्प्राणतास्थिति:।

३. **शङ्का** – परक्रौर्याऽऽत्मदोषाद्यै: शङ्काऽनर्थस्य तर्कणम्। परेषां क्रूरतया, आत्मनो दोषै: वा अनर्थस्य तर्कणम् अनिष्टचिन्तनं नाम शङ्का।

४. **असूया** – उद्धतस्वभाववशाद् अन्येषां गुणसमृद्धिं प्रति असहिष्णुता नाम असूया।

५. **मद:** – मद्यादिसेवनजन्यम् आनन्द-सम्मोह-मिश्रणं नाम मद:।

६. **श्रम:** – सुरत-मार्गादि जन्य: खेद: नाम श्रम:।

७. **आलस्यम्** – श्रमवशाद् गर्भादिधारणाद् वा उत्पन्नं जाड्यं नाम आलस्यम्।

८. **दैन्यम्** – दुर्गतिकारणाद् ओजस्विताऽभावो दैन्यम्।

९. **चिन्ता** – अभीष्टवस्तुन: अप्राप्ते ध्यानं नाम चिन्ता।

१०. **मोह:** – भय-दु:खादिवशात् चित्तविकलता नाम मोह:।

११. **स्मृति:** – पूर्वाऽनुभूताऽर्थविषयज्ञानं नाम स्मृति:।

१२. **धृति:** – ज्ञानवशाद् अभीष्टप्राप्तिवशाद् वा सन्तोषधारणं नाम धृति:।

१३. **व्रीडा** – धृष्टताऽभावविशिष्टताजन्यश्च मन:सङ्कोचो नाम व्रीडा। लज्जा इति अपरं नाम।

१४. **चपलता** – राग-द्वेष-मात्सर्यादिकारणाद् मनसोऽवस्थिति: (अस्थिरता) नाम चपलता। चाञ्चल्यमिति।

१५. **हर्ष:** – इष्टप्राप्तिजन्यो मन: प्रसाद: सुखविशेषो नाम हर्ष:।

१६. **आवेग:** – चित्तस्य सम्भ्रमो नाम आवेग:।

१७. **जडता** – किङ्कर्त्तव्यविमूढता नाम जडता।

१८. **गर्व:** – विद्या-बलैश्वर्य-सौन्दर्यजन्यपराऽवहेलनारूप आत्मोत्कर्षाऽभिमानो नाम गर्व:।

१९. **विषाद:** – उपायाऽभावादिजन्या पुरुषार्थहीना सन्तापो नाम विषाद:। अपराधादिबोधजन्योऽनुतापो वा।

२०. **औत्सुक्यम्** – अभीष्टप्राप्तौ कालक्षेपाऽसहिष्णुता नाम औत्सुक्यम्।

२१. **निद्रा** – चेत: सम्मीलनं श्रमादिना नयनयो: सम्मीलनं नाम वा निद्रा।

२२. **अपस्मार:** – ग्रहभूताद्यावेशजन्यो मनोविक्षेपो नाम अपस्मार:।

२३. **सुप्तम्** – निद्राऽवस्थाया विषयोऽनुभावो नाम सुप्तम्। स्वप्न इत्यपरं नाम।

२४. **प्रबोध:** – निद्राऽनन्तरं जायमानो बोधो नाम प्रबोध:। जागरणमिति।

२५. **अमर्ष:** – निन्दाऽऽक्षेपाऽपमानादिकरणात् चेतसोऽभिनिवेशो नाम अमर्ष:। अभिनिवेश: – दृढप्रवृत्ति:।

२६. **अवहित्थम्** – हर्षादिजन्याऽऽकार-विकार-गोपनं नाम अवहित्थम्।

२७. **उग्रता** – शौर्यवशाद् अपराधवशाद् वा जनित: प्रचण्डभावो नाम उग्रता।

२८. **मति:** – नीतिमार्ग-शास्त्राद्यनुसरणेन अर्थनिर्धारणं नाम मति:।

२९. **व्याधि:** – वातपित्तादिविषमताजन्यो ज्वरादिरोगो नाम व्याधि:।

३०. **उन्माद:** – काम-शोक-भयादिजन्य: चित्तसम्मोहो नाम उन्माद:। अन्यस्मिन् अन्यावभासनं नाम सम्मोह:।

३१. **मरणम्** – शस्त्रप्रहार-रोगादिवशात् प्राणत्यागो नाम मरणम्। मृत्युरिति।

३२. **त्रास:** – विद्युदुल्कापातादिजन्यो विकटस्थितिजन्यो वा मन: क्षेपो नाम त्रास:।

३३. **वितर्क:** – सन्देहाऽनन्तरम् उत्थितो विचारो नाम वितर्क:।

नामत: = नामपूर्वकं, समाख्याता: = कथिता:, इमे = एते, त्रयस्त्रिंशत् = एतत्संख्याका:, भावा: = व्यभिचारिणोभावा, विज्ञेया: = ज्ञातव्या:। तथा च इमे व्यभिचारिभावा: रससहकारित्वेन कथ्यन्ते।

प्रसङ्ग: – अथेदानीं रसाभासभावाभासान् निरूपयति –

सर्वसाधारणप्रेमप्रश्रयादिस्वरूपया।
अनौचित्या रसाभासा भावाभासाश्च कीर्तिता:॥१९॥

अन्वय: – सर्वसाधारण-प्रेम-प्रश्रयादिस्वरुपया अनौचित्या रसाभासा: भावाभासा: च कीर्तिता:।

व्याख्या – सम्प्रति रसाभासभावाभासस्वरूपं निरूपयन्नाह – सर्वेति। प्रेम = रतिश्च, प्रश्रय: = शरणागतिश्चेति प्रेमप्रश्रयौ, सर्वेषां = समेषां, साधारणौ = सामान्यौ, न तु विशेषौ च तौ प्रेमप्रश्रयौ तौ आदीस्वरूपं यस्या: सा तया अनौचित्या = अनुचितप्रवृत्त्या रसवद्भासन्ते ये ते रसाभासा: भाववद्भासन्ते ये ते भावाभासा:, कीर्त्तिता: = वर्णिता: सन्ति शास्त्रविद्भिरिति शेष:।

अत्र हि अनौचित्यमाभासत्वनियामकम्। एवञ्चानौचित्यमाभासत्वम्। यथोक्तं काव्यप्रकाशे – 'तदाभासा अनौचित्य प्रवर्तिताः'। रसे आभासः अनौचित्यं रसाभासः, भावे आभास अनौचित्यं भावाभासः। रसाभासत्वे हेतुः सर्वसाधारणप्रेम बहुनायकविषया रतिः इति। एवमेव भावभासत्वे हेतुः सर्वसाधारणप्रश्रया बहुदेवविषया रति इति।

भावार्थः – स्वकान्ताविषया रतिः शृङ्गाररसो भवति किन्तु यदा काचित् स्त्री स्वनायकं विहाय अन्यं प्रति रतिं प्रदर्शयति रमते वा तत्र अनौचित्यं जायते। एवमेव यदा कश्चिन्नायकः स्वकीयां नायिकां परित्यज्य अन्यां कामयते तत्रापि अनौचित्याद् रसाभास एव। तथैव एक नायक नायिका बहुनायक नायिका वा अन्यविषया रतिः रसाभास इति। एवमेव पशुपक्षिविषयणि रतिः रसाभासत्वमेव। पुनश्च कश्चिद् भक्तः स्वेष्टदेवं विहाय अन्यमन्यान् वा देवान् आराधयति, तत्रापि अनौचित्यादनुचितप्रश्रयाद् भावाभासोऽवबोध्यः।

प्रसङ्गः – अथ भावानां शान्त्यादिकं निरूपयन्नाह –

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा।
काव्यस्य काञ्चनस्येव कुङ्कुमं कान्तिसम्पदे॥२०॥

अन्वयः – भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा, काञ्चनस्य कुङ्कुमं इव काव्यस्य कान्तिसम्पदे।

व्याख्या – आभासान्निरुपयित्वा भावशान्त्यादीन् निरूपयन् कथयति – भावस्येति। भावस्य = व्यभिचारिभावादेः शान्तिः = शमनरूपः भावशान्तिः, भावस्य उदयः = उद्गमः भावोद्गमः, भावोदयः, भावस्य सन्धिः = भावद्वयस्य परस्परस्पर्धाभावः भावसन्धिः, तथा शबलता = बहूनां भावानां कथनं भावशबलता, यथा काञ्चनस्य = सुवर्णस्य, हेम्नः, कुङ्कुमम् इव = केसरम् इव तथा काव्यस्य = कविकर्मभूतस्य, कान्तिसम्पदे = शोभा सवंर्धनायाऽलमिति।

भावार्थः – भावशान्तिः, भावोदयः, भावसन्धिः, भावशबलता च एतच्चतुष्टयं काव्यस्य शोभासम्पत्तिवर्धनाय तथैव आवश्यकम् अलं वा यथा स्वर्णस्य कृते केसरमिति भावः। तत्र भावशान्तेरुदाहरणं यथा –

सुतनु जहीहि कोपं पश्य पादान्नतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवं विधोऽभूत्।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्॥

अत्र वाष्पमोचनेन ईर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य शान्तिः।

भावोदयस्योदाहरणं यथा –

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया,
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणात्
माभूत् सुप्त इवेत्यमन्दमवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः॥

अत्र औत्सुक्यभावस्योदयो वर्तते।

भावसन्धेरुदाहरणं यथा –

यौवनोद्गमनितान्तशङ्किता शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः।
सङ्कुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकीनयननीरजश्रियः॥

अत्र नयन-सङ्कोच-विकासाभ्यां व्रीडायाः औत्सुक्यस्य च सन्धिः व्यज्यते।

भावशबलताया उदाहरणं यथा –

पश्चेत्कश्चिच्चलचपल रे! का त्वराऽहं कुमारी,
हस्तालम्बं वितर ह ह हा व्युत्क्रमः क्वासि यासि।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते॥

अत्र शङ्का-असूया-धृति-स्मृति-श्रम-दैन्य-प्रबोधोत्सुक्यानां भावानां शबलता ध्वन्यते।

प्रसङ्गः – अथ रीतिनिरूपणं कुरुते पद्यद्वयेन –

आतुर्यमासप्तमं च यथेष्टैरष्टमादिभिः।
समासः स्यात्पदैर्न स्यात्समासः सर्वथापि च॥२१॥
पाञ्चालिकी च लाटीया गौडीया च यथारसम्।
वैदर्भी च यथासंख्यं चतस्रो रीतयः स्मृताः॥२२॥

अन्वयः – १. आतुर्यं पदैः समासः स्यात्, २. आसप्तमं पदैः समासः स्यात्, ३. अष्टमादिभिः यथेष्टैः पदैः समासः स्यात्, ४. सर्वथा अपि समासः न स्यात् च (इत्येवं) यथारसं यथासङ्ख्यं च चतस्रः रीतयः स्मृताः – १. पाञ्चालिकी, २. लाटीया, ३. गौडीया, ४. वैदर्भी च।

व्याख्या – रीतिस्वरूपं निरूपयन्नाह – आतुर्यमिति। आतुर्यम् = आचतुर्थं, द्वित्रिचतुः पदपर्यन्तं यथास्यात्तथा पदैः समासः स्यात् = भवेत्तदा पाञ्चालिकी = पाञ्चालदेशीयानां (पाञ्चाली) रीतिः, यदा आसप्तमं = पञ्चषट्सप्तमपदपर्यन्तं समासः स्यात्तदा लाटीया = लाटदेशप्रिया (लाटी) रीतिः, अष्टमादिभिः = अष्टानां पदानां, ततोऽप्यधिकानां स्वेच्छया वा समासः स्यात्तदा गौडदेशप्रिया (गौडी) रीतिः, सर्वथापि = नितान्तमपि यदा समासो न स्यात्तर्हि वैदर्भी = विदर्भदेशप्रिया (वैदर्भी) रीतिरिति। इत्थं यथारसं = रसमनतिक्रम्य, यथासंख्यञ्च चतस्रः = चतुःसंख्याकाः, पाञ्चाली, लाटी, गौडी, वैदर्भी, चेति रीतयः कथिताः सन्ति। तथा च यस्मिन् रसे या रीतिरनुकूला सा तत्र प्रयोक्तव्या। यथा शृङ्गारे वैदर्भी, रौद्रवीररसयोः गौडीया, अन्यत्र द्वे इति। वस्तुतस्तु रसानुगुणं पदयोजना नामैव रीतिरिति। उपर्युक्तानां चतसृणां रीतिनामुदाहरणानि क्रमशः प्रस्तूयन्ते। तद्यथा –

१. पाञ्चाली – द्वित्रिचतुष्पदपर्यन्तं समासे सति पाञ्चाली रीतिः स्यात् –

मदनृपतियात्राकालविज्ञापनाय स्फुरति जलधिमध्ये ताम्रपात्रीव भानुः।
अयमपि पुरुहूतप्रेयसीमूर्ध्नि पूर्णः कलश इव सुधांशुः साधुरुल्लासीति॥

२. लाटी – पञ्चषट्सप्तपदपर्यन्तं समासे सति लाटी रीतिर्भवति –

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनावलीबालमन्दारपुष्पम्।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन् कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रतमांसि॥

३. गौडी – अष्टपदयुक्ते ततोऽप्यधिकपदयुक्ते यथेष्टं वा समासे सति गौडी रीति स्यात् –

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाऽभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानाऽवनद्ध-घनशोणित-शोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥

४. वैदर्भी – सर्वथा समासरहिता, स्वल्पसमासा वा रीतिः वैदर्भी –

निविशते यदि शूकशिखापदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्।
मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृतु निविश्य हृदि स्थितः॥

प्रसङ्गः – अथेदानीं वृत्तिनिरूपणं कुरुते –

मधुरायां समाक्रान्ता वर्गस्थाः पञ्चमैर्निजैः ।
लकारश्च लसंयुक्तो ह्रस्वव्यवहितौ रणौ ॥ २३ ॥

अन्वयः – मधुरायां वर्गस्थाः (वर्णाः) निजैः पञ्चमैः (वर्णैः) समाक्रान्ताः (भवन्ति), लकारः च लसंयुक्तः (भवति) रणौ च ह्रस्वव्यवहितौ (भवतः)।

व्याख्या – काव्यस्वरूपनिरूपणोक्तां वृत्तिं प्रतिपादयितुं मधुरा-प्रौढा-परुषा-ललिता-भद्राख्यासु पञ्चसु वृत्तिषु प्रथमां मधुरां प्रतिपादयन्नाह – मधुरायामिति। मधुरायां = तत्समाख्यां वृत्तौ, वर्गस्थाः = कवर्गादिवर्गेषु स्थिताः वर्णाः, निजैः = स्वकीयैः, पञ्चमैः = अन्तिमैः वर्णैरिति, समाक्रान्ता = संयुक्ताः भवन्ति, कवर्गस्थाः ङकारेण, चवर्गस्थाः, ञकारेण, टवर्गस्थाः, णकारेण तवर्गस्थाः नकारेण तथा पवर्गस्थाः मकारेण युक्ता भवन्ति। पुनश्च लकारः = लवर्णस्तु 'ल' वर्णेन तथा च रश्चणश्चेति रणौ – रकारणकाराविति ह्रस्वेण = अदीर्घेण वर्णेन व्यवहितौ = अन्तरितौ स्यातामिति। सा वृत्तिः मधुरा नाम। उदाहरणं यथा –

अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम्।
अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गभङ्गीभिरङ्गीकृतमायताक्ष्या ॥

लताकुञ्जं गुञ्जनमदवदलिपुञ्जं चपलयन्,
समालिङ्गमङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन्।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्,
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥

प्रकृतेषु गकारो 'ङ' कारेण, जकारो 'ञ' कारेण तथा दकारो 'न' कारेण समाक्रान्तत्वाद् मधुरावृत्तिरवगन्तव्याऽत्र।

प्रसङ्गः – अथ प्रौढां निरूपयति –

रेफाक्रान्ता वर्ग्ययणाष्टवर्गात्पञ्चमादृते।
कपाक्रान्तस्तवर्गः स्यात्प्रौढायां च कमूर्धता ॥ २४ ॥

अन्वयः – प्रौढायां टवर्गात् पञ्चमात् ऋते, वर्ग्य-यणाः रेफाक्रान्ताः, तवर्गः कपाक्रान्तः स्यात् कमूर्धता च (स्यात्)।

व्याख्या – प्रौढां निरूपयन्नाह – रेफेति। प्रौढायां = प्रौढानामकवृत्तौ, टवर्गात् = टवर्गीय वर्णेभ्यः तथा पञ्चमात् = ङ-ञ-ण-न-मरुपादक्षरात्, ऋते = विना, टवर्गं पञ्चमाक्षराणि च वर्जयित्वा, वर्गेभवाः वर्ग्याः = क-ख-ग-घादयो वर्णाश्च यश्च णश्चेति यणौ = यकारणकारौ, रेफाक्रान्ताः = रेफयुक्ताः स्युः। तथा तवर्गः कपाक्रान्तः = ककारपकाराभ्यां युक्तो भवति, तत्र प्रौढाप्रवृत्तिर्भवति। तथा च तकारस्य कमूर्धता = ककारस्य मूधर्नि तकारो यस्यां सा कमूर्धता जायते।

उदाहरणं यथा – तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कटधियां वृथा ॥

अत्र 'तर्कचातुर्य' इत्यत्र रेफाक्रान्तताऽस्ति 'उक्ति-प्राप्त' इत्यत्र तवर्गस्य कपाक्रान्तता, 'उत्कटे' इत्यत्र कमूर्धता प्रतिपादनात् प्रौढावृत्तिरवबोध्या।

भावार्थः – यस्यां वृत्तौ टवर्गं, पञ्चमाक्षराणि च वर्जयित्वा अन्यानि वर्गाक्षराणि यकार-णकारौ च रेफाक्रान्तौ तवर्गश्च ककारपकाराभ्यामाक्रान्तः तकारश्च ककारोर्ध्वमुच्यते सा वृत्तिः प्रौढा नाम्नाऽवगन्तव्या।

प्रसङ्गः – अथ परुषां वृत्तिं निरूपयति –

सर्वैरूर्ध्वैः सकारस्य सर्वै रेफस्य सर्वथा।
रहोर्द्वैधा तु संयोगः परुषायां शषौ स्वतः ॥ २५ ॥

अन्वयः – परुषायाम् सकारस्य संयोगः ऊर्ध्वः सर्वैः (वर्णैः स्यात्)। रेफस्य (संयोगः) सर्वैः सर्वथा (स्यात्)। रहोः तु द्वेधा (संयोगः स्यात्)। शषौ स्वतः (स्याताम्) इति।

व्याख्या – परुषावृत्तिस्वरूपमाह – **सर्वैरिति।** परुषायां वृत्तौ सकारस्य ऊर्ध्वै = उपरि स्थितैः, सर्वैः = सकलैः, वर्गीयवर्णैः संयोगसम्बन्धः तथा रेफस्य = रकारस्य, सर्वैः वर्णैः सर्वथा = सर्वप्रकारेण उपरिभावेन अधो भावेन च संयोगः, एवमेव रहोः = रकारहकारयोस्तु द्वेधा = उपर्यधोभावेन संयोगः भवेत्, शषौ = शकारः षकारश्च तु स्वतः = स्वतन्त्रौ भवतः।

भावार्थः – अस्यां वृत्तौ सर्वे वर्णाः सकारोत्तरोच्चार्यमाणाः भवन्ति, रेफस्य हकारस्य च उपरि–अधो भावेन द्वयोः संयोगो भवति, शकारषकारौ च वर्णान्तरेण असंयुक्तौ स्वतन्त्रौ वा भवतः। उदाहरणं यथा –

वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्रं बर्ही जह्ने कृशस्तृषम्।'

अत्र हि 'विप्सोत्' इत्यत्र सकारः पकारेण पूर्वभावेन, उत्तरभावेन च तकारेण सम्बन्धितोऽस्ति, 'ग्रार्द्रम्' इत्यत्र रेफस्य उपर्यधोभावेन संयोगश्चास्ति, 'ब्रर्ही' इत्यत्र रकारहकारयोरुपरिभावेन, 'जह्ने' इत्यत्र अधोभावेन संयोगो वर्तते। 'कृश' इत्यत्र शकारस्य 'तृष' इत्यत्र षकारस्य स्वतन्त्रेण प्रयोगकारणात् परुषावृत्तिरवबोध्या।

प्रसङ्गः – अथ ललितां भद्रां च वृत्तिं निरूपयति –

लकारोऽन्यैरसंयुक्तो लघवो घभधां रसौ।
ललितायां तथा शेषा भद्रायामिति वृत्तयः ॥ २६ ॥

अन्वयः – ललितायाम् लकारः अन्यैः असंयुक्तः। घ–भ–धाः–र–सौ (च) लघवः। तथा शेषाः (वर्णाः) भद्रायाम् (भवन्ति) इति वृत्तयः।

व्याख्या – ललितां वृत्तिं प्रतिपादयन्नाह – लकारेति। ललितायां वृत्तौ लकारः अन्यैः = अन्यवर्णैः, असंयुक्तः = संयोगरहितः, स्वतन्त्रो वा भवति, घभधाः = घकार–भकार–धकाराः तथा च रसौ = रकारसकारौ, लघवः = लघुरुपेण, असंयुक्ता भवन्ति।

उदाहरणं यथा – 'ललना रभसं धत्ते घनाटोपे महीयसि।'

अत्र 'ललना' इत्यत्र लकारः स्वतन्त्ररूपेण, असंयुक्ततया, 'धत्ते' इत्यत्र धकारस्य 'घना' इत्यत्र घकारस्य ह्रस्वता वर्णिता। अतोऽत्र ललितावृत्तिः बोध्या।

अथ भद्रां निरूपयन्नाह – तथा = एवं भद्रायां वृत्तौ शेषाः = शेषवर्णाः, उक्तवृत्तिचतुष्टयाऽवशिष्टाः वर्णाः भवन्ति।

उदाहरणं यथा – 'घनाटोपे महीयसि' अत्र सर्वे वर्णाः असंयुक्ता इत्यस्मात् भद्रावृत्तिः।

प्रसङ्गः – यथाक्रमं इत्थं मधुरादीन् वृत्तीन् निरुप्य तासामुदाहरणानि प्रस्तौति –

अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम्।
तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कटधियां वृथा ॥ २७ ॥
वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्रं बह्री जह्ने कृशस्त तृषम्।
ललना रभसं धत्ते घनाटोपे महीयसि ॥ २८ ॥

अन्वयः – अङ्गभङ्ग + उल्लसत् + लीला स्मर–तोरणं तरुणी तर्क–कर्कश–पूर्ण + उक्ति – प्राप्त + उत्कटधियां

(कृते) वृथा। महीयसि घनाटोपे कृश: बर्हीं वीप्सा-उपसर्पत् मुख-आर्द्रं तृषं जह्रे। ललनां रभसं धत्ते।

व्याख्या - एतेषाम् उदाहरणानां व्याख्या - भावार्थादिकं सर्वं तत्तत्प्रसङ्गे विवेचितम्। अत: पुनरत्र न विवेच्यते।

प्रसङ्गः - अथेदानीं रस-रीति-वृत्तिनिरूपणानन्तरं मयूखसमाप्तिं सूचयन्नाह -

महादेवः सत्रप्रमुखमखविधैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्ति प्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
मयूखस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके महति ऋतुसंख्यः सुखयतु॥ २९॥

॥ इति चन्द्रालोके रसादिविवेचनो नाम षष्ठो मयूख॥

अन्वयः - सत्र-प्रमुख-मख-विद्या+एक-चतुरः महादेवः, तद्भक्तिप्रणिहितमतिः सुमित्रा यस्य पितरौ, अनेन सुकविजयदेवेन रचिते चन्द्रालोके ऋतुसंख्यः मयूखः सुमनसः चिरं सुखयतु।

व्याख्या - व्याख्या भावार्थश्च पूर्ववदेव। ऋतुसंख्यः = षट्संख्यकः इति विशेषः।

॥इति पीयूषवर्षेण श्रीजयदेवकविना विरचिते चन्द्रालोके रसरीतिवृत्तिनिरूपणो नाम षष्ठो मयूखः सम्पन्नः॥

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः -

१. विभावः (कारणं) कतिविधो भवति?
(क) पञ्चविधः (ख) द्विविधः
(ग) त्रिविधः (घ) एकविधः ( )

२. रससंज्ञां प्राप्नोति -
(क) संचारिभावः (ख) अनुभावः
(ग) विभावः (घ) स्थायिभावः ( )

३. चन्द्रालोकानुसारेण रसाः सन्ति -
(क) नव (ख) षट्
(ग) अष्ट (घ) दश ( )

४. चन्द्रालोकानुसारं रीतयः सन्ति -
(क) सप्त (ख) चतस्रः
(ग) पञ्च (घ) तिस्रः ( )

५. आलस्येर्ष्याजुगुप्साख्याः संचारिभावा वर्ज्या भवन्ति -
(क) रौद्ररसे (ख) करुणरसे
(ग) शृङ्गाररसे (घ) हास्यरसे ( )

६. समासरहिता रीतिर्भवति -
(क) पाञ्चाली (ख) लाटी
(ग) गौडी (घ) वैदर्भी ( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

१. शृंगाररसस्य स्थायिभावः कः ?
२. करुणरसस्य स्थायिभावः कः ?
३. शान्तरसस्य स्थायिभावः कः ?
४. रससन्दर्भे कार्यरूपः कः भवति ?
५. भावोदयः कः ?
६. भावशान्तिः का भवति ?
७. वैदर्भी–रीतिः कुत्र भवति ?
८. व्यभिचारिभावानां संख्यां निर्दिशत ?
९. गौडी–रीतेः स्वरूपं प्रदर्शयत ?
१०. मधुरावृत्तिं निरूपयत।

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

१. शृंगाररसस्वरूपं विवेचयत।
२. भयानकरसस्वरूपं प्रकटयत।
३. हास्यरसस्य विभावानुभावव्यभिचारिभावान् निर्दिशत।
४. वीररसस्य स्वरूपं सोदाहरणं विवेचनीयम्।
५. व्यभिचारिभावानां संख्यां निर्दिशत।
६. भावस्वरूपं विवेचयत।
७. पाञ्चालीरीतिं विवेचयत।
८. प्रौढावृत्तिं वर्णयत।
९. शान्तरसस्य विभावानुभावव्यभिचारिभावान् निर्दिशत।
१०. रसाभासं भावाभासं च वर्णयत।

निबन्धात्मकप्रश्नाः –

१. रसस्वरूपं विवेचयत।
२. करुणरसस्य स्वरूपं सोदाहरणं विवेचयत।
३. रौद्ररसस्य लक्षणं विलिख्य उदाहरणं प्रदर्शयत।
४. अद्भुतरसं सोदाहरणं निरूपयत।
५. चन्द्रालोकानुसारं व्यभिचारिभावानां नामोल्लेखः कार्यः।
६. बीभत्सरसस्य स्वरूपं सोदाहरणं विवेचयत।
७. परुषां ललितां च वृत्तिं सोदाहरणं विवेचयत।
८. चन्द्रालोकानुसारं चतस्रो रीतयो वर्णनीयाः।
९. शृंगाररसस्य स्वरूपं विलिख्य उदाहरणं विवेचयत।
१०. शान्तरसस्य स्वरूपं प्रदर्श्य उदाहरणमपि लिखत।

सप्तमो मयूखः

व्यञ्जनानिरूपणात्मकः

प्रसङ्गः - काव्यलक्षणनिर्दिष्टमधुरादिवृत्तीनां निरूपणं कृत्वा सम्प्रति व्यञ्जनादिवृत्तीनां निरूपणं कुर्वाणो ग्रन्थकारः प्रथमं तावद् वृत्तिभेदान् निर्दिशन्नाह -

वृत्तिभेदैस्त्रिभिर्युक्ता स्रोतोभिरिव जाह्नवी।
भारती भाति गम्भीरा कुटिला सरला क्वचित् ॥ १ ॥

अन्वयः - त्रिभिः वृत्तिभेदैः युक्ता भारती (त्रिभिः) स्रोतोभिः (युक्ता) जाह्नवी इव क्वचित् गम्भीरा, (क्वचित्) कुटिला, (क्वचित् च) सरला भाति।

व्याख्या - व्यञ्जनादिवृत्तिभेदान् निरूपयति - वृत्तिभेदैरिति। त्रिभिः = त्रिसंख्याकैः, वृत्तिभेदैः = वर्तते शब्दैः अर्थोऽनया इति वृत्तिः तस्या भेदाः - वृत्तिभेदाः तैः वृत्तिभेदैः = अभिधालक्षणाव्यञ्जनारुपैः, युक्ता = संयुक्ता, सहिता, भारती = वाणी, त्रिभिः स्रोतोभिः = त्रिभिः प्रवाहैः, युक्ता = सम्बद्धा, जाह्नवी इव = गङ्गा इव, क्वचित् गम्भीरा = कुत्रचित् समधिकजलत्वाद् अगाधा गङ्गा, व्यङ्ग्यत्वेनार्थगाम्भीर्यसमन्विता च भारती, क्वचित् = क्वचिच्च, कुटिला = वक्रपथगामिनी गङ्गा, लक्ष्यार्थरुपवक्रार्थबोधनपरा च भारती, पुनश्च क्वचित् सरला = सरलपथप्रवाहमाना गङ्गा, वाच्यार्थबोधरुपेयं भारती, भाति = शोभते इत्यर्थः।

भावार्थः - यथा गम्भीर-कुटिल-सरलरुपस्रोतो भेदात् पतितपावनीगङ्गा त्रिपथगा जायते तथैव भगवती भारती (वाणी) गम्भीर-वक्र-सरलार्थप्रतिपादनात्मिकाभिः वृत्तिभिः त्रिधा-व्यञ्जना-लक्षणा-अभिधा चेति विभक्ताऽस्ति। अर्थोत्कर्षदृष्ट्या कवीनां कृते व्यञ्जनायाः प्राधान्यात् तस्याः प्रथमं परिगणनं कृतमस्ति। अनयैव वृत्त्या कविः बहुविधानामर्थानां प्रकाशनं करोति इत्यस्मात् गम्भीरा इत्युक्ता। तदनन्तरं प्रसिद्धाप्रसिद्धानां विपरीतानां वाऽर्थानां मुख्यार्थबाधपूर्वकं प्रतिपादनक्षमा लक्षणावृत्तिः कुटिलात्वेन परिगणिता। अन्ते च वाच्यार्थबोधनपरा, साक्षात्सङ्केतितार्थप्रतिपादनात्मिका याऽभिधा सा सरलेति प्रथिता। इत्थं व्यञ्जना लक्षणा अभिधा चेति तिस्रः शब्दवृत्तयो भवन्तीति तात्पर्यम्।

प्रसङ्गः - अथ व्यञ्जनावृत्तिं निरूपयति -

सामुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे गिरः।
कटाक्ष इव लोलाक्ष्या व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥ २ ॥

अन्वयः - स्फुटम् साम्मुख्यं विदधानायाः गिरः लोलाक्ष्याः कटाक्षः इव अर्थान्तरे व्यञ्जनात्मकः व्यापारः (भवति)।

व्याख्या - अथ तावद् व्यञ्जनावृत्तेः स्वरूपमाह - सामुख्यमिति। स्फुटं = स्पष्टं, सामुख्यम् = आभिमुख्यं, विदधानायाः = कुर्वाणायाः, नायकसम्मुखं गतायाः, लोलाक्ष्या = चञ्चलनयनाया नायिकायाः, कटाक्ष इव = नेत्र विक्षेप इव, प्रणयरूपव्यापारो भवति तथैव गिरः = वाण्याः, अर्थान्तरे = अन्यस्मिन् अर्थे, वाच्यलक्ष्यार्थभिन्ने, व्यञ्जनात्मकः = व्यञ्जना एव आत्मा यस्य सः व्यञ्जनात्मकः, व्यञ्जनारूपः, व्यापारः क्रियाकलापो भवति। वाच्यलक्ष्यार्थभिन्नार्थ विषयक प्रतीतिं कुर्वतः शब्दस्य यो व्यापारो जायते तद्व्यञ्जनेति नाम्नाऽवगम्यते।

भावार्थः - यथा काचित् चञ्चलाक्षी कामिनी कस्यचित् जनस्य (नायकस्य) सम्मुख-आगतायां सती स्वाऽपाङ्गदृष्टिभिरेव स्वमनोभिलषितं प्रेमातिशयं प्रकटयति तथैव इयं व्यञ्जनावृत्तिरपि व्यञ्जनात्मकेन व्यापारेण वाच्यार्थलक्ष्यार्थातिरिक्तम् अर्थान्तरं (व्यङ्ग्यार्थं) प्रकाशयतीति भावः।

विशेषः – व्यञ्जनाशक्त्या योऽर्थोऽभिधीयते स एव व्यङ्ग्यार्थः इत्युच्यते। अयं व्यङ्ग्यार्थ एवोत्कृष्टतां प्राप्य ध्वनिनाम्नापि प्रसिध्यति। चन्द्रालोककारजयदेवेन व्यञ्जनानिरूपणक्रमे व्यञ्जनात्मकव्यापारो ध्वनिर्वा अन्योन्यपर्यायरूपेणैव गृहीतौ वर्तते। अतः प्रकरणेऽस्मिन् ध्वनिशब्दो व्यञ्जनार्थ एव प्रयुक्तोऽस्तीति विशेषेणावगन्तव्यः।

प्रसङ्गः – अथ व्यञ्जनात्मकव्यापारस्य (ध्वनेः) भेदान् निरूपयति –

अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ वाच्यमेव चेत्।
अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्॥३॥

अन्वयः – वाच्यम् एव चेत् अर्थान्तरे सङ्क्रमितम् (स्यात्) अत्यन्तं तिरस्कृतं वा (स्यात् तर्हि) अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ (भवतः)।

व्याख्या – व्यञ्जनास्वरूपं निरूप्य ध्वनिभेदप्रसङ्गेऽविवक्षितवाच्यमाह – उत्तममध्यमाधमभेदेन काव्यं तावत् त्रिविधं विद्यते। तत्र ध्वनिकाव्यमुत्तमं, गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यं मध्यमं, सर्वथा व्यङ्ग्यरहितमधमम् इति। तत्र ध्वनेः अभिधामूल – लक्षणामूलत्वेन द्वौ भेदौ स्तः। एतौ द्वावेव अविवक्षितवाच्यध्वनिः विवक्षितान्यपर वाच्यध्वनिश्च उच्यते। अविवक्षितवाच्यो लक्षणामूलो ध्वनिः, विवक्षितवाच्योऽभिधामूलश्चेत्यर्थः।

प्रकृते तावद् अविवक्षितवाच्यस्य भेदद्वयम् उच्यते – वक्तुमिष्टं विवक्षितं, न विवक्षितम् अविवक्षितम्, अविवक्षितम् = अनुपयुक्तं, वाच्यं = वाच्यार्थो यस्मिन् स अविवक्षितवाच्यः तस्य अविवक्षितवाच्यस्य, ध्वनेः द्वौ भेदौ भवतः। चेत् = यदि, वाच्यमेव = अभिधेयार्थ एव अर्थान्तरे = अभिधेयातिरिक्त लक्ष्यार्थे, सङ्क्रमितं = परिणतं भवेत् वा = अथवा, अत्यन्तं = सर्वथाभावेन, तिरस्कृतं = परित्यक्तं, भवेत्तर्हि क्रमशः अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य ध्वनिश्चेति भेदद्वयं भवति। तत्र अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेरुदाहरणं यथा –

कदली कदली करभः करभः, करिराजकरः करिराजकरः।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्त्ति तुलामुरुयुग्मं न चमूरुदृशः॥

अत्र द्वितीय कदलीशब्दः पुनरुक्तेः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानः शैत्यजाड्यविशिष्टकदलीरूपेऽर्थे परिणमते। तत्र कदलीपदस्य वाच्यार्थः (कदलीत्वं) स्वार्थमपरित्यजन् शैत्यजाड्यविशिष्टकदलीरुपमुपस्थापयति। तत्र शैत्यजाड्याद्यतिशयो व्यज्यते। इदमेव अर्थान्तरसङ्क्रमणं वर्तते।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेरुदाहरणं यथा –

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतम्॥

अत्र अपकारिणं प्रति यदा कश्चिदेवं वदति तदा मुख्यार्थस्य बाधो भवति। ततश्च वैपरित्यसम्बन्धेन उपकृतमित्यस्य 'अपकृतम्' सुजनतायाः 'दुर्जनता' इत्यस्मिन्नर्थे लक्षणाकरणादत्र अपकारातिशयादयश्च व्यङ्ग्यार्थः। एवञ्च वाच्यस्य सर्वथाभावेन परित्यागादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरवगन्तव्यः।

प्रसङ्गः – अथ विवक्षितवाच्यध्वनेः भेदान् निर्दिशन्नाह –

द्वौ विवक्षितवाच्यस्य लक्ष्यालक्ष्यक्रमात्मकौ।
चत्वारिंशद्युतैकेन भेदाः षट् चानयोः क्रमात्॥४॥

अन्वयः – विवक्षितवाच्यस्य लक्ष्याऽलक्ष्यक्रमात्मकौ द्वौ (भेदौ भवतः)। अनयोः क्रमात् चत्वारिंशत् + युत+एकेन भेदाः, षट् च (भेदः भवन्ति)।

व्याख्या – अभिधामूलध्वनेः विवक्षितवाच्यध्वनेर्वा भेदानुपवर्णयन्नाह – विवक्षितवाच्यस्य = विवक्षितवाच्यध्वनेः, लक्ष्यश्च अलक्ष्यश्चेति लक्ष्यालक्ष्यौ, लक्ष्यालक्ष्यौ क्रमौ ययौ तौ लक्ष्यालक्ष्यक्रमौ तौ आत्मानौ ययोस्तौ लक्ष्यालक्ष्याक्रमात्मकौ द्वौ = द्विसंख्याकौ भेदौ भवतः। एवं विवक्षितवाच्यध्वनेः – लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्वौ भेदौ स्त। अनयोः = उपर्युक्तयोः भेदयोः, क्रमात् = क्रमशः चत्वारिंशत् (४०) + युतैकेन (०१) + षट् (०६) भेदाः भवन्ति।

भावार्थः – विवक्षितवाच्यस्य तावत्प्रथमं द्वौ भेदौ (क) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, (ख) अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च भवतः। एतावेव भेदौ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिश्चेति नाम्नापि कथ्यते। पुनश्च अनयोः लक्ष्यक्रमङ्व्यग्यध्वने एकचत्वारिंशद् (४१), अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेश्च षड् (०६) भेदाः भवन्ति। तत्रैव अविवक्षितवाच्यध्वनेः पूर्ववर्णितान् चतुरोभेदान् समाकलय्य वदामश्चेद् ध्वनेः एकपञ्चाशद् भेदाः जायन्ते।

प्रसङ्गः – अथ पूर्वोपदिष्टान् ध्वनिभेदान् सविस्तरं निरूपयन्नाह –

त्रिधा शब्दार्थतद्युग्मशक्तिजन्मा स्फुटक्रमात्।
रसभावतदाभासप्रमुखस्त्वस्फुटक्रमात् ॥५॥

अन्वयः – स्फुटक्रमात् शब्दाऽर्थ-तद्युग्म-शक्तिजन्मा (ध्वनिः) त्रिधा। अस्फुटक्रमात् तु रसभावतदाभासप्रमुखः (एक एवेति)।

व्याख्या – पूर्वोपदिष्टान् सप्तचत्वांरिशद्भेदान् वर्णयितुं प्रथमं लक्ष्यालक्ष्यक्रम व्यङ्ग्योः भेदानाह – त्रिधेति। <u>स्फुटक्रमात् –</u> लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यात्, शब्दश्च अर्थश्च तद्युग्मं चेति शब्दार्थयुग्मानि तेषां शक्तिभ्यो जन्म यस्य सः – शब्दार्थतद्युग्मशक्तिजन्मा ध्वनिः, त्रिधा = त्रिप्रकारकः – <u>शब्दशक्तिजन्मा, अर्थशक्तिजन्मा, शब्दार्थोभयशक्तिजन्मा</u> चेति त्रयो भेदाः भवन्ति।

अस्फुटक्रमात् = अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यात् तु, रसश्च भावश्च तदाभासश्च प्रमुखाः यस्मिन् सः रसभावतदाभासप्रमुख इति एक एव भेदो भवति।

भावार्थः – लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः त्रयो भेदा भवन्ति। ते यथा – १. शब्दशक्तिजन्मा, २. अर्थशक्तिजन्मा, ३. शब्दार्थोभयशक्तिजन्मा चेति। अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः च रस-भाव-तदाभासप्रमुखः एक एव भेदो भवति।

प्रसङ्गः – पुनस्तानाह –

वस्त्वलङ्कारयोर्व्यक्तेर्भेदौ द्वौ शब्दशक्तिजौ।
अर्थशक्तिसमुत्थस्य भेदा द्वादश तद्यथा॥६॥
चत्वारो वस्त्वलङ्कारमलङ्कारस्तु वस्तु यत्।
अलङ्कारमलङ्कारो वस्तु वस्तु व्यनक्ति तत्॥७॥
वक्तुः कविनिबद्धस्य कवेर्वा प्रौढिनिर्मितः।
स्वसिद्धो वा व्यञ्जकोऽर्थश्चत्वारस्त्रिगुणास्ततः॥८॥

अन्वयः – १. वस्त्वलङ्कारयोः व्यक्तेः शब्दशक्तिजौ द्वौ भेदौ। अर्थशक्तिसमुत्थस्य द्वादश भेदाः। तद्यथा–

२. चत्वारः (भेदाः भवन्ति) यत् वस्तु अलङ्कारं व्यनक्ति। अलङ्कारः तु वस्तु व्यनक्ति। अलङ्कारम् अलङ्कारः व्यनक्ति। वस्तु च वस्तु व्यनक्ति (इति) तत्।

३. कवि-निबद्धस्य वक्तुः, कवेः वा प्रौढि-निर्मितः स्वसिद्धः वा व्यञ्जकः अर्थ (इत्येवं) ततः चत्वारः त्रिगुणाः (४ X ३ = १२ इति)।

व्याख्या - वस्त्वलङ्कारयोः = वस्तुनः अलङ्कारस्य च, व्यक्तेः = अभिव्यञ्जनात्, शब्दशक्तिजौ = शब्दशक्त्युद्भवौ द्वौ भेदौ भवतः। वस्तुध्वनिः अलङ्कारध्वनिश्चेति द्वौ भेदौ शब्दशक्तिजौ इति।

अर्थशक्तिसमुत्थस्य = अर्थशक्तिसमुद्भवध्वनेः, द्वादश = द्वादशसंख्याकाः भेदाः भवन्ति। तद्यथा - चत्वारः = प्रथमं चत्वारो भेदाः जायन्ते - १. वस्तुनः अलङ्कारः ध्वनिः, २. अलङ्काराद् वस्तुध्वनिः, ३. अलङ्कारादलङ्कारध्वनिः, ४. वस्तुनोवस्तुध्वनिश्चेति। एतेषां चतुर्णां पुनः त्रयः त्रयो भेदाः जायन्ते - १. कविनिबद्धवक्तृ प्रौढोक्तिसिद्धाः चत्वारः २. कविप्रौढोक्तिसिद्धाः चत्वारः, ३. स्वसिद्धाः चत्वारश्चेति त्रिगुणसङ्कलनेन द्वादशभेदाः जायन्ते। (४ X ३ = १२ इति।)

प्रसङ्गः - पुनरग्रे परिगणयन्नाह -

शब्दार्थोभयभूरेकः स च वाक्यैकसंश्रयः।
पदैकदेशे रचनावर्णवाक्यपदेष्वपि॥९॥
प्रबन्धे चेति षोढाऽसौ रसाद्याख्योऽस्फुटक्रमः।
एषु सप्तदशस्वेकं परित्यज्यास्फुटक्रमम्॥१०॥
ये षोडशाद्या द्विगुणास्ते स्युर्वाक्यपदाश्रयात्।
प्रबन्धेऽपि द्वादश स्युरर्थशक्तिभुवो भिदः॥११॥

अन्वयः - शब्दार्थोभयभूः सः च वक्यैकसंश्रयः एकः एव। असौ रसाद्याख्यः अस्फुटक्रमः षोढा-पदैकदेशे, रचना-वर्ण-वाक्य-पदेषु अपि, प्रबन्धे च इति। एषु सप्तदशसु एकम् अस्फुटक्रमं परित्यज्य ये आद्याः षोडश-ते वाक्यपदाश्रयात् द्विगुणाः स्युः।

व्याख्या - शब्दार्थोभयशक्तिजन्यध्वनिमुपवर्णयन्नाह - शब्देति। शब्दार्थोभयभूः = शब्दश्च अर्थश्च शब्दार्थौ शब्दार्थयोः उभयं शब्दार्थोभयं तेन भवतीति शब्दार्थोभयभूः = शब्दार्थोभयशक्तिजन्मा, सः च = असौ ध्वनिः च वाक्यमेव एकः संश्रयः (आश्रयो) यस्य सः वाक्यैकसंश्रयः = केवलं वाक्यनिष्ठः, असौ वाक्यगत एक एव भेदो भवतीति तात्पर्यः।

असौ = सः, रसाद्याख्यः = रसादिराख्या यस्य स रसादिनामकः, अस्फुटक्रमः = असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः, षोढा = षड्विधः इति, यथा - पदैकदेशे = पदांशे, रचना - वर्ण-वाक्य-पदेषु अपि = रचनायां, वर्णे, वाक्ये, पदे चापि प्रबन्धे = वाक्यसमूहे चेति। एषु = एतेषु, सप्तदशसु = सप्तदशभेदेषु, एकम् = अस्फुटक्रमम् = एकमात्रम् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं, परित्यज्य = वर्जयित्वा, आद्या ये = पूर्वोक्ताः ये, षोडश = षोडशभेदाः ते वाक्यपदाश्रयात् = वाक्यस्य पदस्य चाश्रयात्, द्विगुणाः = द्विगुणिताः स्युः, पदवाक्यगतत्वेन (१६ X २ = ३२), द्वात्रिंशत्संख्याकाः भेदा भवन्तीति।

अथ प्रबन्धेऽपि = काव्यादिरूपे, वाक्यसमूहेऽपि अर्थशक्तिभुवः = अर्थशक्तिजस्य, द्वादश भिदः = द्वादशभेदाः सञ्जायन्ते।

भावार्थः - शब्दार्थोभयशक्ति-समुद्भवस्य ध्वनेः केवलं वाक्यमात्रगत एक एव भेदो भवति। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः रसादिध्वनिश्च सप्रबन्धं षड्विधो भवति। तद्यथा - पद-पदांश-वर्ण-रचना-वाक्य-प्रबन्धगतत्वेन च। एषु सप्तदशसु भेदेषु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमित्येकं परित्यज्य अवशिष्टाः षोडश भेदाः पुनः वाक्यस्य पदस्य चाश्रयात् द्विगुणाः भवन्ति। इत्थं द्वात्रिंशद् भेदाः एतावत्पर्यन्तं सम्पद्यन्ते।

प्रसङ्गः - अथ सर्वान् भेदान् संकलयति -

द्वात्रिंशद्द्वादशैकः षट् सर्वसङ्कलितध्वनेः।
भेदाः स्युरेकपञ्चाशत् सम्भिन्नास्तु सहस्रशः ॥१२॥

अन्वयः - द्वात्रिंशत्, द्वादश, एकः, षट् (चेति) सर्वसङ्कलितध्वनेः एकपञ्चाशत् भेदाः सम्भिन्नाः तु सहस्रशः।

व्याख्या - अथेदानीं ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदान् सङ्कलयन्नाह - द्वात्रिंशदिति। द्वात्रिंशत् च द्वादश च एकश्च षट् चेति सर्वः सङ्कलितः ध्वनिरिति सर्वसङ्कलितध्वनिः, तस्य सर्वसङ्कलितध्वनेः = सर्वेषां भेदानां सङ्कलनेन एकपञ्चाशद्भेदाः (३२+१२+१+६ = ५१) सम्भवन्ति। सम्भिन्नास्तु = सङ्कर-संसृष्टिभ्यां सम्मिलितास्तु सहस्रशो भेदाः = असंख्य - भेदाः, स्युः = भवेयुः, भवितुमर्हन्तीत्याशयः।

साहित्यदर्पणे तु एतया रीत्या ध्वनिभेदानां संख्या (५३५५) परिमिता वर्णिता वर्तते।

प्रसङ्गः - अथ सम्प्रति पुनः व्यङ्ग्यस्य विभागमाह -

वक्तृस्यूतं बोधयितुं व्यङ्ग्यं वक्तुरभीप्सितम्।
स्वाङ्कुरितमतद्रूपं स्वयमुल्लसितं गिरः ॥१३॥

अन्वयः - (तात्पर्यं) बोधयितुं वक्तुः अभीप्सितं व्यङ्ग्यं - वक्तृस्यूतम्। अतद्रूपं गिरः स्वयम् उल्लसितं (व्यङ्ग्यं) - स्वाङ्कुरितम्।

व्याख्या - आर्थीव्यञ्जनानिरूपण प्रसङ्गेन पुनः व्यङ्ग्यस्य द्वैविध्यं प्रतिपादयन्नाह - वक्तृस्यूतमिति। बोधयितुं = तात्पर्यं ज्ञापयितुं, कथयितुं, वक्तुः = कथयितुः, अभीप्सितम् = अभिलषितं यत् व्यङ्ग्यं तत् वक्तृस्यूतं = वक्तृतात्पर्यविषयीभूतं व्यङ्ग्यं भवतीति शेषः। उदाहरणं यथा - 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्रैतद् वाक्यप्रयोक्तुः शीतत्वपावनत्वादि व्यङ्ग्यं बोधयितुम् अभीप्सितम्। अतो वक्तृस्यूतव्यङ्ग्यमिदम्। पुनश्च यद् व्यङ्ग्यम्, अतद्रूपं = वक्तृतात्पर्य-अविषयीभूतं गिरः = वाचः, स्वयं = स्वतः एव, उल्लसितम् = अभिव्यक्तं भवति तत् स्वाङ्कुरितं = स्वाङ्कुरितनामव्यङ्ग्यं भवति। उदाहरणं यथा - 'गतोऽस्तमर्क' इति। अत्र बोद्धृभेदात् क्वचित् गावो गृहे प्रवेश्यन्तां, कुत्रचित् अभिसरणकालो जातः, क्वचित् प्रियमिनलनवेला प्राप्ता 'अकालोऽयमध्ययनस्य' कुत्रचित् चेति नानाविधा व्यङ्ग्यार्थाः बोद्धा स्वयमेव जायन्ते न तु ते वक्तृतात्पर्यविषयीभूताः। अतोऽत्र स्वाङ्कुरितं व्यङ्ग्यमवगन्तव्यम्।

भावार्थः - यत्र वक्ता स्वीयं तात्पर्यं बोधयितुं व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकान् शब्दान् प्रयोगे आनयति तद् वक्तृस्यूत-व्यङ्ग्यं भवति। यथा - 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ। पुनश्च यत्र व्यङ्ग्यं वक्तृ-तात्पर्याऽविषयीभूतं स्वयमेवाभिव्यक्तं स्यात्तत्र स्वाङ्कुरितं व्यङ्ग्यं बोध्यमिति। यथा - गतोऽस्तमर्क इत्यादौ।

प्रसङ्गः - अथेदानीं वक्तृस्यूतव्यङ्ग्यस्य भेदचतुष्ट्यं प्रतिपादयति -

कश्चित् साधारणः कश्चिदामन्त्र्य प्रतिबोधितः।
कश्चित्तटस्थः कश्चिच्च बोधितप्रतिबोधितः ॥१४॥
इत्येवं बोद्धृवैचित्र्याद् वक्तृस्यूतं चतुर्विधम्।

अन्वयः - कश्चित् साधारणः, कश्चित्, आमन्त्र्य प्रतिबोधितः, कश्चित् तटस्थः, कश्चित् च बोधित-प्रतिबोधित-इति एवं बोद्धृ-वक्तृ वैचित्र्यात् वक्तृस्यूतं (व्यङ्ग्यं) चतुर्विधम्।

व्याख्या - वक्तृस्यूतस्य भेदान् आह - कश्चिदिति। बोद्धृवैचित्र्यादिति। कश्चित् = कश्चन, साधारणः = वक्तृतात्पर्याऽनभिज्ञो बोद्धा भवति, कश्चित् आमन्त्र्य = सम्बोध्य प्रतिबोधितो भवति, कश्चित् तटस्थः, कश्चिच्च

बोधितप्रतिबोधितो भवति। इत्येवम् = इत्थं बोद्धुः वैचित्र्यात् = बौद्धव्यवैशिष्ट्यात्, श्रोतृभेदाद् वक्तृस्यूतं व्यङ्ग्यं चतुर्विधं = चतुष्प्रकारं भवति।

भावार्थः – श्रोतृवैशिष्ट्याद् वक्तृस्यूतव्यङ्ग्यं चतुर्विधं भवति। तद्यथा –

१. यः वक्तुः तात्पर्याऽनभिज्ञः स्वमनोऽनुकूलं व्यङ्ग्यार्थं गृह्णाति, सः साधारणो बोद्धा भवति। उदाहरणं यथा – 'अस्तं गतो भानुमान्' इत्यत्र वक्त्रा केन तात्पर्येण इदं वाक्यं प्रयुक्तमिति अभिज्ञस्यापि जनस्य स्वाभिप्रायानुसारमर्थबोधो भवत्येव।

२. सम्बोधनपूर्वकं यं प्रति स्वतात्पर्यप्रतिबोधनं क्रियते स बोद्धा (श्रोता) आमन्त्र्य प्रतिबोधितः। उदाहरणं यथा – 'पथिक नात्र स्स्रस्तरमपि' इत्यादौ। इत्यत्र पथिक इति सम्बोध्य उन्नतपयोधरादिशब्दैः नायिकया उपभोगायात्रैव तिष्ठ इति स्वाभिप्रायः प्रतिबोधितः।

३. सम्बोधनं विनाऽपि यद्वा सम्बोधननिरपेक्षः यो वक्तुः तात्पर्यं गृह्णाति स तटस्थः श्रोता। उदाहरणं यथा –

'पश्य निश्चल निस्तब्धा बिसिनीपत्रे राजते बलाका।
निर्मल-मरकतभाजन – परिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव॥

इत्यत्र सखीं प्रति कथयन्त्या नायिकया अकृतसम्बोधनं तटस्थं जनं प्रति स्वकीयं सङ्केतस्थानमुक्तम्।

४. अन्येन बोधितेन पुनरन्यः प्रतिबोध्यमानः श्रोता बोधितप्रतिबोधितः। उदाहरणं यथा –

प्राणेश विज्ञप्तिरियं मदीया तत्रैव ज्ञेयाः दिवसाः कियन्तः।
अत्र स्थितिर्युक्तिमती न देशे करा हिमांशोरपि तापयन्ति॥

अत्र नायिकाबोधितेन वक्त्रा नायकः प्रतिबोधितः। इत्थं श्रोतृवैशिष्ट्याद् वक्तृस्यूतव्यङ्ग्यं चतुर्विधम्।

प्रसङ्गः – अथ स्वाङ्कुरितव्यङ्ग्यं प्रतिपादयति –

उपेक्षाह्निवाभ्यां च द्विधा स्वाङ्कुरितं मतम्॥ १५॥
भूतादिकालभेदेन निह्नवः स्यादनेकधा।
अनेनापि प्रभेदेन व्यक्तिवल्ली विजृम्भते॥ १६॥

अन्वयः – स्वाङ्कुरितं च उपेक्षा-निह्नवाभ्यां द्विधा मतम्। भूतादि-कालभेदेन निह्नवः अनेकधा स्यात्। अनेन अपि प्रभेदेन व्यक्ति-वल्ली विजृम्भते।

व्याख्या – स्वाङ्कुरितव्यङ्ग्यस्य भेदद्वयं प्रतिपादयन्नाह – स्वाङ्कुरितमिति। उपेक्षा च निह्नवश्चेति उपेक्षानिह्नवौ ताभ्यां उपेक्षानिह्नवाभ्यां, अगूढगूढाभ्यां द्विधा = द्विप्रकारकं, मतं = स्वीकृतम्। तत्रागूढव्यङ्ग्यस्योदाहरणं यथा –

'अनेन लोक गुरुणा सतां धर्मोपदेशिना।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्॥'

अत्र लोकगुरुणा धर्मोपदेशिनाऽपि शाक्यमुनिना तिर्यग्योषिति बलात्कारेणोपभोगः। इति व्यङ्ग्यार्थे वाच्य इव स्फुटनादत्रागूढव्यङ्ग्यमवगन्तव्यम्।

गूढ (निह्नव) व्यङ्ग्यस्योदाहरणं यथा – 'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते' इत्यादि। अत्र अपकारातिशयरूपं व्यङ्ग्यमतीव गूढमस्ति, तस्मादत्र गूढव्यङ्ग्यं बोध्यम्।

अथ निह्नवस्यानेकरूपतां प्रतिपादयन्नाह – भूतादिति। भूतादिकालभेदेन = भूत-भविष्यद्वर्तमानकालभेदेन, निह्नवः अनेकधा = अनेकप्रकारः भवति। उदाहरणं यथा –

श्वश्रूः क्रुध्यतु निर्दिशन्तु सुहृदो निदन्तु वा मातर –
स्तस्मिन् किन्तु न मन्दिरे सखि पुनः स्वापो विधेयो मया।
आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमातन्वती,
मार्जारीनखरैः खरैः कृतवती कां कां न मे दुर्दशाम्॥

अत्र भूतभविष्यद्वर्तमानसुरतगोपनं व्यङ्ग्यम् इति। अनेन अपि = एतेन अपि, प्रभेदेन = व्यङ्ग्यार्थमूलक-स्वाङ्कुरितव्यङ्ग्यभेदेनापि, व्यक्तिवल्ली = व्यञ्जनालता, विजृम्भते = विकसति, विस्तारं प्राप्नोति, अनेकानेकभेदयुक्ता भवतीति भावः।

भावार्थः – उपेक्षा निह्नवाभ्याम् अगूढगूढाभ्यां स्वाङ्कुरितं व्यङ्ग्यं द्विधा स्वीकृतमस्ति। इत्थमेव पुनः भूतभविष्यद्वर्तमानकालभेदाद् निह्नवः अनेकधा जायते। अनेनापि भेदप्रविभागेन लक्षणामूलव्यञ्जनारुपा लता अनेकभेदयुक्ता भवतीत्यर्थः।

प्रसङ्गः – अथेदानीं वाच्यव्यङ्ग्यम् निर्दिशन्नाह –

नानाप्रभेदा नियताः क्वचित् प्रकरणादिना।
अर्थेऽर्थमन्यं यं वक्ति तद्वाच्यव्यङ्ग्यमिष्यते॥१७॥

अन्वयः – नानाप्रभेदा (वाक्) प्रकरणादिना क्वचित् नियता (अपि) अर्थे यम् अन्यम् अर्थं वक्ति-तद् वाच्यव्यङ्ग्यम् इष्यते।

व्याख्या – वाच्यव्यङ्ग्यमाह – नानेति। नाना = अनेकाः, प्रभेदाः = भिदः, अर्था वा, नानार्था, अनेकार्था वा वाक् प्रकरणादिना = प्रकरणाद्यनुरोधेन, क्वचित् = कश्मिंश्चित् अर्थे, नियता = नियमिता, एकार्थवाचत्वेन नियन्त्रिता सती यमन्यमर्थं = यं वाच्यातिरिक्तं द्वितीयमर्थं, वक्ति = प्रकटयति, तद्वाच्यव्यङ्ग्यम् इष्यते = वाच्यव्यङ्ग्यनाम्ना कथ्यते। एतदेव च अभिधामूलाव्यङ्ग्यमप्युच्यते।

भावार्थः – प्रकरणादिद्वारा अनेकार्थशब्दानाम् एकार्थनिर्णये सति अपि यो अन्यो अर्थः प्रतीयते स एव वाच्यव्यङ्ग्यनाम्नोच्यते। अस्यैवापरं नाम अभिधामूलव्यङ्ग्यमपि वर्तते।

उदाहरणं यथा – भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य।
यस्याऽनुपप्लवगतेः परिवारणस्य,
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्॥

अत्र प्रकरणद्वारा राजाऽर्थो नियमित। अतः गजरूपो अर्थो न केवलं वाच्यः प्रत्युत वाच्यव्यङ्ग्यरुपो विद्यते।

प्रसङ्गः – इत्थं ध्वनिभेदनिरूपणं कृत्वा सम्प्रति मयूखसमाप्तिं सूचयति –

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्ति प्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
मयूखस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके महति मुनिसंख्यः सुखयतु॥२९॥

॥ इति चन्द्रालोकालङ्कारे ध्वनिनिरूपणो नाम सप्तमो मयूख॥

भावार्थः – अन्वयो व्याख्या च पूर्ववदेव। ऋतुसंख्य इत्यस्य स्थाने मुनिसङ्ख्य इति योजनीयः। मुनयः = सप्तसंख्याकाः प्रसिद्धाः। तत्सङ्ख्यकः सप्तमो मयूख इत्यर्थः।

॥ इति पीयूषवर्षेण श्रीजयदेवकविना विरचिते चन्द्रालोके ध्वनिनिरूपणो नाम सप्तमो मयूखः सम्पन्नः॥

योग्यताविस्तारः

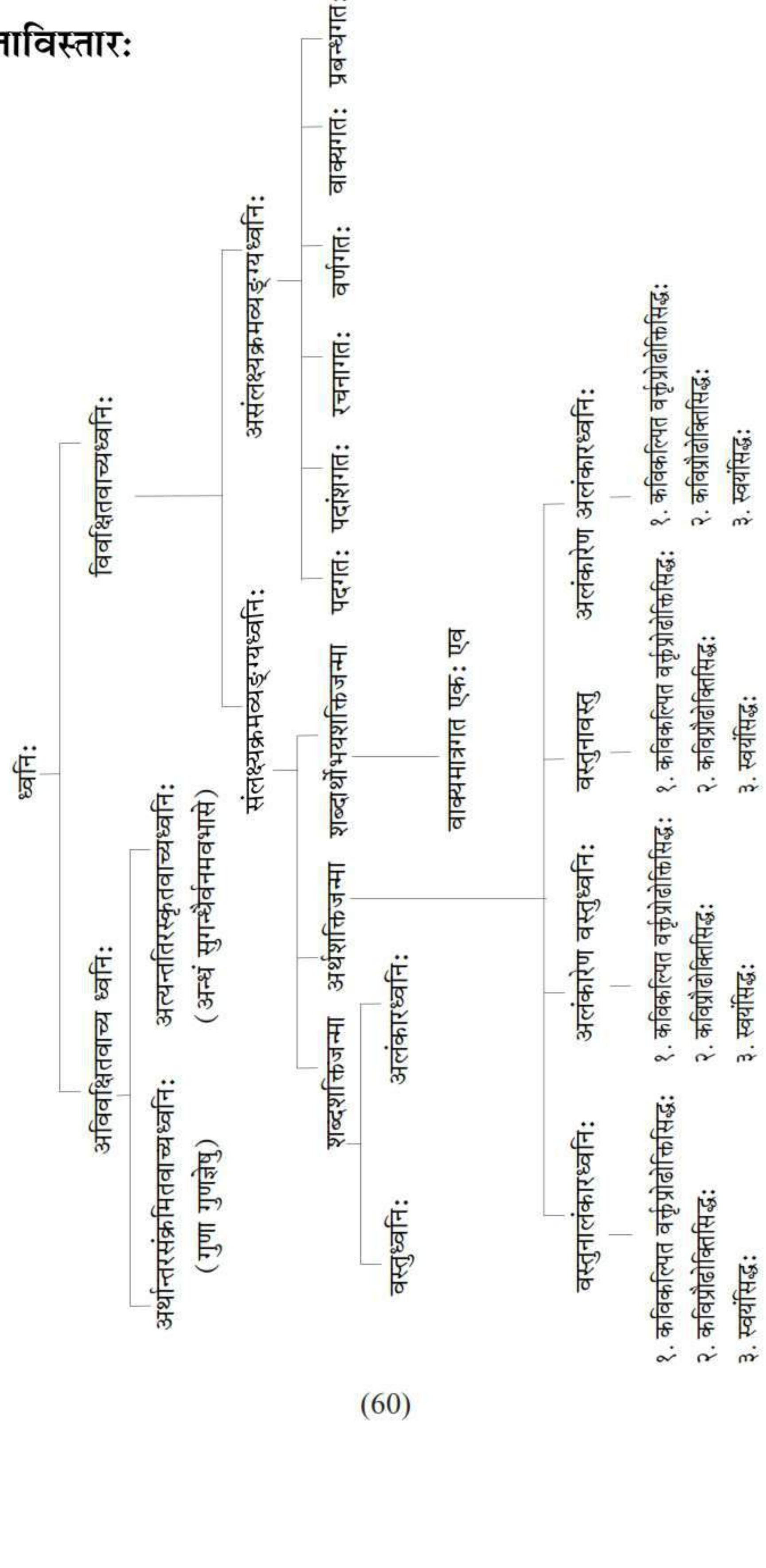
ध्वनिः
अविवक्षितवाच्य ध्वनिः
विवक्षितवाच्यध्वनिः
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः
(गुणा गुणज्ञेषु)
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः
(अन्धं सुगन्धैर्वनमवभासे)
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः
पदगतः
पदांशगतः
रचनागतः
वर्णगतः
वाक्यगतः
प्रबन्धगतः
शब्दशक्तिजन्मा
अर्थशक्तिजन्मा
शब्दार्थोभयशक्तिजन्मा
वस्तुध्वनिः
अलंकारध्वनिः
वाक्यमात्रगत एकः एव
वस्तुनालंकारध्वनिः
१. कविकल्पित वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः
२. कविप्रौढोक्तिसिद्धः
३. स्वयंसिद्धः
अलंकारेण वस्तुध्वनिः
१. कविकल्पित वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः
२. कविप्रौढोक्तिसिद्धः
३. स्वयंसिद्धः
वस्तुनावस्तु
१. कविकल्पित वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः
२. कविप्रौढोक्तिसिद्धः
३. स्वयंसिद्धः
अलंकारेण अलंकारध्वनिः
१. कविकल्पित वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः
२. कविप्रौढोक्तिसिद्धः
३. स्वयंसिद्धः

व्यङ्ग्यस्य विभागान्तरम्

- वक्तृस्यूतव्यङ्ग्यम् (गंगायां घोष:)
  - १. साधारणो बोधा
  - २. आमन्त्र्य प्रतिबोधित:
  - ३. तटस्थ:
  - ४. बोधितप्रतिबोधित:
- स्वाङ्कुरितव्यङ्ग्यम् (गतोऽस्तमर्क:)
  - उपेक्षितव्यङ्ग्यम् (अगूढम्)
  - निह्नुतव्यङ्ग्यम् (गूढम्)

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः –

१. चन्द्रालोकानुसारं सर्वसङ्कलितध्वनेः भेदाः भवन्ति –

(क) द्वादश (ख) एकपञ्चाशत्

(ग) द्वात्रिंशत् (घ) षट् ( )

२. रसभावतदाभासादयोऽन्तर्निहिता भवन्ति –

(क) असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये (ख) संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये

(ग) अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये (घ) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये ( )

३. वक्तृस्यूत-व्यङ्ग्यस्य भेदाः सन्ति –

(क) पञ्च (ख) चत्वारः

(ग) सप्त (घ) त्रयः ( )

४. ध्वनेर्भेदाः संभिन्नास्तु भवन्ति –

(क) लक्षशः (ख) शतशः

(ग) कोटिशः (घ) सहस्रशः ( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

१. विवक्षितवाच्यध्वनिः कतिविधो भवति ?

२. अविवक्षितवाच्यध्वनेः भेदयोर्नाम्नी लेख्ये।

३. व्यञ्जनात्मको व्यापारः कीदृशो भवति ?

४. संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः कतिविधो भवति ?

५. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः कतिविधो भवति ?

६. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनौ केषामन्तर्भावो भवति ?

७. स्वाङ्कुरितव्यङ्ग्यं कतिविधम् ?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

१. व्यञ्जनात्मकव्याापारस्य प्रमुखान् भेदान् लिखत।

२. संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः कतिविधो भवति ?नामोल्लेखं कुरुत।

३. वक्तृस्यूतव्यङ्ग्यस्य भेदानां नामानि लेख्यानि।

४. वाच्यव्यङ्ग्यं निरूपयत।

५. अर्थशक्तिजन्यस्य ध्वनेः भेदान् विवेचयत।

निबन्धात्मकप्रश्नाः –

१. ध्वनिः व्यञ्जना स्वरूपं विवेचयत।

२. ध्वनिः कतिविधः ?चन्द्रालोकानुसारं तद्भेदाः नामतो गणनीयाः।

३. अविवक्षितवाच्यध्वनिः सोदाहरणं विवचेनीयः।

४. विवक्षितवाच्यध्वनेः भेदान् सोदाहरणं विवेचयत।

५. व्यञ्जनाव्यापारं निरूप्य तद्भेदान् प्रदर्शयत।

६. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिं सभेदं निरूपयत।

७. विभागान्तरं व्यङ्ग्यस्य भेदान् सोदाहरणं विवेचयत।

८. शब्दस्य वृत्तयः कतिविधा भवन्ति ?सोदाहरणं विवेचनीयाः।

अष्टमो मयूखः

गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणात्मकः

प्रसङ्गः – सप्तमे मयूखे उत्तमकाव्यत्वेन ध्वनिनिरूपणानन्तरं साम्प्रतं गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम मध्यमं काव्यं निरूपयति –

यद् व्यज्यमानं मनसः स्तैमित्याय स नो ध्वनिः।
अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यमापतितं त्रिधा॥१॥

अन्वयः – यत् व्यज्यमानं मनसः स्तैमित्याय (भवति) सः नः (मतेन) ध्वनिः। अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यम् आपतितं – त्रिधा (भवति)।

व्याख्या – गुणीभूतव्यङ्ग्यं वर्णयन्नाह – यद् व्यज्यमानमिति। यद् = येन काव्येन, व्यज्यमानं = व्यञ्जनया प्रतीयमानं व्यङ्ग्यं, मनसः = सहृदयहृदयस्य, स्तैमित्याय = स्तिमितस्य भावः स्तैमित्यं तस्मै स्तैमित्याय = आर्द्रीभावाय, आह्लादाय भवति। सः नः = अस्माकं मतेन, ध्वनिः = ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिः, उत्तमकाव्यत्वेन ध्वनिरिति। यत्र वाच्यार्थोपेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्यात्यन्तं चमत्कारजनकता तत्र ध्वनिरिति। यथोक्तं ध्वन्यालोके – 'काव्यविशेषः सः ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः' इति। अन्यथा तु = नो चेत्, व्यङ्ग्यस्य चमत्कारजनकत्वाभावे तु, गुणीभूतव्यङ्ग्यं = गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम मध्यमं काव्यं भवति, तच्च गुणीभूतव्यङ्ग्यं त्रिधा आपतितं = त्रिप्रकारकं भवति।

भावार्थः – व्यञ्जनया प्रकाश्यमानं व्यङ्ग्यं सहृदयहृदयस्य आह्लादाय भवति तदेव ध्वनिमत् काव्यम् उत्तमकाव्यं भवति। आह्लादस्य चमत्काराभावे वा गुणीभूतव्यङ्ग्यमत् काव्यं मध्यमकाव्यं कथ्यते। तच्च त्रिप्रकारकं भवति।

प्रसङ्गः – अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयति –

व्यक्त एव क्वचिद् व्यङ्ग्यः क्वचिदर्थस्वभावतः।
क्वचिच्चारुतरस्याग्रे स विमुञ्चति चारुताम्॥२॥

अन्वयः – क्वचित् व्यङ्ग्यः व्यक्तः एव। क्वचित् अर्थस्वभावतः। क्वचित् च सः (व्यङ्ग्यः) चारुतरस्य अग्रे चारुतां मुञ्चति।

व्याख्या – गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य त्रैविध्यमाह – व्यक्त एव इति। क्वचित् = कुत्रचित्, कस्मिंश्चित् स्थाने,

व्यङ्ग्यः = व्यञ्जनया प्रकाश्यमानोऽर्थः, व्यङ्ग्यार्थः, व्यक्तः एव = प्रकटरूपः एव, अतिप्रस्फुटः [अयं प्रथमः प्रकारः] क्वचित् = कुत्रचन, अर्थस्वभावतः = अर्थस्य = वाच्यार्थस्य स्वभावतः = स्वभावात्, वाच्यार्थस्वभावात्, व्यङ्ग्यः = व्यङ्ग्यार्थः [अयं द्वितीय प्रकारः] क्वचिच्च = कुत्रचन, चारुतरस्य अग्रे = अतिरमणीय वाच्यार्थस्य सम्मुखे, सः = व्यङ्ग्यार्थः, चारुतां = स्वीयं मनोहरतां, रम्यतां, विमुञ्चति = परित्यज्यतीति [अयं तृतीयः प्रकारः]

भावार्थः – गुणीभूतव्यङ्ग्यं त्रिप्रकारकं भवति। तद्यथा – व्यङ्ग्यार्थः, क्वचिद् वाच्यार्थवद् अतिमात्रं स्पष्टो भवति। यद्वा वाच्यस्यैव प्राधान्यं भवति, वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यं गुणीभूतं जायते। क्वचित् तु वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यं समं भवति। यद्वा स्वभावत एवाऽचारुः भवति। क्वचिच्च वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्ये सन्देहावसरो भवति। यद्वा व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यार्थः मनोहरो भवति।

उपर्युक्तेषु त्रिषु गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेषु प्रथमः प्रकारः अगूढपदेनोक्तमन्यैः। द्वितीयं यत्र व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यमेव समधिकचमत्कारि प्रधानं वा तत्तु अपराङ्गं, वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, अस्फुटं, काक्वाक्षिप्तं तथा असुन्दरमिति उक्तमस्ति। तृतीयं समप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमिति। इत्थं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदाः जायन्ते। यथोक्तमपि –

अगूढमवरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम्॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा स्मृताः। इति।

प्रसङ्गः – अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदान्निरूपयन्नसौ प्रथमं भेदं (अगूढमिति) निरूपयति –

अगूढं कलयेदर्थान्तरसङ्क्रमितादिकम्।
विस्मृतः किमपांनाथ! स त्वया कुम्भसम्भवः॥ ३॥

अन्वयः – अर्थान्तरसङ्क्रमितादिकम् अगूढं कलयेत्। (यथा) – अपांनाथ सः कुम्भसम्भवः किं त्वया विस्मृतः ?

व्याख्या – अगूढगुणीभूतव्यङ्ग्यं लक्षयन्नाह – अगूढमिति। अर्थान्तरसङ्क्रमितादिकम् = अन्यमर्थमर्थान्तरम्, अर्थान्तरे सङ्क्रमितमर्थान्तरसङ्क्रमितम् आदौ यस्य तत् अर्थान्तरसङ्क्रमितादिकम्। आदिपदेन अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ग्रहणम्, तथाभूतं गुणीभूतं व्यङ्ग्यम् अगूढं = स्फुटं सामान्यजनैरपि झटिति ज्ञायमानं, कलयेत् = जानीयात्। अर्थान्तरसङ्क्रमितादिकं व्यङ्ग्यम् अगूढगुणीभूतव्यङ्ग्यं स्यादिति।

उदाहरति – समुद्रं प्रति कस्यचिदुक्तिः – हे अपांनाथ! हे समुद्र! सः = सर्वलोकप्रसिद्धः, कुम्भसम्भवः = कुम्भः = कलशः, सम्भवः = उत्पत्तिस्थानं यस्यासौ, कुम्भसम्भवः = समुद्रपानकर्त्ता, ऋषिः अगस्त्यः, किं त्वया विस्मृतः = किं भवता विस्मृतिंगतः ? अपितु न विस्मृतः। समूलोन्मूलकं शत्रुं न हि कश्चित् कदाचिदपि विस्मरतीति तस्मात् त्वया सदा भेतव्यमिति भावः।

भावार्थः – अर्थान्तरसङ्क्रमितादिकं व्यङ्ग्यम् अगूढनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। यथा ह्यस्मिन्नुदाहरणे 'कुम्भसम्भवः' 'त्वया' 'अपांनाथ' 'विस्मृत' इत्यादिषु पदेषु स्थितं 'सोऽगस्त्यमहर्षिः' त्वां पुनः पातुं समर्थोऽस्ति तस्मात्त्वया सदा भेतव्यमिति व्यङ्ग्यं वाच्यार्थवत् स्फुटरूपेण सर्वैः स्थूलबुद्धिभिरपि ज्ञातुं शक्यते। तस्मादत्र अगूढगुणीभूतव्यङ्ग्यमवगन्तव्यम्।

प्रसङ्गः – अथ अपराङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति –

अपरस्य रसादेश्चेदङ्गमन्यद्रसादिकम्।
हा हा! मत्कुचकाश्मीरलिप्तं भिन्नमुरः शरैः॥ ४॥

अन्वयः – अन्यत् रसादिकं चेत् अपरस्य रसादेः अङ्गम् (तर्हि अपराङ्गनामकभेदः)। (यथा) – हा हा! मत्कुच काश्मीरलिप्तम् उरः शरैः भिन्नम्।

व्याख्या – अपराङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यं लक्षयति – अपरस्येति। अन्यत् = अपरं, रसादिकं = शृङ्गारादिकम्, अत्रादिनि भावरसाभासभावाभासादीनां ग्रहणमिति रसादिव्यङ्ग्यं, चेत् = यदि, अपरस्य रसादे: = अन्यस्य वीरादे:, अङ्गम् = अङ्गभूतम्, उत्कर्षकं भवेत्तदा अपराङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यमस्ति।

उदाहरति – समरभूमौ पतितं स्वकान्तम् अवलोक्य तदीयप्रेयस्या उक्तिरियं – हा हन्त! मत्कुचकाश्मीरलिप्तं = ममस्तनकेसरेण संलिप्तम्, उर: = वक्षस्थलं, शरै: = बाणै:, भिन्नं = विदीर्णम्। अत्र शृङ्गाररस: करुणरसस्याङ्गमभूत् तस्मादत्र अपराङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यमस्ति।

भावार्थ: – यत्र कश्चिद् रसादि: अन्यस्य रसस्य अङ्गं भवति तत्र अपराङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यमवबोध्यम्। यथा प्रकृतोदाहरणे शृङ्गाररस: करुणरसस्य अङ्गभूताद् अपराङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन वर्तते।

प्रसङ्ग: – अथ वाच्यसिद्ध्यङ्गं निरूपयति –

तथा वाच्यस्य सिद्ध्यङ्गं नौरर्थो वारिधेर्यथा।
संश्रित्य तरणिं धीरास्तरन्ति व्याधिवारिधीन्॥५॥

अन्वय: – यथा नौ: अर्थ: वारिधे: (सिद्ध्यङ्गं) तथा (एव अर्थ: व्यङ्ग्यार्थ:) वाच्यस्य सिद्ध्यङ्गम् (भवति)। (उदाहरणं) धीरा: तरणिं संश्रित्य व्याधि-वारिधीन् तरन्ति।

व्याख्या – वाच्यसिद्ध्यङ्गमाह – तथेति। यथा = येन प्रकारेण, नौ: = नौकारुपो व्यङ्ग्यार्थ: वाच्यस्य वारिधिसम्बन्धिरुपकस्य सिद्धे: उपपादक: अङ्ग, तथा = तद्वत् अर्थ: = व्यङ्ग्यार्थ:, वाच्यस्य = वाच्यार्थस्य, सिद्ध्यङ्गं = साधकम्, उपपादकं भवतीति शेष:, सिद्धे: अङ्गं यद्वा सिद्ध्ये अङ्गम् इति सिद्ध्यङ्गम् = एतन्नामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवतीत्यर्थ:।

उदाहरति – संश्रित्येति। धीरा: = धैर्यशालिनो जना:, तरणिं = सूर्यं, संश्रित्य = आश्रित्य, आराध्य वा, व्याधय एव वारिधयस्तान् व्याधिवारिधीन् = रोगसमुद्रान्, तरन्ति = पारं यान्ति। 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्, ऐश्वर्यञ्च महेश्वरात्' इति पुराणवचनात् सूर्याराधनेन व्यक्ति: रोगमुक्तो भवतीति भाव:। अत्र हि तरणि पदं द्वयर्थको विद्यते – सूर्ये नौकायाञ्चेति। तत्र व्याधितरणप्रसङ्गे सूर्य एव प्राकरणिक: परं तथापि नौकारुपम् अर्थं व्यङ्ग्यरूपेण प्रकाशयत्येव सादृश्यसन्दर्भात्। व्याधिवारिधीन् इत्यत्र रूपकसमासाद् वारिधिपदस्य प्राधान्यात् तत्तरणे नौकाया एवोपयोगिता यथा जना: नौकया वारिधींस्तरन्ति तथैव धीरा: सूर्येण व्याधी स्तरन्ति इति प्रतीतिर्न जायते। अस्य वाक्यार्थस्य सम्पादनं तावन्न भवति यावत् नौकारुपव्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिर्न भवति। एवञ्चात्र व्यङ्ग्यं वाच्यसिद्धेऽङ्गमिति वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यं विद्यते।

भावार्थ: – यत्र व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थम् सम्पादयितुं सहायकत्वेन भवति तत्र वाच्यसिद्ध्यङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। यथा – 'संश्रित्य तरणिमित्यादौ।'

प्रसङ्ग: – अथ अस्फुटगुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति –

अस्फुटं स्तनयोरत्र कोकसादृश्यवन्मतम्।
कुङ्कुमाक्तं स्तनद्वन्द्वं मानसं मम गाहते॥६॥

अन्वय: – कुङ्कुमाक्तं स्तनद्वन्द्वं मम मानसं गाहते। अत्र (उक्ते उदाहरणे इति) स्तनयो: कोकसादृश्यवत् अस्फुटं मतम्।

व्याख्या – अस्फुटं गुणीभूतव्यङ्ग्यम् उदाहरणद्वारैव लक्षयति – अस्फुटमिति। सहृदयैरपि व्यङ्ग्य-विलम्ब-वेद्यत्वं स्यात्तर्हि अस्फुटमिति। कुङ्कुमाक्तं = केसरलेपयुक्तं, स्तनद्वयं = स्तनयुगलं, मम = मे, मानसं = चित्तं, गाहते = प्रविशति।

अत्रोदाहरणे कुङ्कुमाक्तयोः एव स्तनयोः कोकसादृश्यम् उपपद्यते। तत्सादृश्यमेवात्र व्यङ्ग्यं, तदपि काव्यमर्मज्ञान् स्पष्टं न प्रतीयते। विलम्बप्रतीतेः कारणादत्रास्फुटगुणीभूतव्यङ्ग्यमवगन्तव्यम्।

भावार्थः – सहृदयैः जनैरपि यद् व्यङ्ग्यं झटिति नाऽवगम्यते तद् अस्फुटनाम्ना कथ्यते। यथा प्रकृतोदाहरणे नायिकायाः स्तनयोः चक्रवाकयुग्मेन सादृश्यरुपव्यङ्ग्यं झटिति प्रतीयमानं न भवति। अपितु विचारे कृते सति विलम्बेन प्रतीयते। इत्थं प्रतीयमानार्थस्य विलम्बेन उपस्थितिवशादत्र अस्फुटं गुणीभूतव्यङ्ग्यं वर्तते।

प्रसङ्गः – अथ सन्दिग्धप्राधान्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति –

सन्दिग्धं यदि सन्देहो दैर्घ्याद्युत्पलयोरिव।
सम्प्राप्ते नयने तस्याः श्रवणोत्तंसभूमिकाम्॥७॥

अन्वयः – तस्याः नयने श्रवणोत्तंसभूमिकां सम्प्राप्ते। (इति) दैर्ध्यादि + उत्पलयोः इव यदि सन्देहः (तर्हि) सन्दिग्धम्।

व्याख्या – उदाहरणपुरस्सरमेव सन्दिग्धप्राधान्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यं लक्षयन्नाह – सन्दिग्धमिति। तस्याः = पूर्वानुभूताया नायिकायाः, नयने = नेत्रे, नेत्रयुगलमिति, श्रवणोत्तंसभूमिकां = कर्णाभूषणस्थानं सम्प्राप्ते = गते, याते। कामिन्याः नेत्रे श्रवणपर्यन्तगते इत्युक्ते दीर्घे स्तः इति वाच्योऽर्थः किन्तु कमलसाम्यमिति व्यङ्ग्योऽर्थः। अत्र कर्णान्तदीर्घे नयने इति वाच्योऽर्थः कर्णावतंसीभूतकमलसदृशे नेत्रे इति व्यङ्ग्योऽर्थश्च इत्यनयोर्मध्ये कः प्रधानः इति सन्देहः उत्पद्यते। अतः सन्देहप्राधान्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं वर्तते।

तल्लक्षणेऽपि तदेव प्रतिपादितं यद् दैर्घ्याद्युत्पलयोः इव सन्देह तदा सन्दिग्धम्। दैर्घ्यं = दीर्घता आदि = आद्यं यस्य तत् दैर्घ्यादि दैर्घ्यादि, विशालता च उत्पलं = कमलसादृश्यं चेति दैर्घ्याद्युत्पले तयोरिव यदि सन्देहो भवेत्तदा सन्दिग्धम्।

भावार्थः – यत्र वाच्यार्थ-व्यङ्ग्यार्थयोः एकतरप्रधानतायां सन्देहः स्यात्तत्र सन्दिग्धप्राधान्यनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। यथा उदाहरणेऽस्मिन् नायिकायाः नयने श्रवणपर्यन्तगते, अतो दीर्घे स्तः इति वाच्योऽर्थः। पुनश्च कर्णावतंसीभूतकमलसदृशे नेत्रे इति व्यङ्ग्योऽर्थः। अत्रानयोः वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः कः प्रधानः? इत्येष सन्देहो जायते। अतोऽत्र सन्देहप्राधान्यात् सन्दिग्धप्राधान्यं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यं विद्यते।

प्रसङ्गः – अथ तुल्यप्राधान्यनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति –

तुल्यप्राधान्यमिन्दुत्वमिव वाच्येन साम्यभृत्।
कान्ते त्वदननरुचा ग्लानिमेति सरोरुहम्॥८॥

अन्वयः – कान्ते! त्वत् + आनन-रुचा सरोरुहं ग्लानिम् एति। (इत्थम्) इन्दुत्वम् इव वाच्येन साम्यभृत् (व्यङ्ग्यं) तुल्यप्राधान्यम् (भवति)।

व्याख्या – उदाहरणमुखेन तुल्यप्राधान्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यमाह – तुल्येति। कान्ते! = सुन्दरि!, त्वदाननरुचा = तवमुखकान्त्या, सरोरुहं = कमलं, ग्लानिं = मालिन्यम्, एति = प्राप्नोति, पराजयमवाप्नोतीति भावः।

सुन्दरि तव मुखकान्त्या कमलं पराजितमिति वाच्योऽर्थः। वस्तुतः कमलानां पराजयस्तु चन्द्रेण भवतीति प्रसिद्धिः वर्तते। इत्युक्ते 'तव मुखं चन्द्रः' इति व्यङ्ग्योऽर्थः। एवमत्र मुखे चन्द्रस्य स्थापनरुपव्यङ्ग्योऽर्थः पुनश्च मुखकान्त्या कमलस्य मालिन्यरूपवाच्योऽर्थः। इत्थमुभयोरर्थयोः तुल्यरूपेण चमत्कारजनकत्वात् तुल्यप्राधान्यनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यमत्रबोध्यम्। एतदेव सर्वं ग्रन्थकारेण तावल्लक्षणे लक्षितं यद् इन्दुत्वमिव = चन्द्रत्वमिव, वाच्येन = वाच्यार्थेन, साम्यं बिभर्त्तीति साम्यभृत् समानं स्यात्तर्हि तुल्यप्राधान्यनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति।

भावार्थः – यत्र वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्राधान्यं तुल्यं भवति। तत्र तुल्यप्राधान्यगुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। यथा हि प्रस्तुते उदाहरणे मुखे चन्द्रसादृश्यरुपव्यङ्ग्यार्थस्य, मुखकान्त्या कमलपराभवरुपवाच्यार्थस्य च तुल्यं प्राधान्यं वर्तते। तस्मादत्र तुल्य प्राधान्यनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यमवगन्तव्यम्।

प्रसङ्गः – अथ असुन्दरनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति –

असुन्दरं यदि व्यङ्ग्यं स्याद्वाच्यादमनोहरम्।
सरस्यामीलदम्भोजे चक्रः कान्तां विलोकते॥९॥

अन्वयः – यदिव्यङ्ग्यंवाच्यात् अमनोहरम् (स्यात् तर्हि) असुन्दरम् (यथा) – आमीलदम्भोजेसरसि चक्रः कान्तांविलोकते।

व्याख्या – असुन्दरं गुणीभूतव्यङ्ग्यं लक्ष्यन्नाह – असुन्दमिति। यदि = चेत्, व्यङ्ग्यं = व्यङ्ग्योऽर्थः, वाच्यात् = वाच्यार्थापेक्षया, अमनोहरम् = असुन्दरम्, अचारु स्यात्तर्हि असुन्दरं गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति।

उदाहरति – सरसीति। आमीलन्ति = सङ्कुचन्ति, अम्भोजानि = कमलानि यस्मिंस्तस्मिन् आमीलदम्भोजे, सरसि = सरोवरे, तडागे, चक्रः = चक्रवाकः, कान्तां = चक्रवाकीं, विलोकते = निरीक्षते, कातरदृष्ट्या विलोकयतीति भावः।

भावार्थः – यत्र व्यङ्ग्यार्थस्यापेक्षया वाच्यार्थ एव चमत्कारी भवति तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य असुन्दरत्वाद् असुन्दरनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं बोध्यम्। प्रकृतोदाहरणे कमलसङ्कोचेन रजन्या आगमनं, तेन च भावी वियोगो व्यज्यते। चक्रवाकः पुनः पुनः कान्तां पश्यतीति वाच्यार्थः। अत्र पुनः पुनरवलोकनात्मके वाच्यार्थे तद्व्यग्रता औत्सुक्यञ्च प्रतीयते, न सा कातरता रात्रिजन्यवियोगरुपव्यङ्ग्यार्थेनेति। अतोऽत्र असुन्दरनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यमवबोध्यम्।

प्रसङ्गः – अथ काक्वाक्षिप्तनामकंगुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति –

काकुस्थं प्रणतोऽम्भोधिरद्य माद्यतु रावणः।
इत्यष्टधा गुणीभूतव्यङ्ग्यमङ्गीकृतं बुधैः॥१०॥

अन्वयः – काकुस्थम् (यथा) –अम्भोधिः काकुस्थंप्रणतः, अद्य रावणः माद्यतुइति अष्टधा गुणीभूतव्यङ्ग्यंबुधैः अङ्गीकृतम्।

व्याख्या – काक्वाक्षिप्तनामकं काकुस्थनामकं वा गुणीभूतव्यङ्ग्यमाह – काकुस्थमिति। काकुः = ध्वनेः विकारः, [भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते] काक्वा आक्षिप्तं व्यङ्ग्यम् इत्याशयः। काकुद्वारा यत्र व्यङ्ग्यस्य आक्षेपः क्रियते तत्र काकुस्थनामकं काक्वाक्षिप्तनामकं वा गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति।

उदाहरति – प्रणत इति। अम्भोधिः = समुद्रः, काकुस्थं = श्रीरामं, प्रणतः = नतः, कृतप्रणामः, अद्य = साम्प्रतं, रावणः = दशाननः, माद्यतु = मदयुक्तो भवतु इति विधिरुपो वाच्यार्थः। तथा च समुद्रपरिवेष्टितायां सर्वथा सुरक्षितायां लङ्कायां रावणो मदं कुर्वन्नासीत् किन्तु सम्प्रति प्रणमता समुद्रेण रामाय मार्गः दत्तः, अद्यापि रावणो माद्यतु इति भिन्नकण्ठेनोच्चार्यमाणे 'नैव माद्यतु' इति निषेधो व्यजते। यावदयं काकुजन्यः व्यङ्ग्यार्थः नैव आगच्छति तावद् वाक्यार्थ एव न सम्पद्यते। तेनात्र काकुस्थं काक्वाक्षिप्तं वा गुणीभूतव्यङ्ग्यं बुधैः = पूर्वाचार्यैः, मनीषिभिः, अङ्गीकृतं = स्वीकृतमिति।

भावार्थः – यत्र भिन्नकण्ठेनोच्चार्यमाणत्वाच्छब्दात् कश्चिदन्यो वाच्यार्थभिन्नोऽर्थः प्रतीयते तत्र काकुस्थं यद्वा काक्वाक्षिप्तं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। उदाहरणं यथा – काकुस्थं प्रणत इत्यादौ।

प्रसङ्गः – इत्थं सभेदं गुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयित्वा सम्प्रति मयूखसमाप्तिं सूचयन्नाह –

महादेवः सत्रप्रमुखमखविधैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्ति प्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
मयूखस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके महति वसुसंख्यः सुखयतु॥११॥

॥ इति चन्द्रालोके गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणो नाम अष्टमो मयूख॥

भावार्थः – अन्वयो व्याख्या च पूर्ववदेव केवलं वसुसंख्य इति विशेषः। वसवः = अष्टसंख्याकाः प्रसिद्धाः। तत्संख्यकः अष्टमो मयूखः इत्यर्थः।

॥ इति पीयूषवर्षेण श्रीजयदेवकविना विरचिते चन्द्रालोके गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणो नामाष्टमो मयूखः सम्पन्नः॥

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः -

१. यत्र वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थोऽधिकचमत्कारयुक्तो न भवति तत्र भवति -
   (क) अधमकाव्यम् (ख) उत्तमकाव्यम्
   (ग) ध्वनिकाव्यम् (घ) गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यम् ( )

२. चन्द्रालोके गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यं वर्णितम् -
   (क) नवमे मयूखे (ख) दशमे मयूखे
   (ग) अष्टमे मयूखे (घ) पञ्चमे मयूखे ( )

३. चन्द्रालोके गुणीभूतव्यङ्ग्यं कतिविधं वर्णितम्?
   (क) अष्टविधम् (ख) सप्तविधम्
   (ग) दशविधम् (घ) पञ्चविधम् ( )

४. व्यञ्जनाद्वारा प्रकाश्यमानो व्यङ्ग्यार्थः भवति -
   (क) अभिधा (ख) लक्षणा
   (ग) ध्वनिः (घ) गुणीभूतव्यङ्ग्यः ( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. गुणीभूतव्यङ्ग्य कः?
२. ध्वनिः कः?
३. संश्रित्य तरणिं धीरास्तरन्ति व्याधिवारिधीन् इत्यत्र कः गुणीभूतव्यङ्ग्यः अस्ति?
४. गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यं कतिविधं भवति?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा नामतो गणनीयाः।
२. अगूढगुणीभूतव्यङ्ग्यं कुत्र भवति? सोदाहरणं विवेचयत।
३. गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यं कुत्र भवति?
४. अपराङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यं सोदाहरणं विवेचयत।

निबन्धात्मकप्रश्नाः -

१. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य त्रैविध्यं विवेचयत।
२. वाच्यसिद्ध्यङ्गम् अगूढञ्च सोदाहरणं विवेचयत।
३. तुल्यप्राधान्यम् असुन्दरञ्च सोदाहरणं विवेचयत।
४. सन्दिग्धप्राधान्यगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य स्वरूपं प्रदर्श्य तदुदाहरणमपि दातव्यम्।
५. काकुस्थगुणीभूतव्यङ्ग्यं सोदाहरणं निरूपयत।
६. ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्तरं सोदाहरणं प्रदर्शयत।
७. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य परिभाषां विलिख्य तस्य भेदानां सोदाहरणं विवेचनं करणीयम्।

नवमो मयूखः

अथ लक्षणा

प्रसङ्गः – पूर्वं सप्तमे मयूखे शब्दस्य वृत्तित्रयान्यतमां व्यञ्जनावृत्तिं निरूप्येदानीं लक्षणावृत्तिं निरूपयति –

मुख्यार्थस्याविवक्षायां पूर्वाऽर्वाची च रूढितः।
प्रयोजनाच्च सम्बद्धं वदन्ती लक्षणा मता॥ १॥

अन्वयः – मुख्यार्थस्य अविवक्षायां सम्बद्धं (अर्थं) वदन्ती (वाक्) लक्षणा मता। (सा लक्षणा) रूढितः पूर्वा, प्रयोजनात् च अर्वाची।

व्याख्या – लक्षणावृत्तेः स्वरूपमाह – **मुख्यार्थस्येति।** लक्ष्यते अन्योऽर्थः अनयेति लक्षणा। मुख्यार्थस्य = अभिधेयार्थस्य, वाच्यार्थस्य, अविवक्षायां = वक्तुम् इच्छा विवक्षा, न विवक्षा इति अविवक्षा तस्यामिति अविवक्षायां = वक्तुम् अनिच्छायां, तात्पर्यानुपपत्तौ, प्रतिपादन–अनिच्छायमिति, सम्बद्धं = मुख्यार्थसम्बद्धमर्थं, वदन्ती = बोधयन्ती, प्रतिपादयन्ती, वाक् = वृत्तिः, लक्षणा = लक्षणावृत्तिः, मता = अभीष्टा। मुख्यार्थसम्बद्धाऽन्यार्थप्रतिपादकत्वमेव वस्तुतः लक्षणावृत्तित्वमेवेति। सा एव लक्षणा द्विविधा – रूढितः = लोकप्रसिद्धव्यवहारात्, पूर्वा = निरूढलक्षणा, प्रयोजनाच्च = वक्तुस्तात्पर्यानुसन्धानहेतुकात्, उद्देश्यविशेषात्, अर्वाची = अर्वाचीना, प्रयोजनलक्षणा चेति भेदात् द्विधा कथ्यते। मुख्यार्थस्य अविवक्षायाम् अमुख्यार्थबोधने रूढिः प्रयोजनं चेति हेतुद्वयमेव मुख्यम्। इत्थं लक्षणावृत्तिः निरूढलक्षणा प्रयोजनवतीलक्षणा चेति द्विधा जायते।

तत्र निरूढलक्षणा (पूर्वा) यथा – 'कलिङ्गसाहसिकः'। अत्र कलिङ्गशब्दस्य देशविशेषरुपः मुख्यार्थः। स चात्र अविवक्षितः। तेन मुख्यार्थसम्बद्धः कलिङ्गदेशस्थाः पुरुषाः साहसिका' इति अन्योऽर्थ लक्ष्यते। कलिङ्गदेशस्य तन्निवासिनाञ्च परस्परं संयोगसम्बन्धः। कलिङ्गादिशब्दानां पुरुषार्थेषु प्रसिद्धत्वादत्र निरूढलक्षणाऽवगन्तव्या।

प्रयोजनवतीलक्षणा (अर्वाची) यथा – 'गङ्गायां घोषः' घोषो नाम पर्णकुटीरम् आभीरपल्लीवेति। गङ्गा प्रवहमाना नदी वर्तते, जलप्रवाहे घोषस्य सम्भावना न कर्तुं शक्यते। अतो मुख्योऽर्थ वाच्यार्थः न सङ्गटते। तेन 'गङ्गातीरे घोषः' इत्यर्थो लक्ष्यते। पुनश्च तत्रत्य – शैत्य पावनत्वादिबोधनं च प्रयोजनं विद्यते। अतोऽत्र प्रयोजनवतीलक्षणाऽवबोध्या।

भावार्थः – मुख्यार्थस्य अविवक्षायां या वृत्तिः मुख्यार्थसम्बद्धम् अर्थान्तरं बोधयति सा वृत्तिर्लक्षणानाम्नोच्यते। सा च निरूढलक्षणा प्रयोजनवतीलक्षणेति भेदाच्च द्विधा कथ्यते। तत्र निरूढलक्षणा – कलिङ्गसाहसिकः। प्रयोजनवतीलक्षणा – गङ्गायां घोषः।

प्रसङ्गः – अथेदानीं पुनः लक्षणाया भेदान् निरूपयति –

लक्षणीयस्वशब्दस्य मीलनाऽमीलनाद् द्विधा।
लक्षणा सा त्रिधा सिद्धसाध्यसाध्याङ्गभेदतः॥ २॥

अन्वयः – लक्षणीयस्वशब्दस्य मीलन+अमीलनात् सा लक्षणा द्विधा। सिद्ध–साध्य–साध्याङ्गभेदतः पुनः त्रिधा।

व्याख्या – लक्षणावृत्तेः निरूढप्रयोजनभेदादस्या द्वैविध्यं प्रतिपाद्य पुनरन्यान् भेदानाह – लक्षणीयेति। लक्षणीयस्वशब्दस्य = लक्ष्यार्थवाचकपदस्य, मीलनं च अमीलनं च इत्यनयोः समाहारः मीलनामीलनं मीलनं नाम अप्रकटनम्, अकथनम्, अप्रकाशनम्, अग्रहणम्, अनुपादनञ्चेति, अमीलनं नाम प्रकटनं, प्रकाशनं, कथनं, ग्रहणम्, उपादानं चेति तस्मात् मीलनामीलनात् = लक्ष्यवाचकपदस्य अप्रयोगात् प्रयोगात् च सा = पूर्वोक्ता, निरूढा प्रयोजनवती

च लक्षणा द्विधा = द्विप्रकारा भवति। एवं निरूढप्रयोजनवत्योः प्रत्येकं द्विविधत्वात् चत्वारो भेदाः जायन्ते। ते यथा –

१. निरूढा मीलतलक्ष्यवाचकपदालक्षणा। यथा – श्वेतो धावति।

२. निरूढा अमीलितलक्ष्यवाचकपदालक्षणा । यथा – शुक्लो घटः।

३. प्रयोजनवती मीलितलक्ष्यवावचकपदालक्षणा। यथा – कुन्ताः प्रविशन्ति।

४. प्रयोजनवती अमीलितलक्ष्यवाचकपदा लक्षणा। यथा – अग्निर्माणवकः।

इत्थं प्रत्येकं द्विधा लक्षणा पुनस्त्रिधा विभज्यते –

१. सिद्धलक्षणा २. साध्यलक्षणा, ३. साध्याङ्गलक्षणेति। तत्र –

१. सिद्धलक्षणा – उद्देश्यवाचकपदनिष्ठा सिद्धा। यत्र उद्देश्यपदेनैव अर्थो लक्ष्यते सा सिद्धलक्षणा। यथा – ''भोः पाषाण !, उक्तं गृहाण'' इति उक्ते सति उद्देश्यभूतेन पाषाणशब्देनैव मूर्खत्वलक्षणा सिद्धा।

२. साध्यलक्षणा – विधेयवाचकपदनिष्ठा साध्या। यत्र विधेयोऽर्थो लक्ष्यते सा साध्यलक्षणा। यथा – ''अमृतं कामिनीवचः''।

३. साध्याङ्गलक्षणा – विधेयान्वयिवाचकपदनिष्ठा साध्यङ्गाः। यत्र अनुपपद्यमानस्य विधेयस्य सिद्धये प्रयुक्तालक्षणा साध्याङ्गलक्षणोच्यते। यथा – ''गङ्गायां घोषः''। अत्र हि जलप्रवाहे अनुपपन्नस्य अघटितस्य घोषस्य सिद्धये गङ्गापदेन तटरुपोऽर्थो लक्ष्यते। अतोऽत्र साध्याङ्गलक्षणा। इत्थम् एतैः त्रिभिः भेदैः पूर्वोक्ताश्चत्वारो भेदाः प्रत्येकं गुणिताः २ X २ = ४ X ३ = १२ द्वादश भेदाः भवन्ति।

भावार्थः – लक्षणावृत्तिः पूर्वं लक्ष्यवाचकपदस्य अमीलनाद् मीलनाच्च द्विधा जायते। निरूढा-प्रयोजनवशाच्च एते चत्वारो भेदाः जायन्ते। पुनश्च सिद्ध-साध्य-साध्याङ्गभेदात् लक्षणा त्रिविधा भवति। एवं त्रिगुणिता एते चत्वारो भेदाः द्वादश सञ्जायन्ते।

प्रसङ्गः – अथ प्रयोजनभेदेन लक्षणाया भेदान् प्रपञ्चयति –

स्फुटास्फुटप्रभेदेन प्रयोजनमपि द्विधा।
विदुः स्फुटं तटस्थत्वादर्थगत्वाद् द्विधा बुधाः ॥ ३ ॥

अन्वयः – स्फुट+अस्फुट – प्रभेदेन प्रयोजनमपि द्विधा। तटस्थत्वात् च बुधाः स्फुटं द्विधाः विदुः।

व्याख्या – प्रयोजनभेदेन लक्षणाभेदान् निरूपयन्नाह – स्फुटास्फुटेति। स्फुटम् = अगूढम्, अस्फुटं गूढं चेति स्फुटास्फुटे तयोः प्रभेदः तेन स्फुटास्फुटभेदेन = अगूढगूढव्यङ्ग्यभेदेन, प्रयोजनमपि = प्रयोजनवतीलक्षणावृत्तिरपि, द्विधा = द्विप्रकारका भवति। तत्र स्फुट (अगूढ) व्यङ्ग्यप्रयोजनलक्षणा – यत्र व्यङ्ग्यं सर्वसाधारणजनवेद्यं स्पष्टं भवति सा स्फुटप्रयोजना लक्षणा भवति। यथा – 'अग्निर्माणवकः' इत्यत्र माणवकस्य = बालकस्य, अग्निसदृशतेजस्वितारूपं व्यङ्ग्यं (स्फुटम्) अगूढम् वर्तते। अस्फुट (गूढ) व्यङ्ग्यप्रयोजनलक्षणा – यत्र व्यङ्ग्यं स्पष्टं न भवति अपितु गूढं भवति सा अस्फुटप्रयोजनलक्षणा कथ्यते। यथा – ''पटोऽयं दग्धः'' अत्र पटैकदेशे दग्धे पटो दग्धः इति वाक्येन तावत् अवशिष्टपटस्य उपयोगिता नास्तीति व्यङ्ग्यं स्पष्टं न वर्तते। व्यङ्ग्यमिदं गूढमस्ति। अतोऽत्राऽस्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजनालक्षणा विद्यते।

अथ च पुनः स्फुटमपि प्रयोजनं तटस्थत्वात्, अर्थगतत्वात् बुधाः = विद्वांसः, द्विधा = द्विप्रकारकं, विदुः = प्रतिपादितवन्तः। तौ च यथा –

१. तटस्थप्रयोजनम् – प्रयोजनस्य लक्ष्यलक्षकेतरवृत्तितया प्रतीयमानत्वं तटस्थत्वम्। इदं च समासोक्तौ उपयुज्यते। तद्यथा – 'अयमैन्द्री मुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा'। इत्यत्र परनायिकाऽऽसक्तनायकप्रतीतिः प्रयोजनम् 'मुखं चुम्बति चन्द्रमा' इति लाक्षणिकपद प्रयोगः। अस्याग्रं स्पृशति इति लक्ष्यार्थः। अत्र परकलत्रासक्तिरुपं प्रयोजनं स्फुटम्।

२. अर्थगतं प्रयोजनम् – लक्ष्यार्थे लक्षकपदार्थे वा विद्यमानं प्रयोजनम् अर्थगतप्रयोजनं कथ्यते। यथा – उपर्युक्तमुदाहरणमेव। यतोहि उदाहरणेऽस्मिन् यत् नायकनायिकाव्यवहारप्रतीतिरूपो व्यङ्ग्यार्थोऽस्ति तदर्थपरम्परयैव प्रतीतिकारणादत्रार्थगतं प्रयोजनं वर्तते।

भावार्थः – प्रयोजनभेदेन लक्षणायाः द्वैविध्यं भवति। तद्यथा – स्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजना, अस्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजना चेति। तत्रापि स्फुटव्यङ्ग्यं प्रयोजनं – तटस्थत्वात् अर्थगतत्वाच्च द्विधा भवति। इत्थं लक्षणायाः तटस्थस्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजनालक्षणा, अर्थगतस्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजनालक्षणा चेति भेदद्वयं जायते।

प्रसङ्गः – अथ अस्फुटव्यङ्ग्यायाः प्रयोजनलक्षणायाः भेदद्वयं प्रदर्शयति –

अस्फुटं चार्थनिष्ठत्वात् तटस्थत्वादपि द्विधा।
लक्ष्यलक्षकनिष्ठत्वादर्थसंस्थमपि द्विधा॥४॥

अन्वयः – अर्थनिष्ठत्वात् तटस्थत्वात् च अस्फुटम् अपि द्विधा। अर्थसंस्थम् अपि लक्ष्य-लक्षकनिष्ठत्वात् द्विधा।

व्याख्या – अस्फुटव्यङ्ग्याया भेदद्वयमाह – अस्फुटमिति। अर्थनिष्ठत्वात् = अर्थगतत्वात्, तटस्थात्वाच्च अस्फुटमपि = निगूढप्रयोजनमपि, अस्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजनमपि, द्विधा = द्विविधं भवति। लक्ष्यलक्षकभिन्नस्थाने स्थितं प्रयोजनं नाम तटस्थम्। लक्ष्यार्थे लक्षकपदार्थे वा स्थितं प्रयोजनम् अर्थगतमिति अवगन्तव्यम्। तत्र अर्थसंस्थमपि = अर्थगतमपि प्रयोजनं, लक्ष्यलक्षकनिष्ठत्वात् लक्ष्यं = लक्ष्यार्थः च लक्षकं = लक्षकपदार्थश्चेति लक्ष्यलक्षके तयोः निष्ठं = स्थितं तस्य भावः = लक्ष्यलक्षकत्वं तस्मात् लक्ष्यलक्षकनिष्ठत्वात् = लक्ष्यनिष्ठत्वात् लक्षकनिष्ठत्वाच्च, द्विधा = द्विविधं भवतीति शेषः।

भावार्थः – अस्फुटप्रयोजनमपि अर्थनिष्ठत्वात् तटस्थत्वाच्च द्विप्रकारकं भवति। अर्थनिष्ठप्रयोजनमपि पुनः लक्ष्यनिष्ठत्वात् लक्षकनिष्ठत्वात् च द्विविधं जायते।

प्रसङ्गः – केचन विद्वांसः अस्फुटप्रयोजनस्य एकमेव भेदं स्वीकुर्वन्ति तन्मते पूर्वोक्तमेव लक्षणायाः भेदचतुष्टयं प्रतिपादयन्नाह –

लक्षकस्थं स्फुटं यत्र सा विचलक्षणलक्षणा।
अस्फुटत्वं तटस्थत्वं लक्ष्यस्थत्वममुष्य च॥५॥
अन्यास्तिस्र इति व्यक्ता शक्तितः सा चतुर्विधा।

अन्वयः – यत्र लक्षकस्थं (प्रयोजनं) स्फुटं – सा विचक्षणलक्षणा। अमुष्य अस्फुटत्वं तटस्थम्, लक्ष्यस्थत्वं च (भवति)। अन्याः तिस्रः इति (हेतोः) शक्तितः व्यक्ता सा चतुर्विधा।

व्याख्या – मतान्तरेण प्रयोजनवतीलक्षणाया भेदानाह – लक्षकस्थमिति। यत्र = यस्यां लक्षणायां लक्षकस्थं = लक्षकनिष्ठं प्रयोजनमिति स्फुटम् = अगूढं, स्पष्टं भवति, सा एव एका लक्षणा, सा च विचक्षणलक्षणा इति नाम्ना व्यवह्रियते।

अमुष्य = अस्य प्रयोजनस्य अस्फुटत्वं, तटस्थत्वं लक्ष्यस्थत्वं चेति भेदत्रयं जायते। इत्थं विचक्षणलक्षणासहितं प्रयोजनवतीलक्षणायाः भेदचतुष्टयमङ्गीकुर्वन्ति केचन विद्वांसः।

भावार्थः – अन्याचार्यमतानुसारं प्रयोजनवती लक्षणा चतुर्विधा भवति। तद्यथा – १. लक्षकस्थप्रयोजना [विचक्षणलक्षणा]। २. तटस्थ प्रयोजना ३. अस्फुटप्रयोजना ४. लक्ष्यस्थप्रयोजना चेति।

प्रसङ्गः – पूर्वोक्तायाः चतुर्विधलक्षणायाः क्रमशः उदाहरणानि प्रस्तूयन्ते –

इन्दुरेवैष तद्वक्त्रमुत्कर्षो लक्ष्यते मुखे ॥ ६ ॥
प्रदीपं वर्धयेत्यत्र तटस्थं मङ्गलोदयः ।
पटोऽयं दग्ध इत्यादौ स्फुटं नास्ति प्रयोजनम् ॥ ७ ॥
अमृतं सूक्तमित्यादौ लक्ष्यस्थमतिहृद्यता ।

अन्वयः – १. 'एषः इन्दुः एव तद्वक्त्रम्' (इति) मुखे उत्कर्षः लक्ष्यते ।

२. 'प्रदीपं वर्धय' इति अत्र मङ्गलोदयः – तटस्थम् । (प्रयोजनम्)

३. 'पटः अयं दग्धः' इत्यादौ स्फुटं प्रयोजनं नास्ति ।

४. 'अमृतं सूक्तम्' इत्यादौ अतिहृद्यता – लक्ष्यस्थं प्रयोजनम् ।

व्याख्या – पूर्वस्यां कारिकायां वर्णितानां चतुर्णां लक्षणाभेदानां क्रमशः उदाहरणानि – १. एषः = दृश्यमानोऽयं, इन्दुः एव = चन्द्रः एव, तद्वक्त्रं = तस्याः प्रियायाः मुखमिति । अस्मिन् वाक्ये प्रियायाः मुखे उत्कर्षो लक्ष्यते = प्रतीयते । मुखोत्कर्षमेव प्रयोजनं वर्तते । इन्दुः लक्ष्यः मुखञ्च लक्षकपदम् । तेन उत्कर्षरूपं प्रयोजनं मुखरूपे लक्षके विद्यते । अतोऽत्र लक्षकस्थस्फुटप्रयोजनालक्षणा विचक्षणलक्षणा वाऽवबोध्या ।

२. 'प्रदीपमिति' । दीपनिर्वापणेऽभिलषितेऽमङ्गलभिया दीपं निर्वापय इति अनुक्त्वा दीपं वर्धय इत्येव प्रयोगो दृश्यते प्राचीनानां शिष्टपुरुषाणाम् । एतादृशः प्रयोगश्च वृद्ध्यर्थक-वृधुधातो व्यतिरेकसम्बन्धेन नाशे लक्षणयेव बोध्यः । साक्षात् नाशार्थकधातुप्रयोगे कृते सति मङ्गलपरिहाररूपप्रयोजनानुपत्तिः । तथा च 'दीपं वर्धय' इत्यत्र दीप निर्वापणं लक्ष्यम् अमङ्गलपरिहारपूर्वकं मङ्गलस्योदये प्रयोजनम् । तच्च प्रयोजनं लक्ष्यगतमपि नास्ति, लक्षकगतमपि नास्ति । तस्मादत्र तटस्थं प्रयोजनमवगन्तव्यम् ।

३. 'पटोऽयं दग्धः' इत्यादौ प्रयोजनं स्फुटं नास्ति । पटैकदेशे दग्धे सति पटोऽयं दग्धः इति प्रयोगे सम्पूर्णपटस्य दाहप्रतिपादनं तावत् नोपपद्यते । तेन पटस्य उपयोगिता नास्तीति प्रयोजनं तु विदग्धानामपि सरलतया नैव बोध्यम् । अतोऽत्र अस्फुटप्रयोजनमवबोध्यम् ।

४. 'अमृतं सूक्तम्' इत्यादौ अतिहृद्यता = अतीवरमणीयता, अतिमनोरमता वा प्रयोजनं लक्ष्यस्थं तिष्ठति । यथा सूक्तमिति लक्षकपदम् अमृतञ्च लक्ष्यम् । अतिरमणीयता प्रतीतिः प्रयोजनं तच्च लक्ष्यभूतेऽमृतपदे वर्तते । तस्मादत्र लक्ष्यस्थ प्रयोजनं बोध्यम् ।

भावार्थः – मतान्तरेण प्रयोजनवत्याः लक्षणायाः ये चत्वारः भेदाः परिगणिताः तेषां क्रमशः उदाहरणानि दीयन्तेऽत्र – १. 'एष इन्दुरेव' तद्वक्त्र मित्यादौ लक्षकनिष्ठे प्रयोजनं वर्तते ।

२. 'प्रदीपं वर्धये'त्यादौ तटस्थं प्रयोजनमवगन्तव्यम् ।

३. 'पटोऽयं दग्धः' इत्यादौ प्रयोजनस्य अस्फुटत्वादत्र अस्फुटं प्रयोजनं विद्यते ।

४. 'अमृतं सूक्त' मित्यादौ लक्ष्यस्थं लक्ष्यनिष्ठं वा प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

प्रसङ्गः – अथ साम्प्रतं लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धान् दर्शयति –

आभिमुख्यात् सन्निधानात्तथाऽऽकारप्रतीतितः ॥ ८ ॥
कार्यकारणभावात्सा वाच्यवाचकभावतः ।
इत्येवमादेः सम्बन्धात् किञ्चाऽन्यस्माच्चतुष्टयात् ॥ ९ ॥
सादृश्यात् समवायात् सा वैपरीत्यात् क्रियान्वयात् ।

अन्वयः – आभिमुख्यात्, सन्निधानात् तथा आकारप्रतीतितः कार्यकारणभावात्, वाच्यवाचकभावतः (च) इत्येवमादेः सम्बन्धात् किञ्च अन्यस्मात् (अपि) चतुष्टयात् सा (लक्षणा भवति) – सादृश्यात्, समवायात्, वैपरीत्यात् क्रियान्वयात् (चेति) ।

व्याख्या – लक्षणायाः प्रयोजकसम्बन्धानाह – आभिमुख्यादिति। वाच्यार्थ-लक्ष्यार्थयोः पारस्परिकाः सम्बन्धा एव लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धाः कथ्यन्ते। यथा हि –

१. आभिमुख्यात् – सम्मुखस्य भावः आभिमुख्यं सम्मुखावस्थानत्वं वा तस्मात् आभिमुख्यात् एतन्नामकसम्बन्धात् लक्षणा भवति। यथा – 'अङ्गुल्यग्रे करिशतम्' इत्यत्र अङ्गुलिसम्मुखस्थो यो देशः तत्र करिशतं विद्यते इत्यर्थो लक्ष्यते। अत्र आभिमुख्यसम्बन्धात् अङ्गुल्यग्रपदेन अङ्गुलिसम्मुखस्थो देशो लक्ष्यते। अतोऽत्र आभिमुख्यसम्बन्धाद् लक्षणा ज्ञेया।

२. सन्निधानात् – सन्निधानं नाम सान्निध्यं, सामीप्यं वा। सामीप्यसम्बन्धादपि लक्षणा भवति। यथा – 'गङ्गायां घोषः', इत्यत्र गङ्गातीरयोः समीपावस्थानात् सामीप्यसम्बन्धाद् गङ्गापदस्य गङ्गातीरे लक्षणा भवति।

३. आकारप्रतीतेः – यत्र वास्तविकं सान्निध्यं नैव भवति तत्र आकारप्रतीतिः = सान्निध्याकारज्ञानतः लक्षणा भवति। यथा – 'वृक्षाग्रे चन्द्रः' इत्यत्र यद्यपि चन्द्रस्य वृक्षाग्रसान्निध्यं वास्तविकं नास्ति, तथापि वृक्षस्य अत्यन्तम् औन्नत्यात् दूरतः तदग्रे एव चन्द्र इति प्रतीतिः जायते। अतः सान्निध्याकाररुपप्रतीतिसम्बन्धादत्र लक्षणा।

४. कार्यकारणभावात् – कार्यकारणभावसम्बन्धादपि लक्षणा भवति। यथा – 'आयुर्वैघृतम्' इत्यत्र आयुषः कारणं घृतम्। उभयोः कार्यकारणयोः तादात्म्य प्रतिपादनेन तावद् अन्येभ्य आयुर्वर्धकपदार्थेभ्यो घृतस्य उत्कृष्टता लक्ष्यते।

५. वाच्यवाचकभावात् – वाच्य-वाचकभावसम्बन्धादपि लक्षणा भवति। यथा 'द्विरेफपदे'। द्वौ रेफौ यस्मिन् सः द्विरेफः इति योगवृत्त्या बहूनि हि द्विरेफ पदानि मतिमायान्ति पुनरपि द्विरेफपदेन भ्रमरपदमेव लक्ष्यते। नैयायिकाः इमां लक्षितलक्षणां कथयन्ति। इत्येवमादेः = इत्थम् उक्तप्रकारादेः, आदिपदेनात्र न्यायोक्ता अवशिष्टाः सम्बन्धाः विज्ञेया किञ्च अन्यस्मात् = इतो व्यक्तिरिक्तादपि, चतुष्ट्यात् = सम्बन्धचतुष्ट्यात् लक्षणा भवति। ते च चत्वारः सम्बन्धाः निम्नानुसारं सन्ति –

१. सादृश्यात् – सदृशस्य भावः सादृश्यं, तस्मात् सादृश्यसम्बन्धात् लक्षणा भवति। यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र गोगतजाड्यमन्दतादिसादृश्यात् लक्षणा। अत एव वाहीकगतं जाड्यमन्दतादिकं लक्ष्यते। गुणसादृश्यादियं लक्षणा गौणीत्यप्युच्यते।

२. समवायात् – समवायसम्बन्धादपि लक्षणा भवति। समवायो नाम समूहः समुदायो वा। यथा 'छत्रिणो यान्ति' इत्यत्र जनसमूहे केचनछत्रधारिणः केचन च छत्ररहिता अपि सन्ति, किन्तु समवायसम्बन्धात् सर्वेषां कृते छत्रपदं प्रयुक्तम्। इत्थं छत्रधारिणाम् आधिक्यं लक्ष्यते।

३. वैपरीत्यात् – विपरीतस्य भावो वैपरीत्यम्। वैपरीत्यसम्बन्धादपि लक्षणा भवति। यथा – कञ्चिदपकारिणं प्रति – 'उपकृतं बहु तत्रे'त्यादौ महदपकृतं त्वया इत्यादिकं लक्ष्यते। इयं लक्षणलक्षणा।

४. क्रियान्वयात् – तत्क्रियासम्बन्धादपीयं लक्षणा भवति। यथा – 'युधिष्ठरोऽयं' राजा इत्यत्र युधिष्ठरस्य सत्यवचनक्रियायाः धार्मिककृत्यसम्पादनक्रियायाश्च सम्बन्धं राजनि लक्ष्यते। परमधार्मिकोऽयं राजेति लक्ष्यार्थश्च जायते।

भावार्थः – उपर्युक्ताः शक्यलक्ष्ययोः परस्परं सम्बन्धाः लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धा अभिधीयन्ते।

प्रसङ्गः – इत्थं लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धान् प्रदर्श्य साम्प्रतं मतान्तरेण प्रयोजनवत्या भेदान् निरूपयति –

सारोपाध्यवसानाख्ये गौणशुद्धे पृथक् पृथक्॥१०॥
गौणं सारोपमुद्दिष्टमिन्दुर्मुखमितीदृशम्।
गौणं साध्यवसानं स्यादिन्दुरेवेदमीदृशम्॥११॥

शुद्धं सारोपमुद्दिष्टमायुर्घृतमितीदृशम्।
शुद्धं साध्यवसानं स्यादायुरेवेदमीदृशम्॥१२॥

अन्वयः – सारोपाध्यवसानाख्ये गौणशुद्धे पृथक् पृथक् (भवतः)।१. इन्दुः मुखम् इति ईदृशं (वाक्यं) गौणं सारोपम् उद्दिष्टम्। २. इन्दुः एव इदम् (इति) ईदृशं गौणं साध्यवसानं स्यात्। ३. आयुः घृतम् इति ईदृशं शुद्धं सारोपं स्यात्।४. आयुः एव इदम् (इति) ईदृशं साध्यवसानं स्यात्।

व्याख्या – मतान्तरसिद्धान् लक्षणाभेदानाह – सारोपेति। सारोपासाध्यवसानाख्ये = सारोपाख्या, साध्यवसानाख्या चेति, सारोपालक्षणा, साध्यवसानालक्षणा चेति। गौणी च शुद्धा चेति गौणशुद्धे, पृथक् पृथक् भवतः। अर्थात् लक्षणा तावद् द्विविधा सारोपा, साध्यवसाना चेति। द्विविधाऽप्येषा पुनः गौणशुद्धा चेति भेदतः द्विधा भूत्वा चतुर्था जायते। गुणसादृश्ययोगाद् गौणी भवति। तादात्म्यप्रतिपादनात् सारोपा भवति। कार्य–कारणयोः लक्ष्यलक्षकरूपेण उपादानात् शुद्धा लक्षणा तथा लक्ष्यमात्रस्य [आरोप्यमाणस्य] उपादानात् साध्यवसाना लक्षणाऽवगन्तव्या।

क्रमशः उदाहरणानि यथा – **१. गौणीसारोपा** – 'इन्दुर्मुख' मित्यादौ गुणसादृश्य गौणी। इन्दुः – मुखयोः सादृश्यवशाद् तादात्म्यप्रतिपादनार्थञ्च द्वयोरपि उपादानात् [ग्रहणात्] सारोपा इति गौणीसारोपालक्षणा।

२. गौणीसाध्यवसाना – 'इन्दुरेवेदम्' इत्यत्र गुणसादृश्याद्गौणी। लक्षकमात्रस्य [इन्दुपदस्य] उपादानात् च साध्यवसाना इति गौणीसाध्यवसाना।

३. शुद्धासारोपा – 'आयुर्घृतम्' इत्यत्र सादृश्येतरसम्बन्धात् शुद्धा। लक्ष्यलक्षकयोः [आयुर्घृतयोः] उभयोरपि उपादानाच्च सारोपा इति शुद्धासारोपालक्षणा।

४. शुद्धासाध्यवसाना – 'आयुरेवेदम्' इत्यत्र सादृश्येतरसम्बन्धकारणात् शुद्धा। लक्ष्यमात्रस्य [आयुः पदस्य] उपादानाच्च साध्यवसाना इति शुद्धासाध्यवसानालक्षणा।

भावार्थः – प्रकारान्तरेण लक्षणा द्विधा सारोपा, साध्यवसाना चेति। पुनः सा गौणी शुद्धा भेदेन द्विधा। एवमाहत्य चत्वारो भेदाः जायन्ते। यथा – १. गौणीसारोपा (इन्दुर्मुखम्), २. गौणीसाध्यवसाना (इन्दुरेवेदम्), ३. शुद्धासारोपा (आयुर्घृतम्), ४. शुद्धासाध्यवसाना (आयुरेवेदम्)।

प्रसङ्गः – अथेदानीं पुनः शुद्धायाः लक्षणायाः भेदान प्रदर्शयति –

उपादानार्पणद्वारे द्वे चान्ये इति षड्विधा।
कुन्ता विशन्ति, गङ्गायां घोषो निवसतीति च॥१३॥

अन्वयः – उपादान+अर्पणद्वारे द्वे च अन्ये (लक्षणे भवतः) इति (लक्षणा) षड्विधा। कुन्ताः विशन्ति, गङ्गायां घोषः निवसति इति च (उदाहरणद्वयं क्रमशः)।

व्याख्या – शुद्धलक्षणाया भेदानाह – उपादानेति। मुख्यार्थो गृह्यतेऽनेनेति उपादानं, मुख्यार्थस्य ग्रहणनामोपादानम्, अर्पणं = मुख्यार्थस्य त्यागनामार्पणम्, उपादानं च अर्पणं च उपादानार्पणे ते द्वारे ययोः ते उपादानार्पणद्वारे, उपादानलक्षणा, अर्पणलक्षणा च द्वे = द्विसंख्याके, अन्ये = अपरे लक्षणे भवतः। शुद्धसारोपालक्षणायाः, शुद्धसाध्यवसानलक्षणायाश्च उपादानाऽर्पणाभ्यां पुनर्भेदद्वयं भवतीति। तद्यथा –

१. उपादानलक्षणा शुद्धासारोपा	२. उपादानलक्षणा शुद्धासाध्यवसाना
३. अर्पणलक्षणा शुद्धासारोपा	४. अर्पणलक्षणा शुद्धा साध्यवसाना।

इत्थं द्विधा च गौणी पूर्वोक्ता इत्येवं सङ्कलनया (२+४=६) षड्विधा = षट्प्रकारा लक्षणा भवति। तत्रोपादानलक्षणा यथा – 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यत्र कुन्तपदस्य निर्जीवत्वात् प्रविशनक्रियायाम् अन्वयाभावात्,

कुन्तपदेन कुन्तधारिणः पुरुषाः लक्ष्यन्ते। इत्थं वाक्यार्थसिद्धये कुन्तपदं स्वकीयमर्थमादाय पुरुषरूपार्थम् उपस्थापयतीति उपादानलक्षणा। अर्पणलक्षणा - 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गाघोषयोः आधाराधेयसम्बन्धरूपवाक्यार्थसिद्धये गङ्गापदं स्वार्थं पत्यिज्य तटरूपमर्थम् उपस्थापयतीति वाच्यार्थस्य अर्पणात् अर्पणलक्षणेयं बोध्या।

भावार्थः - द्विविधाऽपि शुद्धालक्षणा उपादानार्पणभेदाभ्यां पुनः द्विप्रकारा भवति - उपादानलक्षणा, अर्पणलक्षणा चेति। एवं द्विधा गौणी, चतुर्धा शुद्धा चेति सङ्कलनद्वारा लक्षणायाः षड्भेदाः सम्भवन्ति।

प्रसङ्गः - अथ विशेषणयोगाल्लक्षणाया भेदद्वयं प्रस्तौति -

लक्ष्यलक्षकवैशिष्ट्याद् द्विविधा लक्षणा पुनः।
सरसं काव्यममृतं विद्या स्थिरतरं धनम्॥१४॥

अन्वयः - लक्ष्य-लक्षक-वैशिष्ट्यात् लक्षणा पुनः द्विविधा। (क्रमशः यथा) - सरसं काव्यम् अमृतम्। विद्या स्थिरतरं धनम्।

व्याख्या - पुनः लक्षणायाः विशेषणयोगाद् भेदद्वयं प्रतिपादयन्नाह - लक्ष्येति। लक्ष्यं च लक्षकं चेति लक्ष्यलक्षके तयोः वैशिष्ट्यं = विशेषणवत्त्वं लक्ष्यलक्षकवैशिष्ट्यं तस्मात् लक्ष्यवैशिष्ट्यात् लक्षकवैशिष्ट्याच्च इयं लक्षणा पुनर्द्विविधा = लक्ष्यविशेषणविशिष्टा सिद्धा, लक्षकविशेषणविशिष्टा साध्येति भेदात् इयं लक्षणा पुनः द्विधा भवति। तत्र - १. लक्ष्यविशेषणविशिष्टा लक्षणा यथा - 'सरसं काव्यम् अमृतम्' इत्यत्र अमृतमिति लक्षकपदं, काव्यमिति च लक्ष्यम् तस्यैव सरसत्ववैशिष्ट्यमत्रोदीरितम्। सरसमिति काव्यस्य [लक्ष्यस्य] विशेषणम्।

२. लक्षकविशेषणविशिष्टा लक्षणा यथा - 'विद्या स्थितरं धनम्' इत्यत्र विद्या इति लक्ष्यपदं, धनमिति लक्षकम्। स्थिरतरमिति धनस्य [लक्षकस्य] विशेषणं स्थिरतरत्वविशिष्टं धनमिति।

भावार्थः - लक्ष्यवैशिष्ट्यात् लक्षकवैशिष्ट्याच्च लक्षणा द्विविधा भवति। तत्र लक्ष्यविशेषणविशिष्टा - 'सरसं काव्यममृतम्' इति। लक्षकविशेषणविशिष्टा - 'विद्यास्थिरतरं धनमिति।'

प्रसङ्गः - अथ पुनरिदानीं लक्षणायाः भेदद्वयं प्रतिपादयति -

तथा सहेतुरतथा भेदभिन्ना च कुत्रचित्।
सौन्दर्येणैष कन्दर्पः सा मूर्त्तिमती रतिः॥१५॥

अन्वयः - तथा एव कुत्रचित् सहेतुः कुत्रचित् च अतथा इति भेदभिन्ना भवति। यथा - एषः सौन्दर्येण कन्दर्पः। सा च मूर्त्तिमती रतिः।

व्याख्या - पुनरपि सहेतुनिर्हेतुभेदेन अन्यद् भेदयुगलमाह - तथेति। तथा = तेन प्रकारेण, पूर्वोक्तभेदवत् हेतुना सहिताः सहेतुः न तथेति अतथा = तद्विपरीता हेतुशून्या चेति भेदाभ्यां भिन्नापि लक्षणा कुत्रचित् कस्मिंश्चित् स्थले, लक्ष्यार्थबोधने सहेतुका क्वचिच्च अहेतुका इति द्वौ अन्यौ अपि भेदौ भवतः इत्याशयः। क्रमेणोदाहरणं यथा - एषः = पुरुषः, सौन्दर्येण = रमणीयतया, कन्दर्पः = कामदेव एव, कन्दर्पसदृश एष पुरुष इति लक्ष्यार्थः। सौन्दर्येण इति हेतोः उपादानात् सहेतुका लक्षणा वर्तते। सा च = कामिनी, मुर्त्तिमती = शरीरधारिणीसाक्षात् रतिः = कामप्रियेति। अत्र सौन्दर्यरूपहेतोः अननुपादानात् अहेतुका लक्षणाऽवबोध्या।

भावार्थः - यत्र हेतोः निर्देशः क्रियते सा सहेतुकालक्षणा। यथा - 'सौन्दर्येण एषः कन्दर्पः'। पुनश्च यत्र हेतोः निर्देशः न क्रियते सा अहेतुका लक्षणा। यथा - 'सा च मूर्त्तिमती रतिरिति'।

प्रसङ्गः – अथोपाधिवैशिष्ट्याद् लक्षणायाः भेदान्तरं प्रतिपादयति –

शब्दे पदार्थे वाक्यार्थे सङ्ख्यायां कारके तथा।
लिङ्गे चेयमलङ्काराऽङ्कुरबीजतया स्थिता॥१६॥

अन्वयः – शब्दे, पदार्थे, वाक्यार्थे, सङ्ख्यायां तथा कारके, लिङ्गे च इयं लक्षणा अलङ्कार + अङ्कुर – बीजतया स्थिता।

व्याख्या – उपाधिभेदाद् भेदान्तरमाह – शब्द इति। शब्दे = पदे, पदार्थे = पदस्य अर्थे, वाक्यार्थे, संख्यायां, कारके, लिङ्गे च, इयम् = एषा लक्षणा, अलङ्काराङ्कुरबीजतया = अलङ्कारप्रादुर्भावस्य हेतुतया स्थिता = तिष्ठति। विद्वांसो लक्षणामवलम्ब्य असंख्यकान् रुपकादीन् अलङ्कारान् कल्पनाभिः उद्भावयन्ति इत्याशयः।

अथ पदादिषु लक्षणा यथा –

१. पदे लक्षणा यथा – 'अग्नेरग्निर्नष्टः' इत्यत्र द्वितीयेन अग्निपदेन अग्निशिखा लक्ष्यते।

२. पदार्थे लक्षणा यथा – 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखपदार्थे चन्द्रसादृश्यं लक्ष्यते।

३. वाक्यार्थे लक्षणा यथा – 'यद् गुरुवचनमाकर्णयन्ति तदमृतं पिबन्ति' इत्यत्र अमृतं पिबन्तीति वाक्येन गुरुवचनश्रवणस्य ऐक्यं लक्ष्यते।

४. सङ्ख्यायां लक्षणा यथा – 'यावन्तो युद्धप्रियास्तावन्तोऽर्जुनाः' इत्यत्र एकस्मिन् पुरुषे अर्जुने बहुत्वसंख्याया धुरन्धरत्वं, युद्धवीरत्वञ्च लक्ष्यते।

५. कारके लक्षणा यथा – 'स्थाली पचति' इत्यत्र स्थाल्यां पचति इति अधिकरणकारके लक्षणा।

६. लिङ्गे लक्षणा यथा – 'हस्तिनी' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गत्वे सति अपि हस्तिपदस्य पुल्लिङ्गता लक्ष्यते। इत्थं संक्षेपतः सलक्षणञ्च लक्षणाया भेदोपभेदाः उपदर्शिताः।

भावार्थः – लक्षणेयं पदे, पदार्थे, वाक्यार्थे, संख्यायां, कारके, लिङ्गे चापि स्थिता अनेकेषाम् अलङ्काराणां बीजरुपा भवति। लक्षणामाश्रित्य हि कवयोऽनेकान् अलङ्कारान् परिकल्पयन्ति इति भावः।

प्रसङ्गः – अथ प्रपञ्चपूर्वकं लक्षणां निरूप्येदानीं मयूखसमाप्तिं सूचयति –

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्ति प्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
मयूखस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके महति नवसंख्यः सुखयतु॥१७॥

॥इति चन्द्रालोके लक्षणानिरूपणो नाम नवमो मयूखः॥

भावार्थः – अन्वयो व्याख्या च पूर्ववदेव नवसङ्ख्य इति विशेषः, नवमो मयूखः इत्यर्थः।

॥इति पीयूषवर्षेण जयदेवेन विरचिते चन्द्रालोके लक्षणानिरूपणनाम नवमो मयूखः समाप्त॥

योग्यता विस्तारः

- लक्षणावृति
  - रूढि लक्षणा (कलिङ्गः साहसिक)
    - रूढि मीलिता (श्वेतो धावति)
      - साध्यः (अमृतं कामिनी वचः)
      - साध्याङ्गः (गङ्गायां घोषः)
    - रूढि अमीलिता (शुक्लो घटः)
      - सिद्धः
      - साध्यः
      - साध्याङ्गः
  - प्रयोजनवती लक्षणा (गङ्गायां घोषः)
    - प्रयोजनवती लक्षणा (कुन्ताः प्रविशन्ति)
      - सिद्धः
      - साध्यः
      - साध्याङ्गः
    - प्रयोजन अमीलिता (अग्निर्माणवकः)
      - सिद्धः
      - साध्यः
      - साध्याङ्गः

- प्रयोजनभेदेन लक्षणा
  - स्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजना (अग्निर्माणवकः)
    - तटस्थप्रयोजनम् (समासोक्तिमध्ये)
    - अर्थगतप्रयोजनम् (समासोक्तिमध्ये)
  - अस्फुटव्यङ्ग्यप्रयोजना (पटोऽयं दग्धः)
    - तटस्थप्रयोजनम्
    - अर्थगतप्रयोजनम्
      - लक्ष्यनिष्ठप्रयोजनम्
      - लक्षकनिष्ठप्रयोजनम्

- मतान्तरेण प्रयोजनवतीलक्षणा चतुर्विधा
  - लक्षकस्थप्रयोजना (इन्दुर्मुखम्)
  - अस्फुटप्रयोजना (प्रदीपं वर्धयः)
  - तटस्थप्रयोजना (पटोऽयं दग्धः)
  - लक्ष्यस्थप्रयोजना (अमृतं सूक्तम्)

लक्षणायाः प्रयोजकसम्बन्धाः

- अभिमुख्यात् (अङ्गुल्यग्रे करिशतम्)
- सन्निधानात् (गङ्गायां घोषः)
- आकारप्रतीतेः (पर्वताग्रे चन्द्रः)
- कार्यकारणात् (आयुर्घृतम्)
- वाच्यवाचक भावात् (द्विरेफः)
- सादृश्यात् (गौर्वाहिकः)
- समवायात् (छत्रिणो यान्ति)
- वैपरीत्यात् (उपकृतं बहु तत्र...)
- क्रियान्वयात् (युधिष्ठरोऽयं राजा)

मतान्तरेण सिद्धलक्षणायाः भेदाः

- सारोपा
  - शुद्धा सारोपा (आयुर्घृतम्)
  - गौणीसारोपा (इन्दुर्मुखम्)
- साध्यवसाना
  - शुद्धासाध्यवसाना (आयुरेवेदम्)
  - गौणीसाध्यवसाना (इन्दुरेवेदम्)

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः -

१. चन्द्रालोके लक्षणा कस्मिन् मयूखे वर्णितः -

(क) पञ्चमे मयूखे (ख) सप्तमे मयूखे

(ग) दशमे मयूखे (घ) नवमे मयूखे ( )

२. प्रयोजनभेदेन लक्षणा कतिधा -

(क) एकधा (ख) द्विधा

(ग) त्रिधा(घ) पञ्चधा ( )

३. अमीलनम् इत्यस्य कोऽर्थः -

(क) सङ्कोचः (ख) शुक्लः

(ग) उपादानम् (घ) माणवकः ( )

४. गङ्गायां घोषः इत्यत्र का लक्षणा वर्तते?

(क) रुढि(ख) प्रयोजनवती

(ग) अभिधा (घ) अस्फुटम्। ( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. प्रयोजनभेदेन लक्षणा कतिधा?

२. 'प्रदीपं वर्धय' इत्यत्र किं नामकं प्रयोजनं वर्तते?

३. 'पटोऽयं दग्धः' इत्यत्र प्रयोजनस्य नाम किम्?

४. अस्फुटव्यङ्ग्यलक्षणायाः कति भेदाः?

५. 'आयुर्घृतम्' इत्यत्र किं नामकः प्रयोजकसम्बन्धः?

६. 'अमृतं कामिनी वचः' अत्र का लक्षणा?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. सिद्धलक्षणा कुत्र भवति?

२. लक्षणायाः मूलभूतहेतुद्वयं किम्?

३. अमीलितलक्ष्यवाचकपदालक्षणा कुत्र भवति?

४. 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र प्रयोजनं किम्?

५. 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र लक्ष्यपदं किम्?

६. 'एष इन्दुरेव तद्वक्त्रम्' अत्र प्रयोजनं किम्?

निबन्धात्मकप्रश्नाः -

१. जयदेवानुसारं लक्षणायाः भेद-प्रभेदान् गणयत।

२. लक्षणायाः स्वरूपं प्रतिपाद्य तत्र प्रयोजकसम्बन्धान् प्रदर्शयत्।

३. लक्ष्य-लक्षक वैशिष्ट्याद् लक्षणायाः भेदद्वयं सोदाहरणं विवेचनीयम्।

४. हेतुसन्दर्भे लक्षणायाः भेदद्वयं सोदाहरणं विवेचनीयम्?

५. मतान्तरेण प्रयोजनवतीलक्षणा कतिविधा ?सोदाहरणं लिखत।

६. गौण-शुद्धादिभेदात् षड्विधा लक्षणा सोदाहरणं विवेचनीया।

७. उपाधि-भेदेन लक्षणाया: प्रकारा: सोदाहरणं दर्शनीया:।

८. जयदेवानुसारं मतमतान्तरसिद्धान् लक्षणाभेदान् परिगणयत।

९. सारोपा साध्यवसानालक्षणाया: भेदान् परिगण्य उदाहरणं विवेचयत।

१०. निम्नलिखितेषु उदाहरणेषु लक्षणाया: भेदनामानि विलिख्य सङ्गतिर्विधेया -

(क) कलिङ्ग: साहसिक: (ख) गङ्गायां घोष:

(ग) आयुरेवेदम् (घ) आयुर्घृतम्

दशमो मयूखः
अथाऽभिधा

प्रसङ्गः – अभिधीयते मुख्यार्थोऽनयेति – अभिधा। अथेदानीम् अभिधाशक्तिं निरूपयन्नाह –

धर्मं कञ्चित् पुरस्कृत्य प्रायः शब्दः प्रवर्त्तते।
यथार्थं स्पष्टमाचष्टे शब्दस्तामभिधां विदुः॥१॥

अन्वयः – शब्दः प्रायः कञ्चित् धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तते। यया (वृत्त्या) स्पष्टम् अर्थम् आचष्टे ताम् (वृत्तिम्) अभिधां विदुः।

व्याख्या – अभिधाशक्तिं निरूपयति – धर्ममिति। शब्दः यया वृत्त्या कञ्चित् = कमपि, धर्मं = जात्यादिधर्मं, पुरस्कृत्य = द्वारीकृत्य, सम्मुखीकृत्य, प्रवर्तते = अर्थबोधने समर्थो भवति, तत्र यया = वृत्त्या, शब्दः स्पष्टं = स्पष्टरूपेण, असन्दिग्धम्, अर्थम् = अभिधेयं, वाच्यं, शब्दार्थं वा, आचष्टे = प्रकट्यति, तां = वृत्तिम्, अभिधाम् = अभिधाशक्तिं, विदुः = जानन्ति बुधा इति शेषः। निर्बाधरूपेण शब्दार्थबोधिका वृत्तिर्नाम अभिधा। अभिधेयमेव शक्तिः आद्यावृत्तिः मुख्यावृत्तिः इत्येतैर्नामभिरपि व्याह्रियते।

भावार्थः – शब्दः प्रायेण कमपि जात्यादिकं धर्मं द्वारीकृत्यैव मुख्यार्थबोधने समर्थो भवति। असौ शब्दो यया वृत्त्या साक्षाद् अर्थं बोधयति सा वृत्तिरभिधा नाम।

विशेषः – अभिधाद्वारा योऽर्थो बोध्यते सः – अभिधेयार्थः, सङ्केतितार्थः, मुख्यार्थः, शक्यार्थः, वाच्यार्थः, इत्यादिभिः नामभिः ज्ञायते। पुनश्च कारिकायामस्यां यथार्थेति पदं सङ्केतितार्थे प्रयुक्तमस्ति। यतोहि संकेतितार्थ एव शब्दस्य वास्तविकोऽर्थो भवति। उक्तञ्चापि –

'साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः'।

अथवा

'साक्षात्सङ्केतितार्थस्य बोधानादग्रिमाऽभिधा'।

प्रसङ्गः – अथ धर्मनिर्देशपूर्वकम् अभिधाभेदान् निरूपयन्नाह –

जात्या गुणेन क्रियया वस्तुयोगेन सञ्ज्ञया।
निर्देशेन तथा प्राहुः षड्विधामभिधां बुधाः॥२॥
गौर्नीलः पाचको दण्डी डित्थः कंस इति क्रमात्।
कं संहिनस्ति कंसारिर्नरं च कं समाश्रितम्॥३॥

अन्वयः – बुधाः जात्या, गुणेन, क्रियया, वस्तुयोगेन, सञ्ज्ञया तथा निर्देशेन अभिधां, षड्विधाम् आहुः। (यथा) – क्रमात् गौः, नीलः, पाचकः, दण्डी, डित्थः, कंसः। (निर्देशने यथा) – कंसारिः कं संहिनस्ति? (इति प्रश्नः) (उत्तरं च) कं सम् आश्रितम् (संहिनस्ति)। नरं च कं समाश्रितम् (संहिनस्ति।)

व्याख्या – अभिधाभेदान् प्रतिपादयन्नाह – जात्या गुणेनेति। बुधाः = विद्वांसः, आलङ्कारिकाः, जात्या = गोत्वरुपजातिवाचकशब्देन, गुणेन = नीलत्वादिगुणवाचकशब्देन, क्रियया = गमनत्वक्रियावाचकशब्दभेदेन, वस्तुयोगेन = दण्डादिपदार्थयोगेन, संज्ञया = डित्थादिरुपयदृच्छावाचकशब्दभेदेन, तथा निर्देशेन = कंसादिनिर्देशवाचकशब्दभेदेन च धर्मस्य षड्विधत्वेन अभिधा = अभिधावृत्तिं, षड्विधां = षट्प्रकारां, प्राहुः = कथयन्ति। एते जातिगुणादयो वस्तुतः अभिधायाः षड् धर्माः कथ्यन्ते। एतान् धर्मानेव पुरस्कृत्य अभिधावृत्तिः तत्तत्सङ्केतितान् अर्थान् बोधयति। एवं तदर्थवाचकाः शब्दाः अपि षड्विधाः जायन्ते – जातिवाचकशब्दः, गुणवाचकशब्दः, क्रियावाचकशब्दः, वस्तुयोगवाचकशब्दः, सञ्ज्ञावाचकशब्दः, निर्देशवाचकशब्दश्चेति।

अथेदानीम् एतेषां षड्विधजात्यादिशब्दानां क्रमेणोदाहरणानि प्रस्तूयन्ते –

१. गौः – गौरिति शब्दः गोत्वरूपजातिवाचकः।

२. नीलः – नीलशब्दो नीलत्वरूपगुणवाचकः।

३. पाचकः – पाचकशब्दः पाकत्वरूपक्रियावाचकः।

४. दण्डी – दण्डीति शब्दो दण्डरूपवस्तुयोगवाचकः।

५. डित्थः – डित्थशब्दो नामरुपसंज्ञावाचकः।

६. कंसः – कंसशब्दः कंकारसकाररूपवर्णनिर्देशवाचकः।

निर्देशवाचकशब्दस्य लक्षणं समन्वेति – कमिति। कं संहिनस्ति कंसारि? इति प्रश्नः। कंसारिः = श्रीकृष्णः, कं = किं नामानं पुरुषं, संहिनस्ति = हन्ति, मारयति इति। एतदुत्तरं निर्देशवाचकैः शब्दैः दीयते यत् – कं = कंकारं, समाश्रितं = सहितं, नरं = नरकं संहिनस्ति, एवमेव स = सकारम् आश्रितं प्राप्तं कंकारं = कंसं च, हिनस्ति = हन्ति कंसारिः (श्रीकृष्णः) कंसं हन्ति इति एकम् उत्तरम्। अपि च नरकं (नरकासुरं) हन्ति। इत्यपरमुत्तरम्। अत्र समाश्रितं कमिति कथने सकारककारशब्दौ प्रतीयते इति वर्णानां स्वपरत्वम्। वर्णानां स्वपरत्वे जात्यादिभिन्नविषयी निर्देशशब्दः। एवं कंसादिशब्दो यत्र व्युत्पत्त्या निर्दिश्यत इति तत्र तस्य निर्देशपदेनग्रहणम्। यत्र तु कंसो हत इत्यादौ अर्थपरता तत्र तस्य जात्यादि शब्दत्वम्।

भावार्थः – जात्या, गुणेन, क्रियया, वस्तुयोगेन, सञ्ज्ञया, निर्देशेन च अभिधावृत्तिः षड्विधा भवति। जात्यादिधर्मानवलम्ब्य षड्विधामभिधां क्रमेणोदाहरति – गौः इति शब्दः गोत्वरुपजातिवाचक, नीलः इति शब्दः नीलत्वरुपगुणवाचकः, पाचकशब्दः क्रियावाचकः, दण्डी इति शब्दो वस्तुयोगवाचकः, डित्थशब्दस्तु सञ्ज्ञावाचकः, कंसशब्दः कं तथा समिति द्वयोः वर्णयोः निर्देशवाचकः।

विशेषः – महामुनि–पतञ्जलिना महाभाष्ये शब्दस्य चत्वारो धर्माः स्वीकृताः – जातिः गुण, द्रव्यं क्रियाचेति। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः इति। प्रायशः अन्ये चापि विद्वांसः शब्दानां चातुर्विध्यमेवाङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु जयदेवेन तु शब्दानां षड्विधत्वं वर्णितमस्ति।

प्रसङ्गः – अथ निर्देशवाचकशब्दस्य यौगिकत्वादि निरस्यति –

न योगादेरायतनं न सङ्केतनिकेतनम्।
वृत्त्या निर्देशशब्दोऽयं मुख्या स्वाभिधेयया॥४॥

अन्वयः – अयं निर्देशशब्दः योगादेः आयतनम् (अस्ति), न (वा) सङ्केत – निकेतनम् (अस्ति, प्रत्युत) स्वाऽभिधेयया मुख्यया वृत्त्या (एव प्रवर्त्तते)।

व्याख्या – निर्देशशब्दस्य यौगिकत्वादि निरस्यति – न योगादेरिति। अयं = पूर्वोक्तः निर्देशवाचकः शब्दः, निर्देशत्वं नाम स्वपरत्वं, योगादेः = व्युत्पत्त्यादेः, आयतनं = स्थानम्, आस्पदं, न = नास्ति, सङ्केतस्य = डित्थडवित्थादिवत् सङ्केतस्य निकेतनं = स्थानमपि नास्ति। तर्हि कथं प्रवर्तते निर्देशवाचकशब्दः? इत्याह – अयं निर्देशशब्दः = कंसादिः, स्वं वर्णद्वयमेवाभिधेयं यस्यां सा तया स्वाभिधेयया, मुख्यया = प्रधानया, वृत्त्या = व्यापारेण अभिधाशक्त्या प्रतीयते इति। अर्थात् स्वाभिधेयया मुख्ययावृत्त्याऽभिधया प्रवर्तत इति।

भावार्थः – अयं निर्देशशब्दः न यौगिकः नापि रूढः योगरूढश्चापि नास्ति, न वा डित्थादिवत् कृतसङ्केतः प्रत्युत मुख्यया अभिधावृत्त्या अभिधेयार्थं प्रकटयति। अतो जाति – गुणादिवाचकशब्दवदेव निर्देशवाचकः शब्दोऽपि मन्तव्य इति। जात्यादिभ्यो भिन्नैवेयं षड्विधाऽभिधाशक्तिरिति।

प्रसङ्गः – अभिधां विविच्य ग्रन्थान्ते ग्रन्थस्य फलं कथयन्नाह –

पीयूषवर्षप्रभवं चन्द्रालोकं मनोहरम्।
सुधानिधानमासाद्य श्रयध्वं विबुधा मुदम्॥५॥

अन्वयः – विबुधाः पीयूषवर्षप्रभवं, सुधानिधानं, मनोहरं, चन्द्रालोकम् आसाद्य मुदं श्रयध्वम्।

व्याख्या – ग्रन्थस्य फलं ब्रूते – पीयूषेति। द्व्यर्थकोऽयं श्लोको, देवपक्षे विद्वत्पक्षे च संघटते। हे विबुधाः ! = हे देवाः ! विद्वांसश्च, यूयं, पीयूषवर्षात् प्रभवः यस्य सः पीयूषवर्षात् प्रभवः यस्य सः पीयूषवर्षप्रभवः, तमिति। पीयूषवर्षोनाम = चन्द्रमा जयदेवश्च, प्रभवो नाम उत्पत्तिः, सुधाया निधानमिति सुधानिधानम् = अमृतस्य निकेतमिति, मनोहरं = चित्ताह्लादकं, चन्द्रालोकं = चन्द्रप्रकाशं, चन्द्रालोकनामानं ग्रन्थं चेति, आसाद्य = अधिगत्य, प्राप्य, मुदं = प्रीतिं प्रमोदश्च, श्रयध्वम् = आश्रयध्वम्।

भावार्थः – यथा पीयूषवर्षिणः चन्द्रमसः प्रकाशम् (चन्द्रप्रकाशम्) अधिगम्य देवाः प्रमोदमाप्नुवन्ति तथैव पीयूषवर्षोपनामकस्य जयदेवस्य चन्द्रालोकाख्यमिमं ग्रन्थमासाद्य सहृदयाः साहित्यिकाः (विबुधाः) अपि परां प्रीतिम् आस्वादयन्तु इति भावः।

प्रसङ्गः – अथेदानीं ग्रन्थकारो जयदेवकविः स्ववचः प्रकर्षं दर्शयति –

जयन्ति याज्ञिक श्रीमन्महादेवाङ्गजन्मनः।
सूक्तिपीयूषवर्षस्य जयदेवकवेर्गिरः ॥६॥

अन्वयः – याज्ञिकश्रीमन्महादेवाङ्गजन्मनः, सूक्तिपीयूषवर्षस्य जयदेवकवेः गिरः जयन्ति।

व्याख्या – ग्रन्थकारः स्ववचः प्रकर्षं दर्शयन्नाह – जयन्तीति। याज्ञिकश्चासौ श्रीमान् इति याज्ञिकश्रीमान् स चाऽसौ महादेव इति, याज्ञिकश्रीमन्महादेवः, ग्रन्थकारस्य पितुर्नाम इदम्, अङ्गात् जन्म यस्येति अङ्गजन्मा, पुत्र इत्यर्थः, तस्येति = जयदेवस्येति, सूक्तिरेव पीयूषमिति सूक्तिपीयूषं तदवर्षतीति सूक्तिपीयूषवर्षः, जयदेव कवेः = जयदेवनाम्नः कवेरिति तस्य गिरः = वाचः, जयन्ति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते, निर्दुष्टत्वादिति भावः।

भावार्थः – याज्ञिकस्य श्रीमतः महादेवस्य आत्मजस्य सूक्तिपीयूषवर्षस्य पण्डितजयदेवस्य वाणीनां (शब्दानां) जयः भवतु।

प्रसङ्गः – अथ इदानीं प्रपञ्चपूर्वकं काव्यतत्त्वनिरूपणं विधाय मयूखस्य ग्रन्थस्य च समाप्तिं सूचयन्नाह –

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्ति प्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
मयूखस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके महति दशसंख्यः सुखयतु॥७॥

॥ इति चन्द्रालोकेऽभिधानिरूपणो नाम दशमो मयूखः॥

अन्वयः – सत्र-प्रमुख-मख-विद्या+एक-चतुरः महादेवः, तद्भक्तिप्रणिहितमतिः सुमित्रा यस्य पितरौ, अनेन सुकविजयदेवेन रचिते चन्द्रालोके असौ दशसंख्यः मयुखः सुमनसः चिरं सुखयतु।

व्याख्या – अथ दशममयूखस्य समाप्तिं सूचयति – महादेवेति। सर्वेषु मयूखेषु समाप्तौ श्लोकोऽयं पठितो वर्तते। दशममयूखान्ते श्लोकेऽपि केवलं चतुर्थपादे दशसंख्यः इत्येतावन्मात्रं परिवर्तितं विद्यते।

॥ इति पीयूषवर्षेण जयदेवेन विरचिते चन्द्रालोके अभिधानिरूपणनाम दशमो मयूखः ग्रन्थश्च समाप्तः॥

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः -

१. चन्द्रालोकानुसारम् अभिधा वर्तते -

(क) एकविधा	(ख) द्विविधा	
(ग) त्रिविधा	(घ) षड्विधा	( )

२. चन्द्रालोकस्य दशममयूखस्य विषयोऽस्ति -

(क) अभिधा-विचारः	(ख) लक्षणा-विचारः	
(ग) व्यञ्जना-विचारः	(घ) रस-विचारः	( )

३. गौः इत्यत्र कया अभिधा ?

(क) जात्या	(ख) संज्ञया	
(ग) गुणेन	(घ) क्रियया	( )

४. डित्थः इत्यत्र कया अभिधा ?

(क) क्रियया	(ख) संज्ञया	
(ग) गुणेन	(घ) वस्तुयोगेन	( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. शब्दः प्रायः कं पुरस्कृत्य प्रवर्त्तते ?

२. निर्देशशब्दः कस्य आयतनं नास्ति ?

३. निर्दिष्ट-शब्दानाम् अर्थबोधः कया वृत्त्या भवति ?

४. अभिधया कोऽर्थो अभिधीयते।

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. अभिधावृत्तेः स्वरूपं लिखत।

२. अभिधा-भेदाः नामतो गणनीयाः।

३. अभिधा-भेदानाम् उदाहरणानि लिखत।

निबन्धात्मकप्रश्नाः -

१. अभिधावृत्तेः स्वरूपं सोदाहरणञ्च विवेचयत।

२. चन्द्रालोकग्रन्थस्य पठनफलं वर्णयत।

३. अभिधा-शक्तिर्जात्यादिभिन्ना वर्तते इति कथनं समर्थयत।

४. धर्मं कञ्चित् पुरस्कृत्य प्रायः शब्दः प्रवर्तते।
यथार्थं स्पष्टमाचष्टे शब्दस्तामभिधां विदुः॥ इत्यस्याः कारिकायाः सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या।

प्रस्तावना

जगति अद्य याः काश्चनापि भाषाः प्रचलिताः सन्ति, तासां सकलानामपि भाषाणां जननी संस्कृतभाषैवास्तीति प्रायः सर्वेषामपि भाषेतिहासतत्त्वज्ञानां मतम्। यं हि ऋग्वेदं संसारस्यादिमं ग्रन्थं सर्वेऽपि प्राच्याः प्रतीच्याश्च विद्वांस एकस्वरेण सादरमङ्गीकुर्वन्ति, सः स्वर्गापवर्गमार्गदर्शकः ज्ञानज्योतिप्रदीपश्च वेदः संस्कृतभाषायामेव विराजते। स्वदिव्यगुणैरेवेयं दैवी वाग् देववाणीत्यादिनामभिः कीर्त्यते। उक्तं च –

''संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः।''

संस्कृतभाषा अस्माकमनुपममक्षयं धनं संस्कृतवाण्याः साहित्यं केवलमाकार एव नापितु भावभाषार्थ– गाम्भीर्यादिदृष्ट्याऽपि गुरुतमम्। संस्कृतसाहित्यं हि नवनवकल्पनानां प्रचुरतायां ललितानवद्यगद्यस्य सरसतायां रसगुणालङ्कारादीनां च कमनीयतायां निखिलेऽपि विश्वभाषासाहित्ये किमप्यसाधारणं गौरवं बिभर्ति। हितेन सह सहितं, सहितस्य भाव इत्यर्थे 'गुणवचन....... इत्यनेन ष्यञ् प्रत्ययेन निष्पन्नं साहित्यपदम्। अतो हितकारिणो भावा अत्र निसर्गतो राजन्ति। शब्दार्थयोर्यथावत् सहभावेन स्थितौ साहित्यं भवति। सा च मनोहारिण्यवस्थितिः प्रतिभावता कविवरेण्येनैवोत्पादयितुं शक्यते। अत एवोक्तं वक्रोक्तिजीवितकारेणाचार्यकुन्तकेन –

साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काप्यसौ।
अन्यूनानतिरिक्तत्व मनोहारिण्यवस्थितिः॥

संस्कृतसाहित्ये वेदानां स्थानं सर्वोपरि वर्तते। अत एव संस्कृतसाहित्यमपि वैदिकसाहित्यं लौकिकसाहित्यञ्चेति द्विविधमङ्गीकृतम्। वैदिकसाहित्ये ऋग्वेदादारभ्य संहिताः, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरण्यकग्रन्थाः उपनिषद्ग्रन्थाश्च गण्यन्ते।

लौकिकसंस्कृतसाहित्यम् –

लौकिकसंस्कृते काव्यलेखनस्य क्रमः वाल्मीकितः प्रारब्धः। कामातुरक्रौञ्चपक्षिमिथुनयोरेकस्य वधस्य हृदयविदारिकां घटनां दृष्ट्वा आदिकविः वाल्मीकिः स्वीयामनुभूतिं श्लोकरूपेण व्यक्तीकृतवान्। अर्थात् शोकः श्लोकत्वमागतः। रामायणवत् महाभारतमपि एकम् उपजीव्यं काव्यमस्ति। इदम् अष्टादशपर्वसु विभक्तम् एकं बृहद्ग्रन्थरत्नमस्ति, यस्मिन् प्रायः सपादलक्षश्लोकाः सन्ति। अस्य प्रणेता वेदव्यासोऽस्ति। रामायणेन महाभारतेन च समं पुराणान्यपि संस्कृतसाहित्यस्य उपजीव्याानि सन्ति। अष्टादशपुराणानामिव उपपुराणानामपि विशिष्टं महत्त्वमस्ति। वेदव्यासः अस्य रचयिता अस्ति। महाकाव्यपरम्परासु कविकुलचूडामणिकालिदासस्य नाम संस्कृतसाहित्याकाशे देदीप्यमानसूर्यवत् अद्यापि नितरां विभाति।।

संस्कृतकाव्यभेदाः –

काव्यलक्षणविषये संस्कृतज्ञानां नैकमत्यम्। केचन मम्मटं, केचन विश्वनाथं केचन च जगन्नाथं साधिष्ठं मन्यन्ते। आचार्यविश्वनाथस्य काव्यलक्षणं प्रायो विद्वद्भिः प्रशस्यते –

'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति।

रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको यस्य तेन विना तस्य काव्यत्वाभावस्य प्रतिपादनात्। तच्च काव्यं दृश्यश्रव्यत्वभेदेन द्विविधमङ्गीकृतं –

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्।
दृश्यं तत्राभिनेयं स्यात् रूपारोपात्तुरूपकम्॥

दृश्यकाव्यमभिनेयं भवति। नटादिभिः पात्राणामनुकरणवशाद् रूपकमिति नाम्नाऽपि ज्ञायते।

श्रव्यकाव्यञ्च श्रवणीयं भवति। उक्तमपि साहित्यदर्पणकारेण –

''श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तद्गद्यपद्यमयं द्विधा।''

गद्यपद्ययोः मिश्रितस्वरूपं चम्पूकाव्यमपि काव्यभेदत्वेनाङ्गीकृतं –

''गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते।''

पुनश्च पद्यकाव्यस्यापि त्रयो भेदाः विद्वद्भिः स्वीक्रियन्ते – (१) महाकाव्यं, (२) खण्डकाव्यं, (३) मुक्तककाव्यञ्चेति।

महाकाव्यम् –

तत्र सर्गैरवान्तरार्थवर्णनैरुपलक्षितो बन्धः रसवत्पद्यकदम्बविन्यासो यत्र भवति, तदेव महाकाव्यम्। यथोक्तं–

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः॥
एकवंशभवाभूपाः कुलजा बहवोऽपि वा॥

महाकाव्यस्वरूपविस्तृतव्याख्या भामह–दण्डि–रुद्रट–विश्वनाथप्रभृतिभिराचार्यैः कृता। मूलतः संस्कृतमहाकाव्यानि पुराणं रामायणं महाभारतं च बीजभावेनाश्रयन्ति।

खण्डकाव्यम् –

पूर्वाभिहितस्य महाकाव्यस्यैकदेशानुसारि यत्किञ्चिल्लक्षणहीनं संस्कृतपद्यैर्निर्मितं काव्यं खण्डकाव्यं भवेत्। अस्य काव्यप्रभेदस्येतिहासः कदा आरभ्यते इति जिज्ञासायाम् ऋग्वेदकाल एव खण्डकाव्यस्य बीजमिति सविश्वासं वक्तुं शक्यते। साहित्यदर्पणकारेणाचार्यविश्वनाथेन खण्डकाव्यस्य गीतिकाव्यस्य वा लक्षणमेवं समुद्घोषितं –

''खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च।''

मेघदूतम्

कविकुलगुरुकालिदासस्य मेघदूतम् अतिप्रसिद्धं खण्डकाव्यं वर्तते। कालिदासेन विरहिणो लोकस्य मनःस्थितेर्वर्णनं कृतम्। पूर्वमेघे आदितोऽवसानपर्यन्तं बाह्यप्रकृतिश्चित्रिता, एवमेव उत्तरमेघे अन्तः प्रकृतिः। मेघदूते स्वाऽनुष्ठेय कार्यप्रमादजन्यभर्तृशापाद्वर्षभोग्यप्रियाविश्लेषितस्य कस्यचिद्यक्षस्य मेघं सम्बोध्य स्ववल्लभाऽर्थं प्रेषणीयसन्देशकथनं प्रदर्शितं महाकविना। रामगिर्याश्रमस्थेन यक्षेण अलकापुर्यां विद्यमानायाः प्रियायाः सकाशं सन्देशप्रेषणाऽऽर्थं मेघस्याऽऽसादनाय मार्गमन्तराऽऽपतितानां तत्तद्देशानां यादृशं वर्णनं कृतं, तेनाऽस्य कविवरस्य भौगोलिकज्ञानेऽसाधारणवैभवं स्फुटं भवति।

मेघदूतस्य नामकरणम् –

मेघः दूतः यस्मिन् काव्ये, तत् मेघदूतम् अथवा मेघश्चासौ दूतः मेघदूतः, मेघदूतमाश्रित्य कृतं काव्यं, मेघदूतम्।

सन्देशप्रेषणस्य प्रवृत्तिस्तदाधारेण काव्यप्रणयने प्रवृत्तिश्चेयं पुराणेषु रामायणे महाभारते चापि प्राप्यते। तदत्र कालिदासेन रामायणमनुसृत्य मेघदूतं प्रणीतमिति कथनं नासत्यम्।

मेघदूतस्य कथावस्तु –

महाकविकालिदासविरचिते खण्डकाव्येऽस्मिन् भागद्वयं वर्तते – पूर्वमेघः उत्तरमेघश्च। पूर्वमेघः बाह्यप्रकृतेः भारतभूमेश्च मनोहारि चित्रं प्रस्तौति। उत्तरमेघे च अलकापुर्याः विस्तृतं वर्णनं महाकविना प्रस्तुतम्।

पूर्वमेघस्य कथासारः –

स्वनियोगात् प्रमत्तः कश्चित् यक्षः स्वामिनः कुबेरस्य शापेन ग्रस्तः तिरस्कृतश्च सन् रामगिरिपर्वते वियोगकालावधिं यापयति। आषाढस्य प्रारम्भे मेघं दृष्ट्वा तस्य विरहवेदना तीव्रा भवति। कामार्तो यक्षः चेतनाचेतनम् अविचार्य मेघं प्रत्यात्मनः शरणागतिं निवेद्य सन्देशप्रेषणरूपकार्यस्य सिद्ध्यै गन्तव्यं निर्दिशति। मेघं प्रति तत्पूर्वपरिचयं प्रस्तूय यक्षः कथयति – हे सुहृन्मेघ! पश्य मन्दं मन्दं प्रवहन् वायुः त्वामनुकूलां दिशं प्रति प्रेरयति, सगर्वः चातकः तव वामभागे मधुरं कूजति। एतत् सर्वं भवतो यात्रायै शुभशकुनमस्ति। मार्गे श्रान्तो भवान् पर्वतशिखरेषु विश्रामं कुर्वन् अग्रेसरतु। क्षीणः सन् नदीनां जलं पिबतु। मेघस्य कौलीन्यं वर्णयन् यक्षः स्वप्रार्थनायाः औचित्यं स्पष्टयति –

''याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा''

यक्षः मेघं मालक्षेत्रात् विनिर्गत्य आम्रकूटपर्वतम् उपगन्तुं निर्दिशति। सः पर्वतः मार्गपरिश्रान्तं भवन्तं पूर्वोपकारवशात् स्वकूटे आश्रयं प्रदास्यति। उक्तमपि –

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय।
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥

पुनः अग्रे विन्ध्यपादे विशीर्णां नर्मदां द्रक्ष्यसि। तस्याः तिक्तजलपानेन अन्तः सारं भवन्तं वायुरपि तुलयितुं समर्थो न भवेत्। यथोक्तं –

''रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय।''

ततोऽग्रे नीचैः नामकगिरिं प्राप्य विकसितकदम्बकपुष्पैः पुलकितो भविष्यति।

ततः उत्तराशां प्रस्थितस्य मेघस्य पन्थाः यद्यपि वक्रो भवति तथाऽपि मेघः उज्जयिनीं गत्वा तत्रत्य पौराङ्गनानां चञ्चलापाङ्गैः रमेत। तत्र महाकालस्य शिवस्य मन्दिरं गत्वा सन्ध्यापूजनावसरे नृत्यन्तीनां वेश्यानां सम्मुखं गर्जनध्वनिना पटहकार्यमपि सम्पाद्य तस्य फलमपि मेघ आप्नुयात्। मार्गे गम्भीरामुपभुज्य देवगिरिमाश्रयेत्। तत्र साक्षात् वसन्तं कार्तिकेयं स्वजलैः अभिषिच्य चर्मण्वतीं भजेत्। ततोऽग्रे दशपुरललनानां नेत्रकौतूहलस्य विषयोऽपि मेघः भविष्यति।

स्वच्छाया शरीरेण ब्रह्मावर्तजनपदं प्रविशन् मेघः कुरुक्षेत्रं गमिष्यति। तत्र सरस्वत्याः जलं पीत्वा अन्तःकरणात् पवित्रो भविष्यति। ततोऽग्रे सः कनखलं निकषा हिमालयात् अवतीर्णां गङ्गामाश्रयेत्। तत्रासौ शिवस्य अट्टाहासमिव कैलासं द्रक्ष्यति। मेघे कैलासं प्राप्ते सति कैलासस्य शोभा स्कन्धोपरि नीलवस्त्रधारिणो बलरामस्य इव भविष्यति। तत्रैव कैलासस्य क्रोडे स्रस्तगङ्गादुकूला अलका प्रणयिनीवावस्थिता स्यात् इति मेघः स्वयमेव ज्ञास्यति। सा अलका मेघसमूहं स्वशिरसि तथैव धारयति यथा मुक्ताजालगुम्फितम् अलकं कामिनी धारयति इति पूर्वमेघस्य कथासारः।

मेघदूते प्रकृतिचित्रणम् –

भौतिकजगतः ईश्वरकृतपदार्थेषु पर्वतवननदीत्यादयः प्रकृति मध्ये गण्यन्ते। मेघः स्यवमेव प्रकृतेः विशिष्टरूपम्। यं संश्रित्य कविनामुना मेघदूतं व्यरचि।

कालिदासस्य समग्रास्वपि रचनासु प्रकृतिनटी तस्य सहचरीव प्रतीयते। प्रकृतेः यादृशं सजीवस्वरूपं कविः अवणर्यत् तेनेदमेव प्रतीयते –

''प्रकृतिः कालिदासस्य'' इति।

मेघदूताभिधाने खण्डकाव्ये धूमज्योति: सलिलमरुतां सन्निपात: अचेतनो मेघ: सर्वत्र सजीव इवानुभूत: महाकविकालिदासेन। अत एव दूतकर्मनिर्वहणमपि नास्ति कठिनं तत्कृते। यक्ष: मेघे आम्रकूटमुपगते सति तदीयां शोभां वर्णयन् वदति यत् तत्र आम्रवृक्षाणां बाहुल्यवशाद् तस्य (पर्वतस्य) पाण्डुराभा वर्तते पुनश्च श्यामवर्णस्य मेघस्य मध्यभागे नीलाभा पृथिव्या उरोजरूपिणि पर्वते कुचाग्रतुल्या लक्षिता स्यात्। यथा हि –

छन्नोपान्त: परिणतफलद्योतिभि: काननाम्रै:
त्वय्यारूढे शिखरमचल: स्निग्धवेणीसवर्णे।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थाम्
मध्ये श्याम: स्तन इव भुव: शेषविस्तारपाण्डु:॥

दशार्णदेशे वर्षर्तौ मेघस्य प्रभावात् कानि प्राकृतिकपरिवर्तनानि भविष्यन्तीत्यप्यत्र कविना वर्णितं –

पाण्डुच्छायोपवनवृतय: केतकै: सूचिभिन्नै
र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुल ग्रामचैत्या:।
त्वय्यासन्ने परिणतफल श्यामजम्बूवनान्ता:
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णा:॥

अचेतनस्थमेघस्य उज्जयिनीगमनावसरे निर्विन्ध्याया: वैशिष्ट्यं तादृशमेव वर्णितं यथा काचिन्नायिका विलासेच्छया स्वनायकं प्रति चेष्टते –

निर्विन्ध्याया: पथि भव रसाभ्यन्तर: सन्निपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु॥

कैलासपर्वतस्याङ्के अलका स्रस्तगङ्गादुकूला नायिकेव वर्णिता –

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलाम्।

खण्डकाव्येऽस्मिन् महाकविकालिदासेन पूर्वभागे बाह्य प्रकृते: परार्धभागे च अन्त: प्रकृते: मार्मिकं मनोरमवर्णनं कृतम्। मेघदूतस्य निर्माणे बाह्यान्त: प्रकृत्यो: दुर्लभ: समन्वयो दृश्यते।

महाकविकालिदास:

कविताकामिनीविलास: महाकविकालिदास: संस्कृतसाहित्यमहाकाशे अम्बरमणिरिव प्रकाशते – इति सुविदितमेव। न केवलं चरित्रचित्रणेऽपितु प्रकृतिवर्णनेऽपि कविकुलशिरोमणिरयं सर्वानपि कवीन्द्रानतिशेते। तस्य वर्णविन्यासमाधुर्यं भाषाया: प्राञ्जलता च नान्यत्राभिलक्ष्यते। अस्मादेव कारणाद् विद्वत्समवाये कालिदासस्य भारती विषये सूक्तिरियं प्रसिद्धा –

अमृतेनेव संसिक्ता चन्दनेनेव चर्चिता।
चन्द्रांशुभिरिवोद्धृष्टा कालिदासस्य भारती॥

कालिदासस्य स्थितिकाल: –

अयं महाकवि: स्वजन्मना कदा कतमञ्च जनपदमलङ्कृतवानितिनिर्धारणं कष्टसाध्यं कार्यं विदुषां कृते यतोऽसौ स्वविषये कुत्रापि स्पष्टतया उल्लेखं न चकार। तथापि ई०पू० प्रथमशतके विक्रमादित्यस्य राजसभायां नवरत्नेष्वयं मुख्यतम: आसीत्। पुनश्च बुद्धचरितेऽश्वघोषेण कालिदासस्यैवानुकरणं कृतम्। अत एव प्रमुखेतिहासविद्भि: मनीषिभि: अस्य महाकवे: स्थितिकाल: ई०पू० प्रथमशतकमिति स्वीक्रियते।

कालिदासेन यथा सूक्ष्मेक्षिकयावन्तीनां भौगोलिकी स्थितिर्मेघदूते निबद्धा सा तद्देशवासित्वे एव सम्भवति।

अपि च कालिदासस्योज्जयिनीवर्णनपक्षपातोऽपि पक्षमिमं समर्थयते।

कृतिपरिचयः –

संस्कृतसाहित्यजगति महाकविकालिदासस्य सप्त एव कृतयः स्वीक्रियन्ते। ऋतुसंहारं, मेघदूतं, कुमारसंभवं, रघुवंशञ्च काव्यानि सन्ति। अन्यानि त्रीणि नाटकानि सन्ति – मालविकाग्निमित्रं, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलञ्चेति।

ऋतुसंहारम्

ऋतुसंहारं कालिदासस्य प्रथमा कृतिः मन्यते। षड्भागैः विभक्तेऽस्मिन् मुक्तककाव्ये ग्रीष्मादारभ्य षण्णां ऋतूनां क्रमेण मनोहारि वर्णनं महाकविना कृतम्। ऋतुवर्णनविषयमाधारीकृत्य लिखितमिदं संस्कृतसाहित्यस्य प्रथममेव काव्यम्।

मेघदूतम्

गीतिकाव्यस्यादितमं काव्यं मेघदूतम्। अस्मिन् काव्ये कुबेरशापविमुक्तस्य यक्षस्य मनोव्यथायाः मार्मिक-चित्रणमस्ति। पूर्वमेघः बाह्यप्रकृतेः भारतभूमेश्च मनोहरं चित्रं प्रस्तौति। मेघदूतं संस्कृत-साहित्यस्यातिमहार्हं रत्नमस्ति। अत्र मानवीयान्तः प्रकृतेः मार्मिकं स्नेहसम्पन्नं चित्रणं सद्यः मनो हरति।

कुमारसम्भवम्

महाकविकालिदासस्य कुमारसम्भवं सप्तदशसर्गात्मकमेकं लालित्यपूर्णं महाकाव्यमस्ति। अत्र हिमालयवर्णनं, शिवपार्वत्योः विवाहः, कुमारकार्तिकेयजन्म, तारकासुरवधश्चेत्यादयः विषयाः कथानकरूपेणाङ्गीकृताः। अङ्गीरसः शृङ्गारः तदङ्गतया च सर्वेऽन्ये रसाः यथास्थानं विन्यस्ताः।

रघुवंशमहाकाव्यम्

रघुवंशम् एकोनविंशति (१९) सर्गात्मकं महाकाव्यम्। अत्र रघोर्वंशकथा निबद्धा वर्तते। दशमसर्गादारभ्य पञ्चदशसर्गपर्यन्तं रामस्य कथा वर्णिता। तदुत्तरमवशिष्टानां रामवंशीयनृपाणां चरितान्युपन्यस्तानि।

रघुवंशे येषां राज्ञां वर्णनानि प्राप्यन्ते, तेषां रामायणवर्णितनृपैः सह भेद आपतति, परन्तु वायुपुराणवर्णित – रामवंशावल्या सह रघुवंशवर्णितरामवंशावली भूयसा सामञ्जस्यं धारयति।

मालविकाग्निमित्रम्

अत्र महाकविना अग्निमित्रेण मालविकायाः स्नेहकथायाः चित्ताकर्षकं वर्णनं प्रस्तुतम्। सौन्दर्यातिशयसमन्विता विदर्भराजभगिनी मालविका नाटकस्यास्य प्रधानभूता नायिका विद्यते। तस्यामादर्शनायिकायाः सर्वे गुणाः समाविष्टाः सन्ति। सा त्रिलोकललनाललामभूता अतीव कमनीया वर्तते। नाटकस्यास्य पद्यमिदं नूनं श्लाघनीयं महत्त्वपूर्णञ्च –

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥

विक्रमोर्वशीयम्

महाकविकालिदासस्य द्वितीया नाट्यकृतिरस्ति - विक्रमोर्वशीयम्। पौराणिकीं कथामाश्रित्य विरचितेऽस्मिन् नाटके पुरुरवसाउर्वश्या: प्रेमवर्णनं सुन्दरं मनोहारि च वर्तते। पञ्चाङ्कैः विभूषितेऽस्मिन् नाटके नायिका उर्वशी दिव्यपात्रमस्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

महाकविकालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलमस्ति एकं घटनाप्रधानं नाटकम्। सप्ताङ्कैर्विभूर्षिते नाटकेऽस्मिन् नायिका शकुन्तला राज्ञा दुष्यन्तेन गान्धर्वविवाहविधिना परिणीता।

अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलम् ''अभिज्ञानशाकुन्तलम्''। इदं नाटकं कालिदासस्य सर्वस्वमभिधीयते। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के लौकिकालौकिकप्रकृति मानवयो: विलक्षणं समन्वयोऽस्ति। उक्तमपि -

कालिदास्य तु सर्वस्वम् अभिज्ञानशाकुन्तलम्।
तत्रापि चतुर्थो ह्यङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्ट्यम्॥

पुनश्च अन्यदपि -

''काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला॥''

कालिदासस्य वैशिष्ट्यम् -

महाकविकालिदासस्य काव्यमाधुरी नितरां प्रसिद्धा मनोरमा च। कलापक्षापेक्षया हृदयपक्षस्य चमत्कार: प्राधान्यं यस्य काव्ये संभवति स कवि: श्रेष्ठ:। एतदनुकूलं हृदयपक्षस्य चमत्कारपरिपूर्णं चित्रणं कालिदासस्य काव्येषु सर्वत्र प्राप्यते। चरित्रचित्रणे प्रकृतिवर्णने चायं कविकुलशिरोमणि: सर्वानपि कवीन्द्रानतिशेते। अस्य प्रसादगुणालङ्कृता वाणी, गम्भीरार्था च कल्पना अस्य सिद्धवाग्विभवस्यैव प्रखरप्रतिभाप्रसूतेषु काव्येषु विलोक्यते।

महाकविकालिदास: शृङ्गारस्य उपमाऽलङ्कारस्य च प्रयोगे उद्भट: विद्वान् आसीत्। अस्मादेव कारणात् महाकविबाणभट्ट: कालिदासस्य विषये एवमुक्तवान् -

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते॥

अर्थात् कालिदासस्य रससिक्तासु सुमधुरसूक्तिषु सहकारमञ्जरीष्विव कस्य प्रीतिर्न जायते? अपि तु सर्वस्यैव जनस्य तत्राकर्षणं जायते।

उपमा कालिदासस्य -

प्राय: कालिदास: सर्वास्वलङ्काररचनासु प्रसिद्ध एवास्ति, तथापि उपमा प्रयोगसम्बन्धे तस्य महती ख्याति:। तत्र त्वयं कविकुलगुरुरितरान् अखिलान् कवीश्वरानतिशेते। उपमा त्वस्य नैसर्गिकी प्रेयसीव प्रतीयते। काव्येष्वस्य उपमालता यादृशी पुष्पिता पल्लविता च न तादृशी कवीश्वराणामन्येषां काव्येषु। रघुवंशमहाकाव्ये दिलीपसुदक्षिणयोर्मध्ये विराजमानां वसिष्ठधेनुं नन्दिनीं दिनक्षपयोर्मध्ये विद्यमानां संन्ध्यां कवि: वर्णयति यथा -

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिव धर्मपत्न्या।
तदन्तरे सा विरराजधेनुर्दिनक्षपा मध्यगतेव सन्ध्या॥

अत्र दिनरात्र्युपलक्षणेन नहि केवलं सूर्य इव दिलीपप्रताप:, चन्द्र इव सुदक्षिणाया: नयनाभिरामत्वं व्यञ्जनया प्रकाशितम् अपितु राज्ञो गौरवर्णत्वं सुदक्षिणाया: श्यामत्वं, रक्तवर्णत्वं सन्ध्याया: नन्दिन्या: कपिलत्वञ्च प्रकटितमस्ति। सर्वमिदमुपमाप्रभावमिति निर्विवादमेव।

एवमेव उपस्थिते सति स्वयम्वरे इन्दुमती यथा यथा भूमिपालान् परित्यज्य व्रजति तथा ते नृपा

राजमार्गस्योपरि परित्यक्ताः प्रासादा इव प्रतिभान्ति राज्ञामत्रोदासीनताया विषण्णतायाश्चाभिव्यक्तिः सुशोभना प्रतीयते उपमाप्रयोगेण। अत एव कालिदासः, कविसमवाये ''दीपशिखा'' कालिदास इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्। तद्यथा –

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीताय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

मेघदूते उपमाविधानं सादृश्यविधानं वा –

महाकविकालिदासो भारतीयसंस्कृतेः पोषकोऽस्तीति भारतीयदर्शनस्य प्रभावोऽप्यस्य काव्येषु पूर्णतः द्रष्टुं शक्यते। भारतीयदर्शनस्य वैशिष्ट्यमस्ति – 'अचेतने चेतनत्वारोपः'' 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इति। एवमेवाचेतने चेतनत्वं चेतनेऽचेतनत्वं मेघदूतस्यापि प्रथमं वैशिष्ट्यमस्ति – 'प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' स्वकाव्यसर्वस्वभूतामुपमामपि कविः पुरुषार्थचतुष्टयमिव प्रकारचतुष्टयेन वर्गीकरणं करोतीति स्वत एवाग्रैः प्रदर्शितैः उपमाविधानैः सुस्पष्टं भविष्यति–

१. सजीवस्य सजीवेनोपमा

२. सजीवस्य निर्जीवेनोपमा

३. निर्जीवस्य सजीवेनोपमा

४. निर्जीवस्य निर्जीवेनोपमा

कविः क्वचित् पर्वतसानुसंश्लिष्टस्य कृष्णकृष्णस्य मेघस्योपमां वप्रक्रीडापरिणतेन गजेन सम्पादयति –

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥

कदाचित् आखण्डलधनुः खण्डप्रभासमन्वितो मेघः स्फुरितरुचिना चित्रविचित्रेण बर्हेण गोपवेषस्य भगवतो विष्णोः सादृश्यं धारयति –

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते।
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥

छन्नोपान्तः आम्रकूटपर्वतः कृष्णवर्णे मेघे शिखरमारूढे सति पृथिव्याः स्तन इव मध्ये श्यामः शेषविस्तारे च पाण्डुवर्णो भवति –

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैः
त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः
शेषविस्तारपाण्डुः ॥

उज्जयिन्यां शिप्रावातः स्त्रीणां सुरतग्लानिं तथैव हरति यथा प्रियतम चाटुकारः –

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थना चाटुकारः।

वेत्रवत्याश्चलोर्मि पयः सभ्रूभङ्गं नायिकामुखमिवास्ति –

सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि।

अलकापुर्याः नायिकया हिमालयस्य कैलाशस्य वा नायकेनोपमा अपूर्वचमत्कारमुत्पादयतीति नूनं दर्शनीयं–

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलाम् ॥

एवं ज्ञायते यन्मेघदूते कालिदासीयोपमा किमप्यनिर्वचनीयमेव सौन्दर्यमुत्पादयति येन सहृदयानां हृदयमाह्लादितं भवति। अस्मादेव सर्वैरपि विद्वद्भिः आलोचकैश्चैकस्वरेण स्वीकृतम् –

''उपमा कालिदासस्य'' इति।

मेघदूते अङ्गीरसः -

मेघदूतमेकं खण्डकाव्यमस्ति। खण्डकाव्यस्य कृतेऽङ्गिनो रसस्य व्यवस्था नास्ति व्यवस्थापिता तथापि रससिद्धकवीश्वरेण कविताकामिनीविलासेन महाकविकालिदासेन मेघदूते विप्रलम्भशृङ्गाररसोऽङ्गीत्वेन प्रतिपादितोऽस्ति। काव्यादर्शकारेणाचार्य दण्डिना तु खण्डकाव्यस्याप्यस्य महाकाव्यत्वमेव प्रतिपादितमिति।

यक्षिणी साक्षाच्छरीरभूतैवास्ति विप्रलम्भस्य। वियोगिनी सा तथैव वर्णिता यथा रात्रौ चक्रवाकेन वियुक्ता चक्रवाकी। यक्षोऽपि प्रियावियोगेन कामप्यद्भुतामेवावस्थां वहति। मेघदूते महाकविकालिदासेन वर्णितो वियोगः बिम्बरूपः सर्वेषां वियोग प्रिय कवीनां मार्गदर्शकोऽस्ति। तद्यथा -

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः
शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्त्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥

मेघदूतस्य प्रमुखपात्राणां चरित्रचित्रणम्

यक्षः -

स्वकर्त्तव्यात् अनवधानतावशात् यक्षस्य नाम खण्डकाव्ये मेघदूते कुत्रापि न प्रस्तुतम्। 'कश्चित्' इति पदेन सः सम्बोधितः कविना। स एवास्य खण्डकाव्यस्य नायकः। असौ हि कलाप्रियो, दर्शनीयो, विलासप्रियः प्रकृत्या मधुरश्च वर्तते। अस्मात् नाट्यशास्त्रीयदृष्ट्याऽयं धीरललितनायकः। धीरललितनायकस्य लक्षणं साहित्यदर्पणकारेण एवमुक्तं -

'निश्चितो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्।' भार्यां प्रति तस्य प्रेम नूनमतिशयेनोदात्तं वर्तते। अस्मादेव वियोगकाले सः पदे पदे तामेव स्मरति। महत्या खलु सूक्ष्मेक्षिकया मार्गवर्णनाद् भौगोलिकज्ञानेऽसाधारणवैभवं स्फुटं भवति। यक्षस्य आशावादिता जीवनं प्रत्यपि नूनं दर्शनीया। यथा हि-

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण॥

मेघदूते नवोढस्य विरहिणो यक्षस्य वर्णनं पठित्वा स्वत एव सहानुभूतिरनुभूयते सहृदयैः।

यक्षिणी -

यक्षिणी खण्डकाव्यस्यास्य नायिका वर्तते। नाट्यशास्त्रीयदृष्ट्या सा स्वीया नायिका वर्तते, स्वीया-नायिकाया लक्षणमाचार्यविश्वनाथेन एवमुक्तं -

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।

उत्तरमेघे सा परमसुन्दरीरूपेण वर्णिता -

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहिरणी प्रेक्षणा निम्ननाभिः।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः॥

वीणावादने सा निपुणा वर्तते। यक्षस्य वियोगेन दन्दह्यमाना सा केशसंस्कारमपि न करोति।

इत्थं यक्षिण्या: आदर्शरमणीरूपे पवित्रचरित्रचित्रणे महाकविकालिदासस्य प्रतिभाविलासो नूनमतीव प्रशंसनीय: ।

मेघ: –

मेघदूतनाम्नि खण्डकाव्ये मेघस्य सन्देशवाहकत्वेन वर्णनं प्राप्यते। यद्यपि मेघ: सामान्यरूपेण धूमज्योति: सलिलमरुतां सन्निपात: एवास्ति तथापि कालिदासेन मेघो दूततां गमित: इति जिज्ञासायाम् उत्तरमपि स्वयमेव तेन दत्तं–

''कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु।''

यक्षदृष्ट्या आदर्शदूतस्य सर्वेऽपि गुणा: तस्मिन् विराजन्ते। स: कुलीन: वर्तते, मघोन: कामरुप: प्रधानपुरुषश्चास्ति। सन्तप्तजनानां कृते तु स: शरणागतवत्सल: वर्णित:। तस्यान्त: करणं करुणया परिपूर्णमस्ति। स्त्रीजनानां कृते तु तस्य दाक्षिण्यं प्रसिद्धमेव। मेघ: शिवस्य परमभक्त: वर्तते। अस्मादेव उज्जयिन्यां महाकालमन्दिरे स: संन्ध्याकाले पटहकार्यमपि करोति। मेघदूते सखे–सौम्य–बन्धु–सुहृद् इति पदै: तस्य सम्बोधनत्वाद् तस्य उदारता अभिव्यक्ता भवति।

मेघदूतस्य वैशिष्ट्यं यद्वा संस्कृतसाहित्ये मेघदूतस्य स्थानं –

मेघदूतमस्त्येकं खण्डकाव्यं – ''खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च'' इति लक्षणात्। आधुनिका: विद्वांस: खण्डकाव्यमेव गीतिकाव्यमिति नाम्ना व्यपदिशन्ति। रामायणाधारेण कृतमिदं खण्डकाव्यं प्रथमं दूतकाव्यरत्नमप्यस्ति।

मन्दाक्रान्तावृत्ते रचितोऽयं ग्रन्थ: किमप्यलौकिकं सहृदयाह्लादकं तत्त्वं रक्षति येन ''मेघे माघे गतं वय: '' इति सूक्ति: विद्वत्समवाये श्रूयते। मन्ये मेघदूते नवोढस्य विरहिणो यक्षस्य यादृशं वर्णनं प्रस्तुतं तदधीयानो जन: स्वचित्रमिव विलोक्य आत्मानमेव विस्मरति। इदमेव मेघदूतस्य वैशिष्ट्यं यत् पठनानन्तरमेव तत् पद्यान्यपि सद्य: मनोगतान् विरहिजनभावानभिव्यञ्जयन्ति।

मेघदूतमाश्रित्य अद्यावधि ७० सप्ततितोऽप्यधिका: टीका: समुल्लसन्ति। मेघदूतमादर्शं मत्वा संस्कृतभाषायां निबद्धा सन्देशकाव्यमाला सुप्रसिद्धा वर्तते। अस्य लोकप्रियता न केवलं स्वदेशे प्रत्युत विदेशेष्वप्यस्ति। मेघदूतं हि कालिदासस्य अनुपमप्रतिभाया विलासो वर्तते।